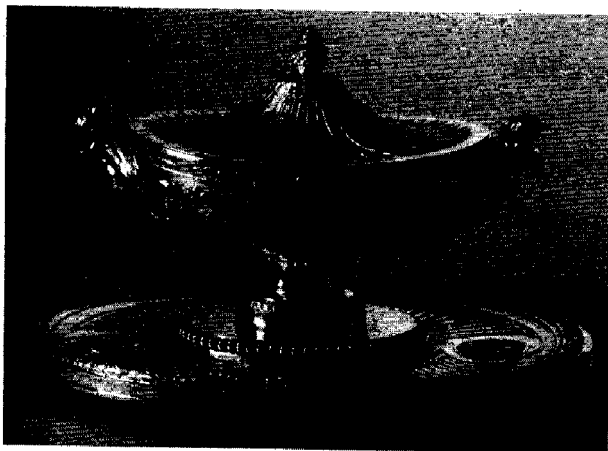

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2001

Svensk representation i Paris
Ståndsmässig konsumtion
Adelsfröknars edukation
Brottslighet och kroppslighet

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård

Ekonom: Fil.stud., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas

Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/191 24 375,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Sveriges representation i Paris

Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden

CHARLOTTA WOLFF

Sveriges allmänt taget goda diplomatiska relationer med Frankrike under 1700-talet kan ses mot bakgrunden av den allians de båda länderna ingick i samband med det trettioåriga kriget. Det var också då Sverige för första gången upprätthöll en långvarig ambassad i Paris, ledd av den holländske filosofen och juristen Hugo Grotius 1635–1645. Därefter följde mer kortvariga ambassader. Efter det diplomatiskt aktiva 1600-talet utgjorde sjuttonhundratalet något av en övergångsfas, då beskickningarna utvecklades och blev allmänna, utan att ännu uppnå den nivå av inre hierarkisering och protokollär kodifiering som under senare sekler kom att befastas. I princip följde det svenska sändebudet ännu på 1700-talet med den franske kungen, hos vilken han var ackrediterad, då denne förflyttade sig, men i och med att det franska hovet sedan slutet av 1600-talet definitivt installerat sig i Versailles blev även den svenska legationen mera bofast. Den svenska beskickningen i Paris utgjorde under denna tid dock inte någon ambassad i modern betydelse – d.v.s. en permanent representation med ett eget hus – utan identifierades närmast med sändebudet själv. Denne hade inte heller alltid ambassadörs rang. Beskickningen hade inte några andra lokaler än det privata *hôtel* som sändebudet bebodde och där även kansli och kapell inhystes, och de täta bytena av sändebud liksom även de höga hyrorna medförde ständiga flyttningar. Personalen var under hela 1700-talet ytterst fåtalig.

Trots dessa lätta strukturer där privat och offentligt blandades, utgjorde den svenska beskickningen i Paris inte bara en viktig länk i de diplomatiska och kulturella förbindelserna mellan de bägge länderna, utan också en knutpunkt för de svenskar som vistades i Frankrike. För Sveriges del var represen-

tationen i den franska huvudstaden av större betydelse än den franska beskickningen i Stockholm, vars huvudsakliga uppgift var att påverka den svenska politiken i enlighet med den franska stormaktsdiplomatien. Den svenska beskickningen i Paris var också en port för den franska kulturens inflytande i Sverige.

Samtidigt som ministern eller ambassadören förväntades uppträda och representera såsom det anstod hans rang, var hans dagliga uppgifter ofta av mycket praktisk natur och bedrevs med rätt små ekonomiska medel. De diplomatiska representanterna hade många roller, men syftet var alltid detsamma: att främja Sveriges och svenskarnas intressen. Hur detta tog sig uttryck i praktiken, vilka sändebudens uppgifter var och vilken bild deras arbete återspeglar av svenskarnas plats i dåtidens franska värld utgör temat för denna uppsats.

Sändebuden och deras medhjälpare

De diplomatiska förbindelserna och de olika utrikespolitiska konstellationerna i sig faller utanför ämnet i detta sammanhang. Såväl sändebudets rang som hans anseende vid det franska hovet var dock beroende av de bilaterala relationernas temperatur. Den svenska beskickningen i Paris var av särskilt stor betydelse för hattarnas utrikespolitik (i synnerhet åren 1739 och 1769) samt under den gustavianska tiden, då den otvivelaktigt var den främsta av alla de svenska representationerna utomlands. Av naturliga orsaker tillhörde de svenska sändebuden i Paris under 1700-talet alltid de franksinnade kretsarna. I vissa fall stod dock sändebudets egna politiska orienteringar i konflikt med rådets, vilket t.ex. var fallet med Gustav Philip Creutz under hans tre första år som minister i Paris 1766–1769, då mössorna innehade makten i Sverige.

Under frihetstiden och den gustavianska tiden avlöste sammanlagt nio svenska sändebud varandra i Paris. Dessa var greve Carl Gustav Bielke (*envoyé* 1719–1721, 1722–1725, 1728–1729), friherre Niclas Peter von Gedda (resident 1716–1719, *ministre plénipotentiaire* 1730–1736), Per Axel Fleming (*ministre plénipotentiaire* 1737–1742), greve Carl Gustaf Tessin (*ambassadeur extraordinaire* 1739–1742), greve Claes Ekeblad (*ministre plénipotentiaire* 1742–1744), friherre Carl Fredrik Scheffer (*ministre plénipotentiaire* 1744–1752), friherre Ulrik Scheffer (*ministre plénipotentiaire* 1752–1761, ambassadör 1761–1765), greve Gustav Philip Creutz (*ministre plénipotentiaire* 1766–1772, ambassadör 1772–1783) och friherre Erik Magnus Staël von

Holstein (ambassadör 1783–1792, 1795–1796, 1797–1798).¹ Sändebuden var rätt unga män – den genomsnittliga åldern vid tillträdet var 33 år – vars politiska karriär i de flesta fall kom att nå sin åtminstone formella höjdpunkt först vid återkomsten till Sverige. Tessin, de båda bröderna Scheffer samt Ekeblad utnämndes kort efter sin hemkomst till riksråd. Creutz i sin tur återkallades till Stockholm för att efterträda Ulrik Scheffer på posten som kanslipresident, en post som tidigare även innehafts av Tessin.

Av ovanstående framgår att Sveriges i det närmaste permanenta representant i Paris, med undantag för Carl Gustaf Tessin, Ulrik Scheffer fr.o.m. 1761 och Gustav Philip Creutz fr.o.m. 1772, under 1700-talet för det mesta hade ministers- och inte ambassadörs rang. Den senare var en politisk gratifikation, en erkänsla för speciella meriter eller ett sätt för regeringen att markera den speciella betydelse Parisbeskickningen hade. Tessin reste "officiellt" till Frankrike som privatperson, sökande vård för sina dåliga ögon, men hans (hemliga) uppdrag var att utverka stöd för hattarnas planerade krig mot Ryssland. Såsom extraordinarie ambassadör, även utan officiell karaktär, hade han preseans över minister Fleming, som han med lätthet överglänste.² Ulrik Scheffer, ombärlig i Paris, ackrediterades som ambassadör i stället för att sändas som Sveriges representant till den fredskongress som planerades att hållas i Augsburg sommaren 1761, detta delvis för att behaga den franske utrikesministern Choiseul.³ Gustav Philip Creutz, hängiven tillbedjare av sin "adorable maître", fick sin ambassadörstitel som tack för det franska stöd han utverkat för Gustav III:s statskupp 1772.

Man kan även lägga märke till att sändebuden under senare hälften av 1700-talet stannade allt längre på sin post. Detta följer den allmänna utveck-

¹ Datumen för sändebudens tillträde och avsked varierar från verk till verk. De ovanstående är närmast att betrakta som en praktisk indikation.

² Tessins överlägsenhet var så mycket större som Fleming enligt W. H o l s t e r saknade den franska regeringens förtroende. Versailles fann Fleming rent av "alldeles onyttig". *Carl Gustaf Tessin under rese-, riksadagsmänna- och de tidigare beskickningsåren* (Stockholm 1931), s. 229. En liknande situation hade uppstått i samband med Erik Sparres extraordinarie ambassad 1719, då minister Cronström kom i skymundan för den rutinerade diplomaten och fältherren, om vilken Ludvig XIV enligt Sparres egen utsaga sagt "att han inte kunde minnas tillbaka, att han nånsin undfått någon minister si peu étranger que moi". Citerat av S. L e i j o n h u f v u d, *Erik Sparre och Stina Lillie. Skildring efter bref från karolinska tiden* (Stockholm 1911), s. 163.

³ L. T r u l s o n, *Ulrik Scheffer som hattpolitiker. Studier i hattregimens politiska och diplomatiska historia* (Lund 1947), s. 401–403.

lingen från kortvariga, extraordinarie ambassader till permanenta representationer utomlands. Att sändebuden stannade allt längre berodde även på att de hade blivit outhärliga för hattarnas subsidiepolitik. Den relativa politiska stabiliteten under Gustav III och den gustavianska utrikespolitikens fränk-vänliga inriktning förklarar även att Creutz och Staëls ambassader var så långa, trots ambassadörernas ekonomiska svårigheter. Gustav III:s död och den politiska radikaliseringsen under franska revolutionen kom dock att innebära slutet på denna utveckling.

Arbetet vid beskickningens kansli påverkades inte nödvändigtvis av denna stabilisering, emedan personalen byttes ut tämligen ofta. Utöver sändebudet själv bestod denna av en kommissionssekreterare och en luthersk präst, som var kyrkoherde för den svenska församlingen i Paris och som även vid behov fungerade som sekreterare. Kommissionssekreteraren var i allmänhet några år yngre än sändebudet, och tjänsten kan ses både som en lärlingsstig på den diplomatiska banan och som ett sätt för unga adelsmän att tämligen billigt tillbringa sina bildningsår utomlands (också kommissionssekreteraren bodde på legationshotellet). Det var dock en krävande tjänst och man kan anta att det digra pappersarbetet knappast föll de unga herrarna i smaken. Under sin sjutton år långa tid som svenskt sändebud i Paris hann Creutz avverka sammanlagt sex sekreterare, diverse tillfälliga assistenter icke medräknade: friherre Fredrik Ulrik von Friesendorff (1766), greve Fredrik Adolf Löwenhielm (1766–1768), Sigge Sparre af Rossvik (1769–1770), friherre Malte Ramel (1770–1776/78) Erik Magnus Staël von Holstein (*attaché*, 1778–1783) och Nils Rosén von Rosenstein (1782–1784). Staël kom sedan att efterträda Creutz som ambassadör. Även Gedda, Fleming och C. F. Scheffer hade före sin tid som minister verkat som sekreterare vid beskickningen i Paris, medan Ekeblad tjänat vid Sveriges beskickning i London. Till kommissionssekreterarens uppgifter hörde bl.a. chifferering och dechifferering samt att fungera som ministerns eller ambassadörens ställföreträdare. Kommissionssekreterare Carl Reinhold Berch var sålunda *chargé d'affaires* under vakansen mellan Ekeblads avresa och C. F. Scheffers ankomst 1744, likaså Fredrik Ulrik von Friesendorff efter Ulrik Scheffers avgång. Sekreteraren skötte även det arkiv som organiserats av Gedda under dennes tid som kommissionssekreterare 1702–1705 och som klassificerats av Berch.

Nyhetsförmedling

I egenskap av den svenska kronans ombud hade sändebudet många roller.

Hans självfallet främsta uppgift, förutom att utverka vänskapsfördrag och subsidier då situationen så krävde, var att föra de svenska makthavarnas talan och representera de svenska intressena vid det franska hovet. Sändebudet var sin herres ögon och öron utomlands. Han var därmed en officiell informatör, som genom depescher och brev (posten till Sverige gick två gånger i veckan, måndag och fredag klockan åtta på morgonen⁴) informerade den svenska regeringen om franska angelägenheter, såväl politiska, diplomatiska eller militära som ekonomiska och kulturella. Diplomaternas skrivelser var av desto större nyhetsvärde som de kom från maktens centrum och därmed utgjorde en rätt säker källa. Det var också ambassadörens plikt att vara närvarande vid hovet åtminstone en gång i veckan, vid utrikesministerns mottagning varje tisdag.⁵ Han följde också med hovet då det förflyttade sig, såväl i krig som i fredstid. Då Ulrik Scheffer anlände till Frankrike i augusti 1741 mitt under det pågående österrikiska tronföljdskriget, befann sig Ludvig XV i sitt högkvarter i Metz, och det blev där den svenske ministern första gången uppvaktade den franske monarken. Några år senare, från juli till och med mitten av september 1747 följde Ulrik Scheffer med hovet på kungens kampanj i Flandern.⁶

Då inga krigsstråt förelåg, flyttade hovet icke desto mindre på våren till Marly och på sensommaren till sina jaktresidens i Compiègne och Fontainebleau. Så är också depescherna ofta fulla av hovskvaller, vilket inte är att underskatta med tanke på intrigernas och koteriernas betydelse i hovstaten. Ett exempel på dylika underrättelser är följande utdrag ur Creutz korrespondens: "Les dispositions dans la famille royale sont totalement changées. La Reine est inseparable de Madame et de Monsieur ; elle leur est entièrement livrée ; et l'empire que Madame a pris sur l'esprit de la Reine est d'autant plus absolu que cette princesse ne s'en doute [sic] pas et que c'est elle au contraire qui croit gouverner Madame."⁷

⁴ M. Molander (red.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770* (Göteborg 1987), s. 47.

⁵ G. Castrén, *Gustav Philip Creutz* (Helsingfors 1917), s. 303. L. Trulsson, s. 256, n.33.

⁶ J. Heidner (red.), *C. F. Scheffer. Lettres particulières à Carl Gustaf Tessin 1744–1752* (Stockholm 1982), s. 169–171. Dagen för slaget vid Lawfeld talar Scheffer i ett brev till Tessin om "les charmes de la guerre" och "l'armée féminine en Flandre".

⁷ Creutz till Gustav III den 21 oktober 1779, citerat av G. Maury (red.), *Un Ambassadeur à la Cour de France. Le Comte de Creutz. Lettres inédites à Gustave III 1779–1780* (Göteborg

Nyhetsförmedlingen gällde inte bara maktens utan också modets, smakens och filosofins växlingar. Ekeblad, C. F. Scheffer, Berch och Creutz fick lov att sköta beställningar och leveranser av dräkter, konstföremål, gåvoartiklar och böcker till det svenska hovet. Tessins och kronprinsessan Lovisa Ulrikas beställningar upptar en stor plats i de av Jan Heidner utgivna breven från C. F. Scheffer till Tessin, och föremålen är av de mest varierande slag. Kostbara tyger, peruker, hattar, dräkter och skrudar för kröningen 1751, ordensband, skor, mössor, handskar, band, nipper och juveler, buteljer, tobaksaskar och klockor, tavlor av Perronneau, Boucher och Chardin, estamper, böcker och *le Mercure de France*, en miniatyrmodell av ett operamaskineri, pendyler, möbler och till och med en mekanisk mus och en liten vagn skickas iväg till Stockholm. Ministern fungerade med andra ord som ett slags lyxkommissionär. De stora, skrymmande föremålen sändes sjövägen, via Rouen, och de mindre per post eller med kurir landvägen, via Strasbourg och Hamburg och den svenske agenten där, Johan Fredrik König. Även resenärer eller svenskar på väg från Frankrike till Sverige fick fungera som transportörer. Man kan även här observera en viss oklarhet i gränsen mellan det offentliga och det rent privata, då fraktlårarna och paketen kunde innehålla såväl praktpjäser för hovet som smärre gåvor till vänner och bekanta. Penningtransaktionerna mellan Sverige och Frankrike sköttes i allmänhet via bankirerna Tourton & Baur i Paris och Grill i Stockholm.

Nyhetsförmedlingen var också av ideologisk och konstnärlig natur. Genom sina brev till Gustav III höll Creutz konungen informerad om de senaste literära och filosofiska debatterna i Frankrike och bidrog därmed till de franska influenserna hos monarken. Bland de verk ambassadören sände till sin herre kan nämnas Marmontels filosofiska roman *Bélisaire* och hans libretto till *Le Huron*, d'Alemberts tal vid inträdet i franska vetenskapsakademien 1768, Saint-Lamberts didaktiska kväde *Les Saisons* och Madame de Genlis *Théâtre d'éducation*. Creutz sände även en byst av Voltaire.⁸ Hur utvecklad denna kulturella och ideologiska aspekt var berodde naturligtvis på sändebudets personlighet, smak och bildning.

1987), s. 81. Övers.: "Förhållandena i den kungliga familjen är totalt förändrade. Drottningen är oskiljaktlig från kungens svägerska och bror; hon är dem fullständigt hängiven; och inflytandet som Madame fått över drottningen är desto mer absolut som denna furstinna intet anar utan tvärtom tror att det är hon som styr Madame."

⁸ M. M o l a n d e r, passim. och G. M a u r y, passim.

Representation, pengar och sociabilitet

Sändebudets personliga läggning och begåvning var av största betydelse för hans roll som hov- och societetsman. Sändebuden var offentliga personer som åtnjöt diplomatisk immunitet och som i sig representerade Sverige och det den franska omgivningen eventuellt associerade med landet. Såsom Sveriges främsta representant ankom det på honom att genom sitt uppträdande och sina uttalanden ge en god bild av sin konung och sitt land. ”I Paris [...] är det nödvändigare än på något annat ställe att upprätthålla sitt hovs heder genom ett nobelt och anständigt levnadssätt, och det inflytande som härigenom uppnås, inverkar i riklig mån på själva ärendenas framgång”, skriver Creutz till Gustav III.⁹ Såväl de svenska sändebudens sociala vanor som deras konsumtionsvanor var karakteristiska för ett aristokratiskt tänkesätt där anseendet och hedern, i det här fallet konungens och fosterlandets, var av största betydelse och där pengarna inte hade ett egenvärde utan var ett medel för att uttrycka sin plats i samhället. Att ambassadören var eller ville vara medlem i den kosmopolitiska eliten i Paris, och hur väl det lyckades, visar såväl ambassadhotellets läge och utsmyckning som sändebudens umgängeskretsar.

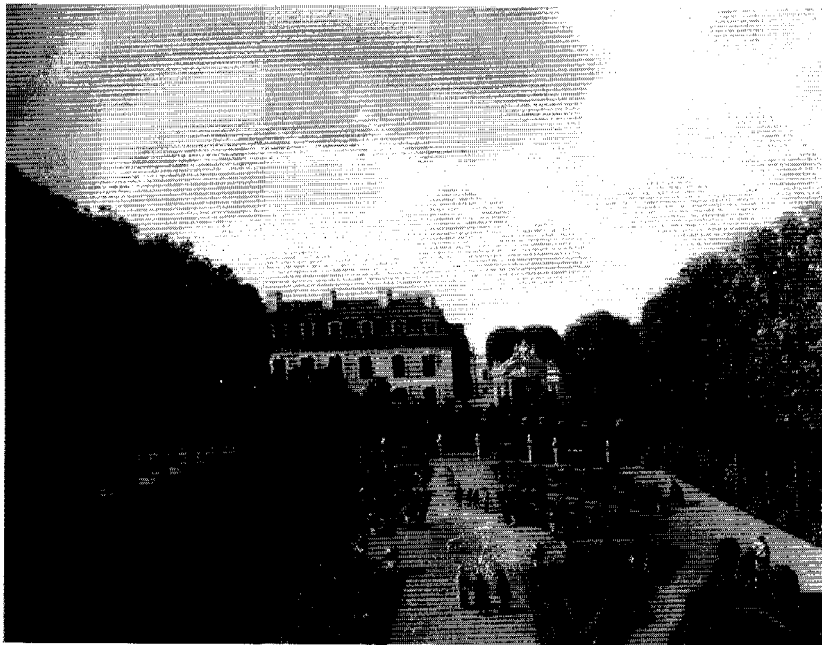
De svenska sändebuden bodde anständigt, i regel på vänstra stranden och för det mesta i adelskvarteren i faubourg Saint-Germain: rue de Grenelle, rue Jacob, rue Saint-Dominique, rue du Bac. Det var fråga om stora representationsvåningar, där förutom sändebudet och hans familj även resande landsmän vid behov kunde hysas in och där ett eller flera rum hade reserverats för gudstjänst. Det var hos minister Creutz som först hertig Carl och sedan kronprins Gustav, dennes bror Fredrik Adolf och deras svit på sammanlagt ett tjugotal personer inklusive C. F. Scheffer i egenskap av kronprinsens guvernör, bodde under sina besök i Frankrike. I princip betalade sändebudet själv hyran för sin bostad, men utöver sitt personliga traktamente kunde han av staten få bidrag för ”kyrkoHYra”, ett bidrag som år 1756, under Ulrik Scheffers tid som minister, höjdes från 500 till 750 riksdaler per år.¹⁰ Detta torde inte ha räckt särskilt långt: för *hôtel de Villemur* på quai des Théatins, där han bodde från juli 1740 till oktober 1741, betalade Tessin 8 500 livres i året.¹¹

Tessin och Creutz var ambassadörer som levde på stor fot och som till fullo

⁹ Brev av den 28 april 1776, citerat av G. Castrén, s. 324.

¹⁰ L. Trulsson, s. 189. Samtidigt höjs bidraget för resor från 300 till 500 riksdaler banco per år.

¹¹ Tessins brev till Carl Hårleman 22 juli, G. von Proschwitz (red.), *Tableaux de Paris et de la Cour de France 1739–1742. Lettres de Carl Gustaf, comte de Tessin* (Göteborg 1983), s. 99.

Svenske ambassadörens residens (troligen Ulrik Scheffers). Målning av okänd fransk konstnär.

uppfyllde sin roll som kulturpersoner och mecenater. Den förre anlände till Paris i juli 1739 åtföljd av sin hustru Ulrika Lovisa Sparre (dotter till greve Erik Sparre), den tjugofåriga systerdottern Charlotta Sparre och hennes sextonåriga bror Carl, sekreteraren Carl Fredrik Scheffer, Tessins faktotum Georg Wilhelm Roth, hunden Pär och fem tjänare. I motsats till Bielke, Gedda, Tessin och Ekeblad saknade Creutz familj, men han höll sig icke desto mindre med en hovmästare, två kammartjänare, tre lakejer, en kusk, en spanndrivare, en stalldräng, en kock och en *garçon d'office*. Det var Parissocieteten som var hans familj. Liksom Tessin hållit salong på quai des Théatins och frekventerat sin tids stora namn – greve Caylus, Fontenelle, Marivaux – ordnade Creutz supéer för upp till sextio personer i sitt påkostade residens där gästerna kunde hänföra sig över hans konstsamling och hans bordsservis i silver prydd med *bas-reliefs* med scener ur Gustav III:s revolution.¹²

¹² En bild av servisen, som 1781 köptes av Gustav III, utgör pärmbilden till detta nummer av *HTF*. Bland tavlorna fanns verk av bl.a. Roslin, Taraval, Lagrenée och Louterbourg. Tavlör-

Kostnaderna för ett sådant leverne var givetvis mycket höga. Därtill kom de summor som gick åt till sällskapslivet utanför ambassadhotellet – kvällar på teatern eller runt spelbordet. Det mesta fick sändebuden betala ur egen ficka, vilket också förväntades, emedan den diplomatiska missionen var ett hedersuppdrag, en tjänst som endast anstod en man av god börd. De traktamenten svenska kronan kunde betala åt sina representanter utomlands låg också långt under kostnadsnivån i Paris. Såsom *ambassadeur extraordinaire* hade Tessin ett mycket högt traktamente à 10 950 riksdaler årligen, medan Creutz som *ministre plénipotentiaire*, d.v.s. före sin ambassadörsutnämning 1772, erhöll 5 900 riksdaler i året, lika mycket som Ulrik Scheffer före 1761, diverse extra gratifikationer icke medräknade. Som jämförelse kan nämnas att Berchs lön som kommissionssekreterare var 300 riksdaler årligen, till vilket tillkom 100 riksdaler i resbidrag i början av uppdraget.¹³ Den diplomatiska personalen erhöll även sorgepenningar vid kungliga och furstliga dödsfall, emedan de som närvarande vid hovet var skyldiga att delta i sorg. Tillfällena var många, och sorgepenningarna utgjorde ett välkommet tillskott i inkomsterna.

Trots att de flesta sändebuden var förmögna män – en förutsättning för att bli ambassadör – räckte pengarna inte till. Tessin, Ekeblad och Creutz fördärvade sin privatekonomi och hade bekymmer resten av livet p.g.a. de skulder som uppstått i Paris. Tessins ohållbara ekonomiska situation ledde till att hans hustru och Charlotta Sparre åkte hem i juni 1741, varefter Tessin även gjorde sig av med sina franska tjänare.¹⁴ Det var också de höga levnads- och representationskostnaderna som tvingade Ekeblad att be om rappell efter att ständerna minskat hans traktamente med hälften.¹⁵ Även Ulrik

nas sammanlagda värde uppskattades 1781 till 24 000 livres och servisans till 32 000 livres. A. Hultin, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter* (Helsingfors 1913), s. 317.

¹³ G. Castrén, s. 322. H. Schüeck, *Ett porträtt från frihetstiden. Carl Reinhold Berch* (Stockholm 1923), s. 92–93.

¹⁴ "Me voilà bientôt suédois au milieu de Paris, je compte que notre bourse s'en trouvera infiniment mieux, c'est terrible comme on saigne icy dans toutes les maladies, et aussitot qu'on a vu notre pauvre sac a argent indisposé, il n'a été question que de saigner pugare, et clysterium donare." Tessins brev till hustrun Ulrika Lovisa, 2 juni 1741, G. von Proschwitz, s. 145. Övers.: "Här är jag strax försvenskad mitt i Paris, jag räknar med att vår börs skall må oändligt mycket bättre av det, det är förskräckligt så man slår åder här vid alla sjukdomar, och så fort man sett att vår stackars penningpåse mädde dåligt var det bara tal om saignare purgare, et clysterium donare."

¹⁵ *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenske män*, vol. IV (1838), s. 223. Ändå hade Ekeblad sparat genom att lämna hustrun i Sverige.

Scheffer kämpade i flera år med skulder som förorsakats av utgifter för mutor och representation samt av förseningar i utbetalningen av traktamentet.¹⁶

För den allvarligaste skuldsättningen torde den exuberante och frikostige Creutz ha stått. År 1768 beräknade han sina utgifter för resor med hovet under två år till 17 034 livres. Två år senare gjorde han av med 11 000 livres i samband med *Dauphins* giftermål, för tre kostymer, åtta nya livréer, en ny vagn och två kvällars illumination. Vid samma tid, våren 1770, berättade en förfärad Claes Julius Ekeblad för sin far, Claes Ekeblad, att ministerns skulder redan uppgick till 100 000 livres och årligen växte med 10 000 livres. År 1772 var summan cirka 130 000 livres, men tack vare sitt ökade traktement som ambassadör lyckades Creutz reducera skuldbördan med hälften. Från och med 1777 steg skulderna åter katastrofalt, bl.a. på grund av det populära hasardspelandet vid hovet. Gustav III tvingades avhjälpa situationen med ett bidrag på sammanlagt 8 000 riksdaler. Det var inte första gången, och skulle inte heller bli den sista, ty då Creutz några år senare förberedde sin återfärd till Sverige var han mer eller mindre bankrutt. Den här gången bidrog Gustav III med 50 000 livres för att täcka det värsta, inklusive tjänstefolkets löner. Kungen köpte även Creutz dyrbara tavlor och matsilver. Dock återstod en gäld på 356 000 livres som svenska staten småningom betalade.¹⁷

Även Staël levde på stor fot och hade usla finanser redan innan han blev ambassadör. Problemet löstes dock genom hans famösa äktenskap 1786 med tidens rikaste arvtagerska, bankiren och finansministern Jacques Neckers dotter, vilket inlemmade den svenske ambassadören i de schweiziska finansklanerna Necker och Germany.

Det var inte likgiltigt i vilka kretsar sändebuden rörde sig. Sociabiliteten i salongerna, på middagarna och på teatern var en del av ett maktspel som ännu inte gjorde tydlig skillnad på offentligt och privat. Att synas i rätt sammanhang och umgås med de rätta personerna var något sändebuden måste eftersträva för att komma åt maktens innehavare och upprätthålla sin nstions anseende. Det är emellertid svårt att bedöma huruvida samtliga svenska sändebud lyckats briljera i societetslivet. Det kan dock antagas att de redan mycket omtalade ambassadörerna Tessin och Creutz varit de so-

¹⁶ Skulderna uppgick till 30 000 livres. L. Trulsson, s. 477–480.

¹⁷ A. Hultin, s. 312–318. G. Castrén, s. 322–323.

cialt bäst begåvade. Båda stod i gott anseende i Versailles och omgav sig inte bara med de politiskt rättra personerna, utan även med vittra och konstnärliga celebriteter. Bröderna Scheffer förde sannolikt ett mer anspråklöst liv.

Under frihetstiden och den gustavianska tiden profilerade sig de svenska sändebuden som konsternas och upplysningsfilosofins vänner. Till bröderna Scheffers umgängeskretsar hörde oppositionsledaren prinsen av Conti, greve Gisors, Madame d'Aiguillon, Madame du Deffand, fiziokraten Mirabeau d.ä. och grevinnan d'Egmont. Creutz hade olika nätverk av bekanta, från encyklopedisternas och filosofernas läger, omfattande bl.a. Diderot, d'Alembert, Hume, d'Holbach, Helvétius, Grimm, Malesherbes, abbé Raynal, Bernardin de Saint-Pierre, prince de Ligne och damerna Du Deffand, Lespinasse, d'Egmont, Luxembourg, La Marck, d'Aiguillon och Boufflers, till de mer exklusivt aristokratiska kretsarna där han fann högättade damer med namn som Fitzjames, Laval-Montmorency, Besenval, Lauzun, Coigny, Guines, Rohan-Guéménée, Polignac, Noailles och Mirepoix. Några av dessa personligheter följde med svenskarna genom åren; till dessa värdefulla bekantskaper som sändebuden ärvde av varandra hörde Madame d'Aiguillon, Madame du Deffand och Madame de Boufflers, den sistnämnda ofta kallad "la maman des Suédois".

Svenskarnas patronus

Bland de personer sändebuden frekventerade fanns naturligtvis också en stor mängd svenskar. Den svenske ministern i Paris var de i Frankrike bosatta svenskarnas naturliga beskyddare. Han hade också ett visst moraliskt ansvar för de ungdomar som uppehöll sig där under sin bildningsresa, inte minst under Gustav III:s regeringstid, emedan dessa ofta hade rekommenderats av kungen själv. Sändebudet introducerade svenskarna i de rätta kretsarna, försvarade deras intressen och t.o.m. assisterade dem ekonomiskt.

Ambassadör Tessin, som själv ett tjugotal år tidigare introducerats i de tongivande kretsarna i Paris av Daniel Cronström och Erik Sparre, intresserade sig som konstälskare särskildt för de unga svenska konstnärerna i Paris, såsom Gustav Lundberg och Jean Eric Rehn. I januari 1742 presenterade han fem svenskar – greve Henning Adolf Gyllenborg, greve Taube, friherre Cronhielm, herrarna Leyel och Schütz – vid det franska hovet. Välviljan omfattade dock inte en viss kortspelande urmakare Fredman, som flytt undan skulder

*Ulrik Scheffer som Sveriges
ambassadör i Paris. Olje-
målning av Alexander Ros-
lin, 1763.*

till ett värde av 800 livres.¹⁸ Även Ulrik Scheffer och Creutz gynnade de svenska konstnärerna; tack vare den förre upptogs Roslin som medlem i den franska konstakademin, tack vare den senare även Wertmüller.

Den andra stora gruppen av svenskar i Frankrike, officerarna vid Appellgrens, sedermera Royal Suédois, och andra franska regementen, tycks ha klarat sig rätt långt utan Parissändebudens hjälp. Så hade de också ofta värvats redan före ankomsten till Frankrike. I vissa fall fick dock sändebudet bistå dem. Carl Fredrik Scheffer lovade i mars 1747 att göra sitt bästa för att åstadkomma ett avancemang för en "Monsieur Eld".¹⁹ Under det nordamerikanska frihetskriget översvämmades ambassadör Creutz av äventyrslystna eller

¹⁸ Tessins brev till hustrun Ulrika Lovisa den 19 januari 1742 och till Carl Härleman den 13 februari 1741, G. von Proschwitz, s. 278 och 241.

¹⁹ C. F. Scheffers brev till Tessin den 17 mars 1747, J. Heidner, s. 157.

ambitiösa unga svenska officerares ansökningar om tjänst i den franska armén eller marinen, och i sina brev till kungen underlät Creutz aldrig att rapportera om deras mondäna eller militära framgångar. Creutz välvilja gentemot sina unga landsmän sträckte sig så långt att han inte bara lät många av dem bo på ambassadhotellet (t.ex. Claes Julius Ekeblad, Carl Adam Wachtmeister och Curt von Stedingk bland många andra), utan även lånade pengar åt dem, vilket naturligtvis bidrog till att ytterligare försämra hans usla ekonomi. År 1779 uppgick dessa lån till en summa av 60 000 livres.²⁰

Det hände också att någon svensk dog under sin vistelse i Paris. Beskickningen och den svenska ambassadförsamlingen skötte då de praktiska åtgärderna. Två problem förorsakade av den franska lagstiftningen fick sin lösning under 1700-talet. Det första gällde begravningarna. Efter att ediktet i Nantes upphävts 1685 saknade protestantismen officiell existens i Frankrike, och de protestantiska gravgårdarna stängdes, vilket tvingade den svenska församlingen – som fortlevde endast tack vare den exterritorialrätt den åtnjöt – att begrava sina döda i största hemlighet i trädgårdar eller på Seines stränder utanför stadsmuren. År 1724 gav dock Ludvig XV en officiell gravgård åt de *utländska* protestanterna i Paris. Av någon anledning togs den i bruk av den svenska församlingen först 1745, men därefter begravs de avlidna församlingsmedlemmarna för det mesta där.²¹ Så var fallet med kommissionssekreterare Sigge Sparre, som dog i lungrot i början av juli 1770. Det kunde också hända att man föredrog att repatriera kvarlevorna till Sverige, vilket skedde då Creutz skyddsling Anton De Geer avlidit i Paris den 15 januari 1780 i sviterna av skörbjugg efter att han på de franska fartygen i Brest väntat på överfart till Nordamerika.²²

Det andra problemet gällde *le droit d'aubaine*, d.v.s. den franska kronans rätt att vid utlänningars död i Frankrike inlösa deras egendom. Förmildrande omständigheter förelåg endast för utlänningar i fransk tjänst. Många av de svenskar som uppehöll sig i Frankrike var tämligen förmögna, och ända till

²⁰ A. Hultin, s. 307.

²¹ J. Driancourt-Girod, *L'insolite histoire des luthériens de Paris, de Louis XIII à Napoléon* (Paris 1992), s. 141.

²² "J'ai fait embaumer son corps et déposer dans le caveau de la [sic] cimetière des protestants pour être transporté en Suede au printemps prochain." Creutz till Gustav III den 20 januari 1780, citerat av G. Maury, s. 99. Övers.: "Jag har låtit balsamera hans kropp och fört den till gravkammaren på protestanternas gravgård så att den nästa vår kan transporteras till Sverige."

mitten av 1700-talet ledde varje dödsfall till separata underhandlingar för att förhindra att egendomen konfiskeras. Ulrik Scheffer lyckades dock 1752 åstadkomma ett bilateralt avtal enligt vilket *le droit d'aubaine* inte skulle tillämpas på svenska undersåtar.²³

Ett dödsfall som väckte en viss uppmärksamhet icke minst p.g.a. familjens höga ställning och förmögenhet, men även av religiösa skäl, var Hedvig Catharina Lillies bortgång i Paris 1745. Hedvig Catharina Lillie, född 1695, var änka till greve Magnus Julius De la Gardie (1668–1741), riksråd och tidigare överste vid Erik Sparres franska regemente. Dottern Eva (född 1724) hade 1741 gift sig med den kort därefter utnämnde ministern Claes Ekeblad. År 1743 flyttade änkegrevinnan till Paris tillsammans med döttrarna Brita Sofia (född 1713) och Hedvig (född 1732). Även sonen Pontus Fredrik (född 1726), som följt med Ekeblad 1742, befann sig i Frankrike. Efter ankomsten till Paris öppnade grevinnan De la Gardie en salong och konverterade till katolicismen. Hennes hälsa var dock skral och finanserna likaså. De båda döttrarna förorsakade en hel del utgifter, vilket C. F. Scheffer bekymrat noterade i september 1745. Speciellt den äldre dottern tycks ha hanterat pengarna lätt-samt. Hon fördrev enligt Scheffer sin tid hos Réaumur, abbé Nollet och på operan. Den 13 oktober 1745 avled änkegrevinnan i vattusot. Man kan föreställa sig att ett visst kaos då rådde i hushållet. Två månader senare ”rymde” fröken Brita Sofia till ”heliga Marias döttrar”, ett kloster på rue du Bac, och avsvor sig liksom modern sin lutherska tro. För att förhindra att också den yngre dottern skulle falla för samma frestelse ingrep Scheffer och installerade flickan i legationshotellet, enligt Heidner efter en viss tvekan – själv var han ogift – som dock plikten att rädda flickans själ övervann.²⁴ Från Scheffers sida var det kanske dock inte så mycket fråga om en religiös övertygelse som om en ovilja att se det franska devota partiet triumfera – dess företrädare hade lovordat Brita Sofia De la Gardies konvertering och åstadkommit att Ludvig XV gratifierade neofyten med en pension på 3 000 livres.

Ståndaktigheten visavi den omgivande katolicismen var också en prestige-fråga. Sveriges representant i Paris var nämligen också *patronus* för ambassad-

²³ L. Trulsson, s. 99.

²⁴ J. Heidner, s. 96–97, 107–109. Dylika konverteringar var inte helt ovanliga i de fransksvenska familjerna. Även Nils Bielke d.y., son till envoyén Carl Gustav Bielke och upp-vuxen i Paris, övergick till katolicismen 1731, för att inte tala om ambassadör Per Sparres (1628–1692) och Ebba Margareta De la Gardies son Lars Sparre och dennes ättlingar, samtliga franska grevar och katoliker, som under 1700-talet kom att äga Royal Suédois.

församlingen. Detta var av desto större betydelse som den svenska församlingen och den danska under 1700-talet var de enda platser där protestantiska gudstjänster officiellt tolererades i Paris. Ambassadkapellet hade sitt ursprung i de personliga kaplaner som under tidigare sekler åtföljt ambassadörerna. I och med att Sverige från och med 1630-talet nästan utan avbrott hade representanter i Paris uppstod en församling, och på 1710-talet lyckades Daniel Cronström åstadkomma att det inrättades en ordinarie tjänst som kyrkoherde för den svenska församlingen i Paris, integrerad i den svenska kyrkliga hierarkin. Under 1700-talet var dessa präster emellertid aldrig av svenskt ursprung. Men så var också svenskarna endast en minoritet i församlingen, där det största inslaget utgjordes av hantverkare av tyskt ursprung. Under senare hälften av 1700-talet frekventerades kapellet även av franska reformerta, men också av artister och skådespelare som inte funnit sin plats i den katolska kyrkan.

Tre kyrkoherdar efterföljde varandra under frihetstiden och den gustavianiska tiden: Daniel Ludwig Mettenius (1711–1742), Friedrich Carl Baër (1742–1784) och Christian Carl Gambs (1784–1806). Mettenius var från Mannheim, Baër och Gambs tvåspråkiga franska undersåtar från Strasbourg. Baër, som lärt sig svenska och blivit teologie doktor vid universitetet i Strasbourg, hade stora världsliga framgångar bland annat som författare och som en toleransens apostel. År 1772 adlades han av Ludvig XV. Gambs åter fick försvara ambassadhotellet under makarna Staëls frånvaro under revolutionen. Han blev sedermera även ombud för Madame de Staël hos de parisiska förläggarna. Till hjälp hade kyrkoherden en kantor, några diakoner och sjukskötare.²⁵

Man kan anta att en så utvecklad församling, som fr.o.m. 1740-talet även upprätthöll, tillsammans med den danska, ett litet protestantiskt sjukhus och på 1780-talet även en tysk skola, under senare hälften av 1700-talet, under mycket dugliga ledare, blivit till den grad självständig att den kunde betraktas som en relativt separat institution, ett annex till beskickningen i vars lokaler den verkade och under vars rätt den lydde. Den hörde dock alltid intimt ihop med beskickningens historia, och till sändebudens roller hörde att bistå församlingen genom donationer och hedra den med sin närvaro under gudstjänsterna, även om deras egen religiösa övertygelse inte var den starkaste.

²⁵ Samtliga uppgifter om den svenska församlingen i Paris enligt J. Driancourt-Girod, *passim*.

*

De svenska sändebuden i Paris hade till uppgift att förhandla, informera, representera samt skydda svenska intressen. Deras förpliktelser gick därmed åt två håll: uppåt, mot den svenska kronan och kungen, och nedåt, mot de svenska undersåtarna i Frankrike, för vilka de utgjorde ett slags patronus, på samma gång en maktens representant och något av en fadersgestalt. Att representera och tjäna den svenske kungen utomlands förutsatte vissa uppoffringar, som inte nödvändigtvis blev belönade. Beskickningen var ännu liten och tämligen öppen som institution. Dess utveckling och glans berodde långt på sändebudens egen vilja, förmåga och ekonomiska kapacitet. Beskickningens lätta strukturer och kansliets improviserade karaktär samt det faktum att den var så beroende av och identifierad med en person förklarar den för tiden typiska sammanblandningen av offentligt och privat.

Den svenska kungamaktens sändebud var på 1700-talet för det mesta upplysta, kultiverade kosmopoliter med litterära och konstnärliga intressen, relativt väl hemmastadda i de tongivande intellektuella och mondäna kretsarna i Paris. Vissa av dem var även generösa mecenater, som levde som miljonärer. Den stått Creutz omgav sig med kan synas något överdimensionerad i förhållande till bilden av ett avlägset Sverige, vars statsfinanser var beroende av yttre subsidier och knappt räckte till för att avlöna sändebuden. Skuldsättning och ett skriande behov av pengar var avvisidan av en lyckad ambassad.

Den svenska beskickningen kan te sig som något av ett motsägelsernas hus. Men den var även ett möjligheternas hus. Många karriärer gick via beskickningen, karriärer i såväl Sverige som i Frankrike. För den svensk som ville komma fram i Frankrike var beskickningen det första stället att besöka. Men tack vare ambassadförsamlingen och den tolerans som där rådde under 1700-talet, var den svenska beskickningen också en öppen dörr åt andra hållet, ett fotfäste för protestanterna i Paris, svenskar, tyskar och fransmän.

Ståndsmässig konsumtion

Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under senare delen av 1700-talet

JOHANNA ILMAKUNNAS

År 1775 var greve Axel von Fersen den äldres inkomster ca 587.300 koppardaler och vid årets slut fanns endast något över 20.000 daler kvar i kassan. Till vad använde greven drygt 560.000 daler under en tid, då en lägre tjänsteman kunde försörja sig själv och sin familj för 600 daler i året och därtill hålla sig med några tjänare? Till vad allt användes pengarna? Hurudana levnadsvanor kunde man upprätthålla med dem? Räckte inkomsterna till för att upprätthålla önskat levnadssätt?

Axel von Fersens ekonomi företer många intressanta och komplexa transaktioner. Samma år som han upptog ett lån på 73.000 daler hos handelshuset Grill i Stockholm, återbetalade handelshuset 160.000 koppardaler som man tidigare hade lånat av Fersen. Greven erlade också av huset Grill utställda räkningar på 238.000 daler, vilka förorsakats av utgifter i samband med sonen Hans Axels Grand Tour till Rom, Paris, London och Amsterdam från maj 1772 till september 1774.¹ Högadeln behövde pengar för att betala räkningar till skräddare, skomakare, guldsmeder och handelsmän samt för spelskulder, middagsbjudningar, amorösa äventyr, hemmets inredning, en loge på operan – eller till sönernas skolning och för den Grand Tour som oftast avslutade densamma. Allt detta utgjorde en väsentlig del av högadelns liv och ställning. Det fanns ett starkt socialt tryck på högadelns konsumtion, och det var

¹ Räkenskaper vol. 45, år 1775, Axel von Fersen d.ä:s arkiv (AFA), Stafundsarkivet (SA), Sveriges riksarkiv (SRA); år 1775 lyfte Fersens kamrer Lars Pagander 600 koppardaler i lön; i Paganders hushåll ingick förutom sex familjemedlemmar även tre anställda. Mantalslängden 1770, Stockholms stadsarkiv (SSA).

inte alltid lätt att uppfylla kraven på ett ståndsmässigt leverne. Inkomsterna räckte inte alla gånger; av den orsaken tog man lån och gjorde skulder.

Genom greve Carl von Fersen (1715–1786) och greve Axel von Fersen d.ä. (1719–1794) samt deras hustrur och barn, erhåller man en intressant och t.o.m. något oväntad bild av den svenska högadelns penningbruk och konsumtionsvanor under 1700-talet. En jämförelse mellan brödernas konsumtionsvanor är intressant då bägge uppvisade mycket typiska drag för sitt stånd, men även avvikelser från konventionella traditioner. Inom samma familj kan man finna exempel på adelsmännens och adelskvinnornas olika levnadsbanor och möjligheter till yrkesval under 1700-talet: Carl Fersen var framförallt hovman; han var närmast intresserad av jakt, nöjen, teater och opera, och hans viktigaste livsverk var utvecklandet av den svenska operan. Axel Fersen skapade sig först en betydande bana som soldat i Frankrike och efter 1700-talets mitt i svensk politik. Bröderna ärvde delvis av sin far greve Hans von Fersen (1683–1736) och särskilt av sin mor grevinnan Eleonora Margaretha Wachtmeister af Mälsåker (1683–1748) en stor förmögenhet samt släktskapsförbindelser till den gamla högadeln, på vilka de kunde grunda och stödja sin egen samhällliga, sociala, politiska, ekonomiska och kulturella ställning. Ätten von Fersens snabba sociala uppsving under 1600-talets slut och den skickliga äktenskapspolitik de tog initiativet till, upphöjde familjen till den svenska aristokratin under början av 1700-talet. Både Carl och Axel Fersen ingick äktenskap med kvinnor ur den gamla aristokratin, vilket ytterligare förstärkte släktbanden och adelstraditionerna.²

En utredning av grevarna von Fersens, och via dem av hela högadelns inkomststruktur, öppnar nya intressanta synvinklar på 1700-talets ekonomiska liv. Högadeln stod inte på sidan av samhället, utan dess ekonomiska avgöranden och strategier sträckte sina verkningar till Stockholms verkligt förmögna storborgare samt till stadens köpmän, hantverkare och bönder. Genom att undersöka inkomststrukturen kan man skapa sig en klarare bild av adelns ekonomiska och materiella resurser.

I denna uppsats är det min avsikt att belysa högadelns ekonomiska ställning, dess ekonomiska resurser, konsumtion och penningbruk. För att kun-

² Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor II* (Stockholm 1998); Bengt Hildebrand, 'von Fersen', *Svenskt biografiskt lexicon* 15 (Stockholm 1956), s. 644, 647; Bengt Hildebrand, 'Carl Reinhold von Fersen', *Svenskt biografiskt lexicon* 15, s. 680–681; Olof Jägerskiöld, 'Fredrik Axel (von) Fersen', *Svenskt biografiskt lexicon* 15, s. 688–691. Hädanefter *SBL*.

na undersöka konsumtionen och dra slutledningar därav, är det väsentligt att utreda högadelns ekonomiska grundval.

Familjen von Fersens ekonomiska resurser

Den europeiska aristokratins tillgångar byggde på arv, äktenskap, större eller mindre löner för olika ämbeten och i några fall också på handel.³ Arv och äktenskap var i allmänhet viktigare inkomstkällor än ämbeten eller handel. I synnerhet jordegendomens värde var betydande; till denna anslöt sig förutom inkomster också social status. Man kan inte förstå aristokratins väsen om man inte håller i minnet att jordegendomens ekonomiska värde och immateriella företeelser såsom inflytande och prestige ständigt var inflettade i varandra.⁴

Carl och Axel Fersens mor Eleonora Margaretha Wachtmeister var enda arvinge till föräldrarna Axel Wachtmeister och Anna Maria Soop samt till moderns andra make greve Carl Gyllenstierna. Av denna orsak lämnade hon vid sin död 1748 efter sig en enorm förmögenhet.⁵ Arvskiftet efter grevinnan avvek från det normala, emedan den äldsta sonen inte ärvde den största delen av förmögenheten.

Redan Hans Fersen hade planerat att en del av familjens jordegendom skulle bli fideikommiss för sönerna Carl och Axel. År 1747 blev genom grevinnan Wachtmeisters försorg godsens Ljung, som hade inköpts av hennes man år 1730, och Steninge, som hade förvärvats år 1736, fideikommiss. Den äldre sonen Carl ärvde Steninge och den yngre Axel erhöll Ljung.⁶ Carl Fersen ärvde ytterligare två stora palats i Stockholm och en tomt på Blasieholmen samt Medevi gård.⁷ Dottern Anna Sofia Fersen ärvde en stor tomt, belä-

³ Peter Burke, *Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century élites* (London 1974), s. 51–52.

⁴ Jonathan Powis, *Aristocracy* (Oxford 1984), s. 24–25.

⁵ F. U. Wrangel, *Blasieholmen och dess inbyggare* (Stockholm 1914), s. 67.

⁶ Elgenstierna, *Åttartavlor* II, s. 685; Bengt Hildebrand, 'Hans von Fersen', *SBL* 15, s. 678–679; Steninge var greve Gyllenstiernas morgongåva till makan grevinnan Anna Maria Soop, Eleonora Wachtmeisters mor, och grevinnan Soop testamenterade besittningsträtten till godset och dess lösöre till sin dotter. Carl Gyllenstiernas brorsdotter sålde själva egendomen till greve Hans Fersen i mars 1736. Emedan endast en liten del av köpesumman hade erlagts vid greve Fersens fränfalle och då hans änka Eleonora Wachtmeister betalade en stor del av köpesumman, blev Steninge till slut grevinnans egendom. Hildebrand, 'Hans von Fersen', s. 678–679.

⁷ Hildebrand, 'Hans von Fersen', s. 678–679; Hildebrand, 'Carl Reinhold von Fersen', s. 683; Wrangel, s. 67.

gen vid Kungsträdgårdsgatan i Stockholm, och Granhammar gård i Uppland.⁸ Axel Fersen ärvde, förutom Ljung, Målsåker och Algö gårdar samt två stora tomter i Stockholm där ett av släkten Wachtmeister uppfört förfallet palats var beläget.⁹ Tomterna låg på Blasieholmen, som redan under drottning Kristinas tid var ett av Stockholmsaristokratin och eliten favoriserat bostadsområde.¹⁰ Finnåkers bruk och Vuojoki gård lämnades oskiftade, men Axel Fersen förordnades att förvalta dem på sina bröders och systrars vägnar.¹¹

Samtiden ansåg det vara egendomligt att den yngre sonen erhöi en betydligt större andel av föräldrarnas förmögenhet än den äldre sonen. Enligt F. U. Wrangel, som undersökt Blasieholmens bebyggande och de där belägna husens och tomternas ägoförhållanden, kan den yngre sonens större arvedel förklaras av att Carl Fersen ärvde Gyllenstiernornas nyligen ombyggda och grundligt sanerade hus i Stockholm, medan Axel Fersen ärvde Wachtmeistrarnas palats och tomt samt övriga där belägna byggnader, vilka samtliga var i ett mycket dåligt skick.¹² I allmänhet respekterade man den äldsta sonens arvsrätt, trots att föräldrarna i övrigt fritt kunde bestämma sina barns arvslott. Inte heller ärvde döttrar i vanliga fall en så stor förmögenhet som Anna Sofia Fersen. Det är emellertid möjligt att grevinnan ansåg att Axel var den av sönerna som var mera kompetent att förvalta förmögenheten. Axel ärvde också fler gårdar och större jordarealer än Carl, och dessutom tillförordnades han att förvalta Finnåkers bruk, som enligt grevinnans testamente skulle förbli oskiftat.

Den ärvda jorden var det viktigaste arvet efter föräldrarna, eftersom jordegendom gav avkastning och adelns utkomst i allmänhet baserade sig på den. Emellertid utgjorde även lösöret en viktig del av arvet, liksom också immateriella värden såsom uppfostran och utbildning. Man bör inte heller glömma de personliga ägodelarnas minnesvärde och deras betydelse för människorna, även om källorna inte alltid avslöjar dem.

Carl Fersens och hans makas Charlotta Sparres (1719–1795) fem döttrar erhöi inte något stort arv vid föräldrarnas död. Grevinnan ägde inte någon

⁸ Hildebrand, 'Hans von Fersen', s. 678–679.

⁹ Hildebrand, 'Hans von Fersen', s. 678–679; Jägerskiöld, s. 690–691; Wrangel, s. 67.

¹⁰ Wrangel, s. 2, 4.

¹¹ Jägerskiöld, s. 690.

¹² Wrangel, s. 67.

betydande förmögenhet och hennes lösöre delades mellan döttrarna.¹³ Av grevens förmögenhet åter var Steninge fideikommiss och då en manlig arvinge saknades tillföll det den närmaste manliga släktingen, Axel Fersen.¹⁴ Vem som ärvde stadshusen och Medevi gård framgår inte med säkerhet av det använda källmaterialet, emedan varken bouppteckningen efter Carl Fersen eller hans testamente har bevarats. Troligtvis tillföll arvet döttrarna, ty någon anteckning om egendomarna finns inte heller i Axel Fersens bouppteckning.

Vid Axel Fersens död 1794 ärvde hans äldre son (Hans) Axel (1755–1810) största delen av förmögenheten, men även de övriga barnen fick sin andel. Enligt fideikommissbestämmelserna skulle Ljung och Steninge tillfalla Axel Fersen d.y. och såvida denne inte hade någon son skulle gårdarna gå till den yngre sonen Fabian (1762–1818). Ifall Fabian skulle avlida före sin äldre bror skulle gårdarna enligt testamentet tillfalla den yngre Axels döttrar. Först om bägge avlidit barnlösa, skulle egendomarna tillfalla Hedvig Eleonoras (1753–1792) eller Sophies (1757–1816) manliga arvingar.¹⁵ I detta fall var fideikommissarvet alltså inte obetingat och det förutsatte inte att arvet alltid skulle tillfalla den närmaste manliga arvingen. Axel Fersen gav sin äldre son vissa möjligheter att bestämma om sina egna barns arv. Då Axel den yngre emellertid avled ogift och barnlös, ärvde hans yngre bror Fabian hela förmögenheten.

Förutom arven var äktenskapet en utomordentligt viktig ekonomisk resurs för adeln. Äktenskapet var alltid en ekonomisk överenskommelse, som påverkades av de kommande makarnas egen förmögenhet, ekonomiska ställning, brudens hemgift samt brudens och brudgummens härstamning och stamträd. Då högadeln planerade äktenskap var härstamningen ett viktigare kriterium än pengarna, men en väl tilltagen förmögenhet kunde öka förståelsen för en mera anspråkslös börd och familjebakgrund.

Knytandet av äktenskapsband var också ett viktigt sätt att skapa nätverk och värdefulla personliga förbindelser.¹⁶ Äktenskapet och släktens fortbestånd utgjorde en del av adelns status, och äktenskapet var i högre grad en

¹³ Bouppteckning efter grevinnan Charlotta Fredrika von Fersen, f. Sparre, Carl Reinhold von Fersens arkiv (CREFA) SA SRA.

¹⁴ Bouppteckning efter Axel von Fersen, s. 64–65, AFA SA SRA; *Elgenstierna, Ättartavlor II*, s. 686; *Hildebrand, 'Carl Reinhold von Fersen'*, s. 683–684.

¹⁵ Bouppteckning efter Axel von Fersen, s. 7–10, AFA SA SRA.

¹⁶ *Angela Rundquist, Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 23–25, 85–87.

angelägenhet mellan två släkter än två individer, även om man under 1700-talets lopp, framförallt i England, började uppskatta och högakta möjligheter att ingå inklinationspartier. I hela Europa valde adelsätterna i allmänhet som sin strategi att gifta in sina söner och döttrar i familjer som var lika gamla och värdade som de själva och som besatt en ungefär motsvarande social och ekonomisk ställning. Det oaktat äktade adeln allt oftare döttrar till grosshandlare och brukspatroner ur det förmögna borgerskapet. I dessa förbund förenades en gammal släkt och förmögenhet, bägge viktiga epitet på adelskap. Ofta ingicks också dessa äktenskap i praktiken inom adelns krets, eftersom en förmögen köpman kunde ha förlänats adelskap kort före bröllopet. Ett färskt adelskap var dock så gott som ingenting i en greves eller friherres ögon.¹⁷ En adelsläkt kunde avancera i den samhälleliga, ekonomiska och sociala hierarkin samt uppnå ett högre adelsskap genom äktenskap.¹⁸

Hans Fersens äktenskap år 1715 med den rika arvtagerskan Eleonora Wachtmeister och deras barns, framförallt sonen Axels, giftermål kan uppfattas som en planerlig strävan att stötta och höja släktens position. Axel Fersens äktenskap med grevinnan Hedvig Catharina De la Gardie (1732–1800) år 1752, medförde förutom en stor förmögenhet också ett viktigt nät av släktförbindelser till den gamla aristokratin samt till hattpartiets inflytelserika personer och unga förmågor.¹⁹ Carl Fersens förmålning med friherrinnan Charlotta Fredrika Sparre var av allt att döma i högre grad ett kärleksförbund än en på ekonomiska och sociala grunder träffad överenskommelse, men också hans hustru tillhörde en gammal och inflytelserik släkt.²⁰ Genom dessa äktenskap tillfördes en familj, som redan tidigare var förmögen, en enorm förmögenhet och släktskapsförbindelser som sträckte sig till Sveriges och Finlands äldsta adelsätter.

¹⁷ François Bluche, *La noblesse française au XVIIIe siècle* (Paris 1995), s. 52; Guy Chaussinand-Nogaret, *La noblesse au XVIIIe siècle. De la Féodalité aux Lumières* (Paris 1976), s. 168–172; Åsa Karlsson, 'Enväldets politiska elit. Släkt och äktenskapsband inom rådsakretsen 1680–1718', *Historisk tidskrift* 1997, passim.

¹⁸ John Cannon, *Aristocratic Century. The Peerage of Eighteenth-Century England* (Cambridge 1984), s. 71–72; Powis, s. 31–33; Att gifta sig utanför sitt stånd kunde å andra sidan helt krossa en adelsfamilj, isynnerhet om detta skedde under flere generationer och om äktenskapen ingicks med medellösa personer från en helt annan miljö, såsom t.ex. döttrar till lärare eller hushållerskor. Cannon, *Aristocratic Century*, s. 71.

¹⁹ Jägerskiöld, s. 691, 693.

²⁰ Se Hildebrand, 'Carl Reinhold von Fersen', s. 681.

Vid sidan av arv och äktenskap kan uppfostran räknas som en av adelns ekonomiska resurser. Uppfostran och utbildning var viktiga för adeln, för genom dem länkades nya generationer till de gamla och genom dem fördes adelns ideologi och tankevärld vidare. Seder och bruk lärde man sig redan som barn och de följde alltid något ideal.²¹ Naturligtvis var idealen inte alltid desamma som praktiken, men att man följde tidens uppfostringsideal ser man av barnen von Fersens uppfostran och utbildning: såväl pojkarna som flickorna erhöi en franskinriktad uppfostran. Man använde mycket pengar på utbildningen, vilken för sönerns del avslutades av en Grand Tour som kunde räcka några år.

Utbildning, uppförande, språkstudier samt kännedom om konst och litteratur utgjorde en väsentlig del av en adelsynglings och adelsfrökens uppfost-
 ran, att han eller hon på rätt sätt skulle kunna fylla den plats i samhället som ståndet förutsatte. Uppfostran och utbildning utgjorde grunden för adelns livsstil och etos, och för den skull gav högadeln ofta både sina söner och döttrar en god utbildning.²²

Uppfostran och utbildning förberedde adelsynglingarna och -fröknarna för deras kommande ställning i samhället. Under slutet av 1700-talet var enbart adelskap inte mera tillräckligt för att man t.ex. i Sverige skulle kunna handha tjänster inom civiladministrationen eller rättsväsendet. Uppgifterna hade blivit så krävande att adeln mer än tidigare måste dra försorg om sin återväxtn utbildning.²³ Å andra sidan dög, som Kaarlo Wirilander påpekat, inte alla ämbeten inom civiladministrationen nödvändigtvis för de adliga. Många ämbeten ansågs olämpliga för adliga, emedan man genom

²¹ Burke, *Venice and Amsterdam*, s. 62.

²² Bluche, s. 43–45; Cannon, *Aristocratic Century*, s. 34–35; Chaussinand-Nogaret, s. 96–103; Om adelsdamens uppfostran och utbildning vid övergången mellan 1700- och 1800-talet, se Jessica Parland-von Essen, 'Att utbildas till hovdam. Augusta Armfelts uppfostran och läroår', *Historisk tidskrift för Finland* 1997. Mera omfattande angående flickornas utbildning under 1600- och 1700-talen se Martine Sonnet, 'A Daughter to Educate', Georges Duby, Michel Perrot & Arlette Farge (ed.), *A History of Women III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes* (Cambridge, Mass. 1993). Bägge visar att man lade mycket stor vikt också vid flickornas utbildning. Jessica Parland-von Essen har genom Augusta Armfelt studerat adelskvinnornas uppfostran i Sverige. Här kan dock påpekas, att Augusta Armfelts uppfostran på sin tid var mycket framstegsvänlig och hon fick bl.a. lära sig latin och experimentell fysik, vilka i allmänhet endast ingick i pojkarnas utbildning.

²³ Se Petri Karonen, *Pohjoisen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki 1999), s. 365.

dessa kom i alltför nära kontakt med allmogen.²⁴ Det är med andra ord inte något under att man var beredd att offra väldiga summor på uppfostran. Man förväntade sig att de pengar man satsat på utbildningen skulle återbetala sig då de unga adelsmännen började sin levnadsbana och då fröknarna presenterades vid hovet eller då man letade efter lämpliga äkta makar åt dem.

Carl och Axel von Fersens inkomster

Ur grevarna von Fersens privata räkenskapsböcker framgår att grevarnas inkomster växlade från år till år. Speciellt varierade jordegendomarnas och gårdarnas avkastning, vilket bl.a. berodde på nödårens missväxt och prisernas utveckling.

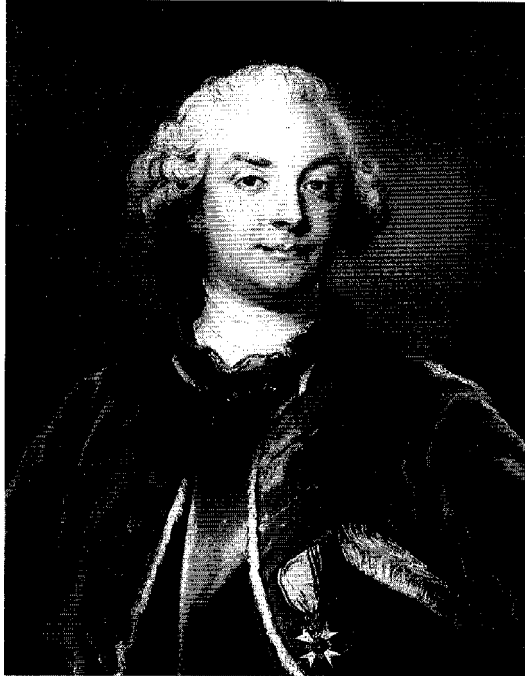
Under åren 1760–1780 bestod Carl von Fersens inkomster i huvudsak av arrenden från gårdar och arrendehemman, ränteinkomster samt avkastningen från hans redan 1748 avlidna mors, grevinnan Eleonora Wachtmeisters dödsbo. Greven erhöll också mindre summor genom att sälja silverföremål. En uppskattning av årsinkomsterna försvåras av att arrenden för två eller tre tidigare år kunde erläggas på en gång. Emellanåt förefaller årsinkomsterna stora, men ofta utgör lånen en stor del av de penningssummor som uppdragits som inkomster. År 1775 lånade Carl Fersen 100.000 daler av det Grilliska handelshuset och 25.000 daler av det Tottieska handelshuset, medan de totala inkomsterna var 285.000 daler. Grevens systerson, friherre Lantingshausen, återbetalade en lånesumma om drygt 90.000 koppardaler och olika låneinkomster – utkvitterade eller återbetalade – utgjorde mer än två tredjedelar av grevens totalinkomster.²⁵ Det är anmärkningsvärt att samtidigt som Carl Fersen lyfte ett lån på 100.000 daler från det Grilliska handelshuset, erlade handelshusets ägare, herrar Carlos och Carl Grill, till greven en ränta på 4.000 daler för en lånesumma, vars belopp dock inte angavs. På samma sätt betalade handelshuset Tottie, av vilket greven lånat pengar, ränta på belopp som de i sin tur lånat av greven.²⁶

Också Axel Fersens inkomster varierade avsevärt från år till år. Alla inkomstkällor var inte räntabla varje år. Speciellt gäller detta de inkomster som erhöles från gårdarna och Ostindiska kompaniet. Av Axel Fersens inkomster och av deras belopp och karaktär märker man omedelbart att han var betyd-

²⁴ Kaarlo Wirilander, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870* (Helsinki 1974), s. 185–186.

²⁵ Räkenskaper vol. 9, år 1775, CRFA SA SRA.

²⁶ Ibid.

Gustaf Lundberg, Axel von Fersen d.ä. Axel Fersen är iklädd harnesk och ordensband symboliserande adelsmannens officerskarriär och militära meriter. (Gripsholm, Sverige)

ligt mer intresserad än sin bror av att själv sköta sina gårdar och han var otvivelaktigt skickligare i skötseln av sina penningaffärer. Då Carl Fersen utarrenderade sina största gods Steninge och Medevi genom arrendekontrakt till utomstående, utarrenderade Axel Fersen genom arrendekontrakt endast Vuojoki och Harviala gårdar i Finland. Axel Fersens inkomster kom i huvudsak från jordpossessioner, från sju större och några mindre gårdar, men också hans två bruk gav en betydande avkastning. Greve Fersen hade därtill placeringar i Ostindiska kompaniet och olika manufakturer. Under 1760-talet kom en betydande del av hans inkomster, i likhet med brodern Carl Fersen, från moderns dödsbo.²⁷

Bägge brödernas inkomster fluktuerade tämligen mycket från år till år, och någon medelinkomst lönar det sig inte att tala om. Variationerna förorsaka-

²⁷ Räkenskaper vol. 41, år 1760, räkenskaper vol. 43, år 1765, räkenskaper vol. 44, år 1771, räkenskaper vol. 45, år 1775, räkenskaper vol. 47, år 1780, AFA SA SRA.

des ofta av återbetalade lån, som kunde höja inkomsterna avsevärt. Axel Fersens inkomster uppgick av denna anledning åren 1771 och 1775 till 1.148.000 respektive 587.300 daler. Jordegendomarnas årliga avkastning påverkades av missväxt, av omväxlande goda och dåliga skördar, samt av att jorden ibland låg i träda eller att man experimenterade med nya odlingsmetoder eller växter. Inte heller hemmanens arrenden erlades årligen, utan arrendatorerna kunde på en gång erlægga några års arrenden. Den absoluta avkastningen av Axel Fersens gods och bruk växte nästan under hela den tid undersökningen omfattar.²⁸

Det faktum att Carl och Axel Fersen ännu på 1770-talet, tjugo år efter moderns död, erhöll betydande inkomster ur dödsboets kassa och att Carl av modern ärvt Steninge gård och Axel gårdarna Ljung och Målsåker, förtäljer tydligt att arv verkligen var en viktig ekonomisk resurs för högadeln. Att avkastning kunde lyftas under tjugo år visar också att grevinnan Eleonora Wachtmeister var mycket förmögen.

Grevarna von Fersen som entreprenörer

I många europeiska länder var järnproduktionen ett adelsprivilegium och det var helt naturligt att adeln erhöll en del av sina inkomster från bruk, manufakturindustrin, rederiverksamhet eller grosshandel.²⁹ Man förhöll sig inte överallt positivt till adelns handelsverksamhet, men i allmänhet godkände man att de idkade grosshandel och rederiverksamhet.³⁰ I Sverige hörde järnhanteringen och rätten att grunda manufakturer samt att idka grosshandel eller rederiverksamhet, vid sidan av skattefriheten, till adelns viktigaste privilegier. Den svenska adeln erhöll dessutom en betydande del av sina inkomster från bruk och gruvor. Många adliga gifte sig också med förmögna borgares

²⁸ Ibid.

²⁹ Bluche, s. 21; Chaussinand-Nogaret, s. 129; Michael Roberts, 'Sweden', Albert Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European states in the pre-Reform Era* (New York 1967), s. 142–143; H. M. Scott & Christopher Storrs, 'Introduction', H. M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries I. Western Europe* (London and New York 1995), s. 18; Julian Swann, 'The French Nobility, 1715–1789', H. M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries I. Western Europe*, s. 154–157; A. F. Upton, 'The Swedish Nobility, 1600–1772', H. M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries II. Northern, Central and Eastern Europe*, s. 28–29; Wirilander, s. 198.

³⁰ Swann, s. 155–156.

barn eller idkade grosshandel t.ex. i Ostindiska kompaniet.³¹ Under 1700-talet var mer än en tredjedel av de svenska brukspatronerna adelsmän och i allmänhet ägde de adliga stora eller medelstora bruk. Den politiskt betydande högadeln var ofta intresserad av bruk.³²

Familjen Fersen utgör härvidlag ett gott exempel. En stor del av de inkomster Carl och Axel Fersen erhöll ur sin mors dödsbo härstammade från Finnåkers bruk, och då Axel på 1770-talet löste in Carls och systersonen Albrect Lantingshausens andel, växte hans inkomster avsevärt. Orsaken till att Axel köpte bruket var troligtvis den, att skötseln av Finnåker tillförordnades honom redan i Eleonora Wachmeisters testamente, samt att han var både mera intresserad av och bättre skickad att sköta bruket än sin bror eller systerson. Förutom Finnåker grundade han i början av 1770-talet också ett järnbruk på Ljung och han hade från och med 1770-talet inkomster också från Ostindiska kompaniet och Flors linnemanufaktur.³³ Under åren 1760–1780 härstammade 13–60 procent av Axel Fersens inkomster från avkastningen från jordinnehav och gods samt bruk. Procentandelens stora fluktuation beror på att grevens kapitalinkomster var speciellt höga år 1771, då gårdarnas och brukens avkastning utgjorde 13 procent av de totala inkomsterna. Jordegodomarna och bruken inbringade i det närmaste 200.000 daler, vilket inte nämnvärt avvek från de övriga årens avkastning.³⁴ Den andel brukens avkastning utgjorde av grevens inkomster växte under hela den granskade perioden och det var just järnhanteringen som inbringade honom de kontanter han behövde för att upprätthålla sina levnads- och konsumtionsvanor.

Lön från olika ämbeten

Då Carl Fersen på 1770-talet verkade som chef för operan, erhöll han på egen begäran inte någon lön för detta ämbete. Hans räkenskaper, som sköttes av broderns kamrer Lars Pagander, innehåller inte heller några anteckningar om att han skulle ha lyft eller erhållit lön för överhovjägmästarämbetet, vilket han innehade åren 1752–1776. För ämbeten vid hovet fick man dock lön,

³¹ Roberts, s. 272–273; Upton, s. 28–29.

³² Leif Gidlöf, 'Axel von Fersen d.ä. som bruksägare', *Från medeltid till dataålder. Festskrift till Sven Ulric Palme* (Uddevalla 1972), s. 62.

³³ Se räkenskaper vol. 45, år 1775, AFA SA SRA.

³⁴ Räkenskaper vol. 41, år 1760, räkenskaper vol. 43, år 1765, räkenskaper vol. 44, år 1771, räkenskaper vol. 45, år 1775, räkenskaper vol. 47, år 1780, AFA SA SRA.

åtminstone i princip, och i räkenskaperna har upptagits jägmästarens bostad, som greven innehade på tjänstens vägnar.

Också i Axel Fersens räkenskaper finns perioder (1760) då han inte har erhållit lön för något ämbete, även om han under den tid som behandlas (1760–1780) har innehaft officersbefattning i armén. Kronan utbetalade lön då den hade pengar och t.ex. år 1765 erhöll Axel Fersen både generallöjtnants lön i enlighet med sin befordran 1757 och överstelön för åren 1756–1757.³⁶ Enligt bokföringen för år 1771 erhöll greven fortfarande överstelön och därtill generalslön i enlighet med befordran 1763.³⁷

Kronan utbetalade alltså löner då den hade pengar, och adelsmannens inkomster kunde inte enbart vara beroende av löne- eller pensionsinkomster. Carl Fersens löneinkomster finns inte alls upptagna i bokföringen, även om han hela tiden innehade en hovtjänst. De inkomster Axel Fersen lyfte för officerstjänster, och från och med 1772 för ämbetet som riksråd, utgjorde endast en bråkdel av hans samtliga inkomster. Trots det utgjorde lönerna år 1756 mer än 15 procent av grevens inkomster, vilket beror på att han erhöll lön för flera ämbeten.³⁸ Då några som helst löneinkomster inte antecknats för år 1760 är det klart att dröjsmålet med löneutbetalningen varade i flera år. Så länge det saknas flera djuplodande studier om adelns ekonomiska ställning på 1700-talet är det inte möjligt att med säkerhet säga något om löneinkomsternas inverkan på adelns inkomster endast med utgångspunkt i familjen von Fersens ekonomi. Trots det kan man utgående från de fersenska inkomsternas struktur förmoda att jordinnehav, arrenden, räntor och brukens avkastning var betydligt viktigare än de ofta osäkra lönerna från hovets, civilförvaltningens eller arméns tjänster.³⁹

Hovförvaltningens löner var höga, men kronan hade ofta svårigheter att betala dem och hovadeln fick stundom vänta på sin lön i årtal, ja rent av i

³⁶ Räkenskaper vol. 43, år 1765, AFA SA SRA; *Elgenstierna, Ättartavlor* II, s. 686.

³⁷ Räkenskaper vol. 44, år 1771, AFA SA SRA; *Elgenstierna, Ättartavlor* II, s. 686.

³⁸ Räkenskaper vol. 43, år 1765, AFA SA SRA.

³⁹ Se även U p t o n, s. 30–31. Upton framhåller, att den största delen av den svenska adeln på 1700-talet levde på avkastningen från sina egendomar och att de som gjorde placeringar inom handel eller industri var i minoritet; Kaj Janzon har undersökt riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielms (1574–1650) inkomster och konsumtion på 1600-talet. Under åren 1635–1650 bestod nästan hälften (49 %) av Gyllenhielms inkomster av lön. Janzon konstaterar att löneinkomsterna var osäkra, emedan kronan inte alltid hade kontanta medel att utbetala löner. *Kaj Janzon, 'Överdåd på kredit – ett rationellt val? Några problem kring högadelns ekonomiska verksamhet i Sverige under 1600-talets första hälft', Historisk tidskrift 1999, s. 210–214.*

ärtionden. Till hovets tjänster hörde vid sidan av lönen också arvoden, naturförmåner och gåvor, vilka var viktiga såväl ekonomiskt som till sitt statusvärde.

Under århundraden var hovet den enda möjligheten för adelsdamer att skapa sig en karriär och att i maktens kulisser utöva inflytande på det sociala och politiska planet. I samband med uppkomsten av en salongskultur på 1600- och 1700-talen växte kvinnornas möjligheter att påverka, men i Sverige var hovet fortfarande det vanligaste karriäralternativet för aristokratins kvinnor. Enligt Fabian Persson utgjorde hovdamerna den enhetligaste och förnämsta av hovets alla grupperingar, just av den anledningen att adelsdamerna inte hade andra möjligheter att verka offentligt i något yrke.⁴⁰ Också Angela Rundquist, som har undersökt adelsdamernas kultur under 1800-talets andra hälft, framhäver hovet som ett yrke och en kanal för politiskt och socialt inflytande.⁴¹

Carl Fersens maka Charlotta Sparre var hovmästarinna från år 1760 till 1780, då hon blev överhovmästarinna. Tre av hennes döttrar var hovfröknar innan de ingick äktenskap och två av dem blev senare hovdamer vid drottning Sofia Magdalenas hov. Axel Fersens gemål Hedvig De la Gardie var drottningens hovdam åren 1778–1800. Även tre av Axel Fersens och Hedvig De la Gardies barn innehade en tjänst vid hovet.⁴² Såsom både Persson och Rundquist påpekar, var släktskapsförbindelser av betydelse framförallt i fråga om kvinnornas anställning vid hovet.⁴³

Hovdamernas lön utbetalades i allmänhet kontant, såvida kronan hade medel. Därtill var olika slags förmåner och gåvor lika viktiga för hovdamerna som för hovets herrar. Hovmästarinnorna och hovdamerna förfogade över egna våningar i det kungliga slottet, samt innehade fri kost, tjänstefolk och vagn.⁴⁴ I bouppteckningen efter grevinnan Charlotta Sparre förtecknas ett flertal dyrbara smycken som hon erhallit i gåva under sin tid vid hovet. Till dessa hörde bland annat ett av diamanter omgivet porträtt av änkedrottningen, Sofia Magdalena, värderat till 600 daler, samt två armband med kung Gustav III:s och drottning Sofia Magdalenas porträtt omgivna av diaman-

⁴⁰ Fabian Persson, *Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721* (Lund 1999), s. 111.

⁴¹ Rundquist, s. 151–195, passim.

⁴² Elgenstierna, *Ättartavlor II*, s. 685–686.

⁴³ Persson, s. 110–112; Rundquist, s. 161.

⁴⁴ Persson, s. 160; Rundquist, s. 159, 165–168.

ter.⁴⁵ Därtill hade Charlotta Sparre och hennes döttrar egna våningar på Stockholms slott.

En karriär vid hovet var eftertraktad och de förmåner som uppnåddes där betydande, men ett avancemang i hovkarriären skedde varken snabbt eller gratis. Charlotta Sparre var hovmästarinna i tjuugo år innan hon utsågs till överhovmästarinna. För avancemang var man tvungen att betala och summan var inte alldeles obetydlig. I maj 1780 erlade greve Carl Fersen 540 daler ”avancementpenningar” för sin makas nya tjänst.⁴⁶

Kreditvärdighet som ekonomisk resurs

För adeln var det kännetecknande att leva på skuld, och detta var helt acceptabelt så länge man kunde återbetala sina skulder – man skulle åtminstone i princip kunna göra det. Många adliga hade emellertid inte ens för avsikt att betala sina skulder till alla handelsmän och hantverkare. Att betala sina spel-skulder ansågs dock vara en hederssak och dessa betalade man så snabbt som möjligt.⁴⁷ Även om adeln inte alltid erlade sina skulder till köpmännen var adelns kreditvärdighet viktig också för dem. Den möjliggjorde en mera flexibel konsumtion och handel, och en skräddare eller en handelsman som favoriserades av förnäma adelskvinnor och adelsmän fick gratis reklam genom de produkter han saluförde.

Inte ens en stor förmögenhet garanterade emellertid alltid tillräckliga inkomster. Familjen Fersens räkenskaper visar tydligt att det inte alltid var så lätt att erhålla kontanta medel, då såväl Carl som Axel von Fersens förmögenhet i huvudsak bestod av jordegendomar, gods, fastigheter i Stockholm och lösöre. Bägge bröderna var nästan konstant behäftade med stora skulder, först till svågern Jacob Albrecht Lantingshausen och sedermera till systersonen Albrecht von Lantingshausen, men samtidigt kunde dessa vara skyldiga Axel Fersen tiotals tusen koppardaler.⁴⁸

Vid sidan av de största lånen som kunde uppgå till hundra tusentals daler, lånade Carl Fersen hela tiden mindre summor av sin kusk och sina lakejer samt av annat tjänstefolk.⁴⁹ I hushållerskan Amalia Arendts hushållsbokfö-

⁴⁵ Bouppteckning efter grevinnan Charlotta Fredrika von Fersen, f. Sparre, CRFA SA SRA.

⁴⁶ Räkenskaper vol. 11, år 1780, CRFA SA SRA.

⁴⁷ B l u c h e, s. 25; se även P o w i s, s. 27–30.

⁴⁸ Se räkenskaper vol. 45, år 1775, AFA SA SRA.

⁴⁹ Räkenskaper vol. 9, år 1775, CRFA SA SRA.

ring har av och till upptagits mindre summor, under tio daler, som greven erhållit från hushållskassan.⁵⁰ Man bör också observera att räkenskaperna inte upptar uppköp på kredit hos handelsborgare och hantverkare. Att leva på kredit var dock allmänt och utgjorde en form av låneupptagning. Det var inte alls märkvärdigt att hertiginnan av Södermanland, Hedvig Elisabeth Charlotta, år 1779 skrev om Carl Fersen: "ehuru mycket rik har han sällan eller aldrig några pengar. Oförmögen att handha sina penningaffärer har hans broder, ehuru han är yngre, varit tvungen att taga hand om dem och fungera som någonslags rådgivare för honom, på det att han inte helt skulle ruineras".⁵¹

I fråga om Axel Fersen var lånetagning och skuldsättning ett klart strategiskt val för att förkovra förmögenheten: greven lånade betydande summor för att utvidga verksamheten vid sina bruk och för att grunda ett nytt, samt för att iståndsätta sina stadshus och sina gods på landsbygden, vilka utgjorde en avsevärd del av hans inkomster vid övergången till 1780-talet.

Axel och Carl Fersen lånade ofta och mycket pengar av varandra samt av sin sväger och systerson. De lånade också ut pengar till släktingar och övriga medlemmar av högadeln.⁵² Att låna pengar till släktingar och inom bekantskapskretsen var inte någon välgörenhet, och de årliga räntorna kunde vara höga. Lånesummorna var inte heller små och lånetiden för de större lånen kunde rent av vara tio år. När det gällde skuldförhållandet mellan Axel och Carl var det också fråga om solidaritet gentemot familjen, släkten och ståndet. Carl skötte tydligen inte ordentligt sina penningaffärer och brodern fick ofta komma till hans hjälp. Axel var tvungen att ta en del av Carls lån i eget namn och betala bort dem på det att Carls ekonomi – och därigenom familjens heder – inte helt skulle raseras. På samma sätt visade man solidaritet gen-

⁵⁰ Räkenskaper vol. 15, Hushålls Bok 1770, räkenskaper vol. 17, Hushålls Bok 1775, räkenskaper vol. 18, CRFA SA SRA.

⁵¹ H. Maj:t Drottning Hedvig Elisabeth Charlottas egenhändiga journal 1775–1787. Första bandet, s. 23, Hedvig Elisabeth Charlottas samling (HECS) Ericssbergsarkivet (EA) SRA. "quoique tres riche il n'a rarement ou jamais de l'argent, incapable d'avoir de l'arrangement dans ces affaires, son frere quoique cadet à été obligée de s'en charger est d'etre comme une espece de tuteur pour lui, afin qu'il ne soit pas entierement ruinée."

⁵² År 1754 förmedlade Axel Fersen och Jacob Lantingshausen till Carl Gustaf Tessin ett lån på 90.000 koppardaler från den förmögna brukspatronen Mølman och vid början av 1760-talet var Tessin skyldig stora summor även till övriga storborgare och adliga. Sigrid Leijonhuvud, *Carl Gustaf Tessin och hans Åkerökrets* I (Stockholm 1931), s. 94–96.

temot de egna barnen och lånade pengar till dem och deras gemåler när det var nödvändigt. I dessa invecklade skuldförhållanden var det alltså fråga om framtidsplanering och upprätthållande av familjens levnadsstandard. I Carl Fersens fall var det dessutom fråga om slarv vid skötsel av affärerna, men i Axel Fersens fall handlade det om systematisk planering. Egendomarna utvecklades med lånade pengar för att de skulle avkasta mera, men också för att de skulle representera ägarens ställning.

Till nätverket kring Fersens skuld- och affärsförbindelser hörde också de stora stockholmska handelshusen Grill och Tottie samt kronan, den svenska staten. Pengar lånades åt bägge hållen. Det förefaller som om det på 1700-talet inte alltid var lätt att lösgöra kontanter från en förmögenhet som i allmänhet bestod av fast egendom. Problemet var välkänt såväl för den förmögna högadeln – för att inte tala om den obemedlade adeln – som i de rika grosshandlarnas krets. Inte heller statsfinanserna var väl utvecklade, utan kronan var beroende av sina förmögna undersåtar och de pengar de lånade ut.

Enligt K a j J a n z o n var kreditvärdighet en viktig och oundviklig resurs för högadeln på 1600-talet. Att leva ståndsmässigt på kredit eller att bygga ett slott eller ett palats i staden, var en helt förnuftig och rationell verksamhet. Högadeln investerade särskilt i ett synligt och ståndsmässigt leverne, i en iögonfallande ymnig konsumtion. Under 1600-talet berodde adelns kreditvärdighet i huvudsak på att kronan var skyldig högadeln så mycket pengar att denna saknade medel att betala sina skulder.⁵³ N o r b e r t E l i a s hänvisar till en sådan penninghantering då han jämför adelns och borgerskapets rationella verksamhet med varandra. Det som för adeln var förnuftig och rationell framtidsplanering och strävan efter status, var oförnuftigt penninglöseri för borgerskapet.⁵⁴ Såsom exemplet med släkten Fersen visar, höll detta delvis streck ännu under senare hälften av 1700-talet. Kreditvärdigheten grundade sig inte längre på att kronan var skyldig högadeln enorma belopp, utan snarare på adelns sociala, politiska och ekonomiska ställning samt det nätverk av relationer den besatt.

Axel Fersen d.y. skrev i april 1779 till sin far då hans vän friherre Erik Magnus Staël von Holstein var i behov av ett större lån före årets slut:

⁵³ J a n z o n, s. 197–198, 220–222.

⁵⁴ N o r b e r t E l i a s, *The Court Society* (Oxford 1983), s. 92–93; se även P e t e r E n g l u n d, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm 1989), s. 80–81.

Jag har åtagit mig en mycket pinsam fråga, Min Käre Far. Det gäller Stael, som har bett mig fråga Eder huruvida Ni kunde låna eller skaffa honom 6 eller 8.000 Livre till December. Han täcks inte själv fråga Eder. Jag sade honom, att jag inte trodde att Edra tillgångar skulle tillåta Er att oväntat förbruka en så stor summa, att alla era utgifter under året har ordnats i förväg, att dessutom redan min Resa har kostat Eder mycket, men att jag skulle ställa Eder denna fråga, och att han kunde vara säker på att om ni inte gjorde honom denna tjänst, berodde det på, att Ni inte kunde.⁵⁵

Axel klargjorde noggrant för sin far hur Staël von Holstein hade hamnat i en sådan penibel situation och att friherren verkligen behövde pengar. Denne hade inte några andra inkomster eller andra möjligheter ”än att uppta lån och erlægga Höga räntor”. Axel d.y. vädjade till sin far att denne skulle göra vad han kunde för den unge mannen. Han påpekade att Staël von Holstein skulle vara evigt tacksam för hjälpen och tillade ännu: ”Ni kunde kanske, Käre Far, förmå Lantingshausen att göra något för honom vid detta tillfälle.”⁵⁶ Den unge greven var mycket medveten om det nät av låneförbindelser och det patronus-klient-system, till vilket hans far och kusiner hörde. Han var även mycket säker på Lantingshausens ekonomiska situation, eftersom han innerligt vädjade till sin far att vända sig till denne, ifall fadern inte själv kunde låna pengar. Greve Fersen lånade dock inte pengar till Erik Staël von Holstein. Ärendet nämns inte mera efter detta i Axel den yngres brev. Någon skuld finns inte heller upptagen bland grevens tillgodohavanden för år 1780.

För att finansiera sina levnadsvanor lånade högadeln kontanter av banken, familjen, vänner och Stockholms rika borgare, hur stor dess fasta egendom än var. Fastän en adelsman lånat hundratusentals daler till någon utomstående, och oaktat de betydande årliga räntekostnaderna, hände det att han måste uppta ett lån för att klara av sina dagliga levnadskostnader.

⁵⁵ Axel Fersen d.y. till Axel Fersen d.ä. 30.4.1779. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA. ”Je me suis chargé d’une Commission fort embarrassante, pour Vous, Mon cher Pere, c’est Stael qui me prie de Vous demander si Vous pourriés lui preter, ou lui arranger 6 a 8000 Livres pour le mois Decem; il n’ose Vous en fair la demande lui même, je lui ai dit que je ne Croyois pas que Vos facultés Vous permissent de fair une depense inattendue aussi forte que celle-ci, que toutes celles que vous deviés fair dans l’année etoient réglée d’avance, que d’ailleurs mon voyage Vous coutoit deja beaucoup, mais je Vous le demanderois, et quil pouvoit etre sur, que si Vous ne lui rendiés pas ce service, c’est que Vous ne le pouvés pas.”

⁵⁶ Ibid., ”[...] que de fair des dettes, et payer de Gros interets, Vous pourriés peut-etre, Mon cher Pere, engager Lantingshausen à fair quelque chose pour lui dans ce moment [...]”

Tingens värld

Under 1700-talet var elitens konsumtionsvanor helt andra än hundra eller tvåhundra år tidigare. I synnerhet om aristokratins och elitens konsumtion under 1600-talet använder forskarna ofta begreppet överflödande, uppseendeväckande konsumtion (*conspicuous consumption*). Enligt Peter Burke var tävlan den uppseendeväckande konsumtionens viktigaste motiv, men ägodelar anskaffades också för deras symbolvärden och för de föreställningar de väckte hos omgivningen. Begreppet uppseendeväckande knyts inte lika ofta under 1700-talet till aristokratins konsumtion. En orsak till detta kan vara att man då allt mera började diskutera konsumtion. Frågan om vad som var nödvändig konsumtion och vad som var överflöd blev ett aktuellt ämne under seklets gång, och man började alltmer ifrågasätta ägande och överflödskonsumtion.⁵⁷ Det oaktat var en viktig del av adelns status beroende av dess förmåga att inhandla eleganta och moderiktiga varor, och under 1700-talet var utbudet på konsumtionsvaror så brokigt att skillnaderna mellan stånden, släkterna och de enskilda familjerna var mycket klara. Till konsumtionen anslöt sig också en tydlig tanke att utvalda och inköpta varor berättade något väsentligt om köparens person, hennes känslor och sensibilitet.⁵⁸ Redan under 1700-talet köpte man fantasier och förväntningar, samtidigt som varorna ofta kunde vara eftertraktade i sig själva, utan någon särskild föreställd innebörd. Till exempel kaffe, te, socker, tobak eller franska viner var eftertraktade på grund av det omedelbara välbehag de medförde.⁵⁹

Idén om god smak samt ett uppträdande och en tillvaro i enlighet med den goda smakens krav föddes på 1600- och 1700-talen då aristokratin var i behov av nya seder för att avvika från borgerskapet. God smak, som under 1700-talet var ett bland många medel för att markera social ställning, är det första begreppet som hänvisar till individen som konsument. Enligt Jean-Louis Flanrin förvandlades åtminstone den franska adeln uttryckligen till konsument då den från och med 1600-talet förlorade största delen av

⁵⁷ Peter Burke, 'Res et verba: conspicuous consumption in the early modern world', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London and New York 1993), s. 148–151; om begreppet conspicuous consumption, se även Peter Burke, *History and Social Theory* (Cambridge 1995), s. 67–69.

⁵⁸ John Dewald, *The European Nobility, 1400–1800* (Cambridge 1995), s. 106–107.

⁵⁹ Colin Campbell, 'Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth-century England', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods*, s. 40.

sin gamla politiska och militära makt. Under 1600- och 1700-talen var de sociala eliterna mycket heterogena. Konsumtion och lyx var de områden inom vilka människor från olika kretsar lättast kunde kommunicera sinsemellan. Att tillägna sig en god smak var inte aristokratins privilegium; även ofrälse personer kunde ha god smak och stilkänsla. Genom att använda samma kriterier och genom att olika stånd och samhällsgrupper umgicks i salongerna och kaffehusen, kunde man finna ett gemensamt språk. Genom konsumtion av kultur och mecenatskap för konstnärer förenades den gamla aristokratins medlemmar med nyadlade, mäktiga borgare och inflytelserika personer i finansvärlden.⁶⁰

Vid sidan av adelsmannens ideal mätte man människornas etiska känslighet (*sensibility*) genom deras estetiska smak och förmåga att förstå skönhet. Allt detta hade en stor betydelse för konsumtionsbeteendet och konsumtionsvanorna, emedan föremålen vittnade om människornas smak och moraliska situation. Allt oftare innebar det att man inte var "modern", att människans moral var aningen suspekt. Moderiktighet var inte enbart ett tecken på social ställning, utan ett försök att skydda släktens, familjens och individens "goda namn".⁶¹

Kravet på att vara modern kommer fram i Axel Fersen den yngres brev till fadern. En adelsman skulle vara ståndsmässigt klädd, modern, för att inte vara löjlig. Den yttre apparationen, moderiktigheten och konsumtionen stod i direkt relation till ryktet och den bild man presenterade av sig själv inför "offentligheten". I det parisiska sällskapslivet representerade den unge greven sitt stånd, sin släkt och Sverige; det var alltså inte enbart fråga om honom själv. "Jag vill inte briljera, eller vara löjlig, jag vill vara anständig", skrev den unge greven till sin far från Paris sommaren 1779.⁶² Axel Fersen d.y. talade om att klä sig, men mellan raderna kan man läsa att han med anständighet avsåg hela sitt väsen, sitt uppträdande och sin livsstil. För honom var en uppseendeväckande konsumtion inte ett sätt att konsumera – adelns konsumtionsvanor hade dämpats.⁶³

⁶⁰ Jean-Louis Flandrin, 'La distinction par le goût', Philippe Ariès, Georges Duby & Roger Chartier (eds.), *Histoire de la vie privée III. De la Renaissance aux Lumières* (Paris 1986), s. 302, 306–308; se även Roger Chartier, 'Introduction. Formes de la privatisation', *Histoire de la vie privée III*, s. 166.

⁶¹ Campbell, s. 49.

⁶² Axel Fersen d.y. till Axel Fersen d.ä. 29.6.1779. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA. "je ne Veux point briller, ni etre ridicule, je Veux seulement etre decemment."

⁶³ Burke, 'Res et verba', s. 149; se även Flandrin, s. 305.

Då man granskar Carl och Axel Fersens samt deras hustrurs och barns konsumtion framgår det att konsumtionen inte var lika uppseendeväckande som under 1600-talet. Alla medel användes inte längre för att t.ex. bygga och inreda slott. Det fanns inte heller något behov av att göra så, eftersom de tidigare generationerna hade uppfört byggnaderna och lämnat dem i arv till sina barn. Trots det eftersträvade man fortfarande att socialt profilera sig genom konsumtion, och i viss mening var konsumtionen uppseendeväckande. Man använde fortfarande mycket pengar. I Fersens konsumtionsvanor överlappade traditionell och modern konsumtion varandra. Konsumtionen hade fortfarande en stor symbolisk betydelse och den var publik. Samtidigt utgjorde familjen von Fersen, både i egenskap av producent och konsument, en del av 1700-talets marknadsekonomi. Axel Fersens bruk och manufakturer producerade förnödenheter till salu och operachefen Carl Fersen kunde karakteriseras som en kulturproducent. Då man granskar den traditionella, uppseendeväckande konsumtionen bör man också observera männens och kvinnornas olika roller i det konsumtionssamhälle som höll på att formos.

Männens och hustrurs – männens och kvinnornas – penningbruk var olika hos Carl och Axel Fersen. Carl Fersen hade ofta mindre kontanta medel till sitt förfogande än hustrun. Axel Fersen åter använde avsevärt mycket kontanter jämfört med hustrun. På basis av räkenskaperna är det vanskligare att uppskatta grevarnas konsumtionsvanor än hustrurnas. Grevarna betalade hästar och vagnar, skraddarnas och skomakarnas räkningar, trädgårdarnas skötsel, postavgifter och hushållsutgifterna, d.v.s. mat, värme, belysning, reparationer, fastighetsskatter, snöskotning om vintern samt tjänstefolkets kläder och lön. Därtill betalade de familjens och hushållets tillfälliga utgifter. Detta var dock nödvändiga utgifter förorsakade av det dagliga livet, inte grevens personliga konsumtion.

Axel Fersens gemål hade till sitt förfogande 300 daler i månaden, vartill greven betalade sin hustrus räkningar och övriga utgifter. Greven själv använde månatligen mångdubbla summor. I räkenskaperna förekommer upprepade anteckningar om kontanta summor som greven lyfte och som varierade mellan 6.000 och 12.000 daler. Summorna kvitterades inte ens på samma sätt som de kontanta medel som grevinnan lyfte då och då. Det oaktat utgjorde Axel Fersens personliga utgifter i medeltal en femtedel av hela hushållets utgifter.⁶⁴

⁶⁴ Räkenskaper vol. 41, år 1760, räkenskaper vol. 43, år 1765, räkenskaper vol. 44, år 1771, räkenskaper vol. 45, år 1775, räkenskaper vol. 47, år 1780, AFA SA SRA.

År 1765 steg Axel Fersens personliga utgifter till över 93.000 koppardaler, vilket utgjorde närmare 40 procent av hela hushållets utgifter. Trots detta har endast några få utgiftsposter specificerats. Under vintermånaderna lyfte greven 12.000 daler per månad och om sommaren 6.000 daler i månaden. Av de kontanter greven förbrukade ser man tydligt att vintersäsongen i Stockholm var dyrare än sommaren, då man inte vistades i staden. I december 1764 betalade Fersen 522 daler till minister Zöge och våren 1765 betalade han 1.054 daler till en kapten Torwigge. Det finns inga kvittenser över utbetalningarna, endast ett omnämmande i räkenskaperna förtäljer till vem pengarna har gått.⁶⁵ Den summa som betalades till minister Zöge gick troligtvis till spel-skulder. Nils Vilhelm Torwigge var kapten vid Nylands dragonregemente,⁶⁶ varför det är mest logiskt att tänka sig att Fersen ersatte honom för skötseln av sina ärenden i Finland eller för någon varuleverans. Därtill betalade greven 774 daler för en loge på operan.⁶⁷

Axel Fersens utgifter var likartade år 1771 då han använde 120.100 daler, av vilka endast 100 daler specificerats i räkenskaperna. Dem använde greven till att köpa två silvermedaljer.⁶⁸ Av 1775 års utgifter ses i räkenskaperna endast 168 daler som betalades till riddarordens kassa, för övrigt använde greven kontanter till sina personliga utgifter i samma utsträckning som under övriga år. År 1780 har inte antecknats annat än kontanta uttag.⁶⁹ Greven har uppenbart inte velat att det skulle bevaras några uppgifter om hans penningbruk. Det är svårt att veta till vad han använde sådana stora summor i kontanter, i synnerhet som alla andra utgifter förutom de privata har upptagits i bokföringen. En del av pengarna gick säkert till att betala skomakare, skräddare, perukmakare och köpmän och en del till amorösa äventyr, spel, teater, opera och övriga nöjen. Trots det har det i hushållsutgifterna ofta upptagits på greven ställda, till exempel av skräddare och skomakare utfärdade räkningar.

Carl Fersens räkenskaper förtäljer om helt andra konsumtionsvanor. Greven var ofta i penningnöd och han stod i skuld till såväl banker, släktingar, Stockholms grosshandlare som till sin egen tjänarstab, av vilken han ständigt

⁶⁵ Räkenskaper vol. 43, år 1765, AFA SA SRA.

⁶⁶ Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor XVIII* (Stockholm 1998), s. 332.

⁶⁷ Räkenskaper vol. 43, år 1765, AFA SA SRA.

⁶⁸ Räkenskaper vol. 44, år 1771, AFA SA SRA.

⁶⁹ Räkenskaper vol. 45, år 1775, räkenskaper vol. 47, år 1780, AFA SA SRA.

lånade små penningssummor.⁷⁰ De medel Carl Fersen upplånade användes inte till att planenligt förbättra godsens och brukens avkastning, utan de var helt enkelt levnadskostnader. Största delen av grevens pengar användes för hans egna och hushållets utgifter. Greven använde mycket pengar på sitt yttre – till kläder, ekipering och skor samt viner. Som ung hade han varit en verklig sprätt och förutom att han gillade teater och jakt, tyckte han emellanåt till och med alltför mycket om vin och om att sitta på Stockholms krogar.⁷¹

Största delen av Carl Fersens pengar gick till kläder, skor och ekipering. Räkningarna inkom sällan i samband med att varan beställdes eller levererades; greven levde i hög grad på kredit. I slutet av maj 1761 debiterade skomakare Kihlberg greven för 19 par skor och tofflor samt för tre par skor för löpare. Enligt räkningen, som betalades i slutet av juni 1761, hade skorna och tofflorna beställts under åren 1758–1761 och krediten var således mycket långvarig.⁷² Att stora summor användes till kläder berodde på att greven rörde sig vid hovet och i societeten med dess krav på ståndsmässigt leverne. Han var därför emellanåt tvungen att t.ex. låta sy en ny Serafimerriddardräkt med stjärnor eller andra modeenliga dräkter samt låta tillverka nya peruker.⁷³ Greven använde kontanter också till tobak, snus, pomada och puder.⁷⁴

Pengar användes dessutom till välgörenhet och olika hemliga sällskap samt på kärleksäventyr. Av dessa utgjorde välgörenheten en marginellt liten utgift för släkten von Fersen, men de bidrag som gavs till församlingens fattighus och medellösa släktingar har man noggrant antecknat i bokföringen. Välgörenheten ansågs höra till adelns och de förmögna s plikter; adelns överflöd blev välgörenhet då den delade med sig av sin förmögenhet i form av allmosor och understöd till de mindre bemedlade.⁷⁵ Ingen i familjen synes ha intresserat

⁷⁰ Räkenskaper vol. 15, Hushålls Bok 1770, räkenskaper vol. 17, Hushålls Bok 1775, räkenskaper vol. 18, CRFA SA SRA.

⁷¹ Sigrid Leijonhufvud, *Omkring Carl Gustav Tessin I* (Stockholm 1917), s. 91–92; Sigrid Leijonhufvud, *Omkring Carl Gustav Tessin II* (Stockholm 1918), s. 101.

⁷² Räkenskaper vol. 4, år 1761, CRFA SA SRA.

⁷³ Räkenskaper vol. 7, år 1770, räkenskaper vol. 9, år 1775, räkenskaper vol. 11, år 1780, CRFA SA SRA.

⁷⁴ Räkenskaper vol. 5, år 1765, CRFA SA SRA.

⁷⁵ Donna T. Andrew, 'Noblesse oblige. Female charity in an age of sentiment', John Brewer & Susan Staves (eds.), *Early Modern Conceptions of Property* (London and New York 1995), s. 277; Daniel Roche, *A History of Everyday Things. The birth of consumption in France, 1600–1800* (Cambridge 2000), s. 72–73.

sig för frimureri eller övriga hemliga sällskap, varför denna typ av verksamhet inte förorsakade några betydande utgifter.⁷⁶

Det förefaller som om en adelsman utan älskarinna var ett undantag på 1700-talet. På grund av räkenskapernas natur innehåller dessa inte några spår av grevarnas eventuella mätresser. Å andra sidan är det fullt möjligt att Axel Fersen använde en del av sina kontanta medel på älskarinnor. Enligt H. Arnold Barton, som skrivit Axel den yngres biografi, hade Axel Fersen d.ä. en utomäktenskaplig son vid namn Jacob Johan Forslund. Forslund fungerade som informator för Fersens barn, vilket alls inte var främmande för epoken.⁷⁷ Eftersom de äldre Fersens inte har efterlämnat några spår av eventuella mätresser i sina räkenskaper, är man i fråga om älskarinnor och de penningsummor som användes på dem, i hög grad hänvisad till gissningar. Det är dock mycket sannolikt att såväl Carl Fersen som Axel Fersen höll sig med älskarinnor.

Axel Fersen den yngres dagbok innehåller skildringar av hans möten med kvinnor och tillfälliga älskarinnor. I januari 1774 träffade han på operabalen en vacker maskerad kvinna, som grevens vänner antog vara skådespelerska i ett italiensk teaterfölje. Den unge greven var mycket intresserad av den hemlighetsfulla kvinnan och hade gärna lärt känna henne mera intimt, ty kvinnan "sade mig alldeles tyst, att hon var ledsen över att jag inte var hennes man. Då hade hon kunnat ligga med mig. Jag sade henne att det inte utgjorde något hinder för mig. Jag ville övertyga henne därom, men hon tog till flykten."⁷⁸ Sådana äventyr upprepades ofta, vartill Axel Fersen d.y. under hösten 1778 temporärt hade ett intimt förhållande med en kammarfröken till vännen friherre Malte Ramels hustru.⁷⁹

⁷⁶ Johanna Ilmakunnas, *Säädyllistä kuluttamista. Ylhäisaatelin rahankäyttö ja kulustottumukset Ruotsissa 1700-luvun toisella puoliskolla* (Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopiston historian laitos 2000), s. 86–87.

⁷⁷ H. Arnold Barton, *Count Hans Axel von Fersen. Aristocrat in an Age of Revolution* (Boston 1975), s. 3.

⁷⁸ Dagböcker vol. 4. Första bandet, s. 4–6, Hans Axel von Fersens samling (HAFS) SA SRA. "[...] me dit tout bas qu'elle croit fâché que je ne fus pas son mari, pour pouvoir coucher avec moi, je lui dit que cela m'empêchoit pas, je voulus le lui persuader mais elle s'enfuit."

⁷⁹ Dagböcker vol. 4. Andra bandet, s. 37–38, HAFS SA SRA.

Grevinnorna von Fersens konsumtionsvanor

Enligt Amanda Vickery spelade elitens kvinnor under tidig modern tid en väsentlig roll i tingens värld. Det var viktigt "att visa sig och väcka uppmärksamhet under fritiden". En kvinna ur eliten speglade sin makes (och fars) ställning och välmåga. Att konsumera och visa upp det som männen producerade, att representera makens eller faderns sociala och ekonomiska ställning, var hennes *raison d'être*.⁸⁰ Kvinnan var ett objekt, ett föremål och en ägodel, vilken förevisades som – och representerade – ett dyrbart och vackert föremål. Detta kom till synes även vid det svenska hovet särskilt under Gustav III:s tid. Sköna och begåvade kvinnor intog en viktig ställning både i hovlivet i allmänhet och i egenskap av kungens personliga vänner. En av deras roller var uttryckligen att representera monarkins och hovets storhet, prakt och förfining. Både Carl och Axel Fersens gemåler och döttrar intog en viktig ställning vid hovet och i aristokratins sällskapsliv. Dels återspeglar dessa kvinnor sina mäns och faders ställning och välmåga, dels vittnar de om hovlivets förfining och kulturlivets blomstring.

Grevinnorna och friherrinnorna, i likhet med så gott som alla övriga kvinnor, var ekonomiskt beroende av sina äkta män eller fäder, även om en kvinna ur den rika aristokratin på 1700-talet kunde ta sig stora friheter. Hon kunde leva rätt fritt och uppfylla sina såväl materiella som andliga behov medveten om att hennes man var tvungen att betala sin hustrus skulder.⁸¹ Gunnar Suolahti betonar att de kvinnor som deltog i societetslivet ofta var mer självständiga än de som tillbringade sin tid som hustrur och mödrar på sina mäns egendomar.⁸² I synnerhet i salongskulturen hade kvinnorna en stark ställning, men de kunde ha inflytande även vid hovet och i politikens kuliser.

Till vad använde då en adelsdam pengar? Vad köpte hon och vad betydde tingen för henne? Ur Hedvig Catharina De la Gardies kvittenser framträder en adelsdams värld och levnadsvanor. Allra mest finns det kvittenser och räkningar från skraddare och tyghandlare, skomakarräkningar finns det mindre av. Grevinnan inhandlade därutöver mycket sytillbehör, garn, band, spetsar

⁸⁰ Amanda Vickery, 'Women and the world of goods: a Lancashire consumer and her possessions, 1751–81', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London and New York 1993), s. 276.

⁸¹ Bluche, s. 70.

⁸² Gunnar Suolahti, *Vuosisatain takaa. Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1800-luvulta* (Helsinki 1993), s. 120–121.

och fjädrar. Det passade sig inte för en adelsdam att sitta sysslös och varje flicka undervisades redan tidigt i att sy och brodera; handarbeten utgjorde en väsentlig del av kvinnans vardag. Även om fest- och hovdräkterna syddes hos sömmerskor, tillverkade man kläder också hemma. En del av kläderna syddes av kammarjungfrurna och tjänsteflickorna, men en del gjorde grevinnan själv. Grevinnorna gjorde framförallt olika slags broderier och sänglinne. De köpte även ofta brevpapper; till en adelsdams vardag hörde, förutom ansvar för hushållet och handarbete, ett flitigt brevskrivande. Genom breven upprätthöll man förbindelserna till vänner, släktingar samt övriga intressanta människor, och brevskrivandet ersatte samtal med människor som vistades eller bodde på annan ort.⁸³

Familjen Axel Fersens franska guvernant Barbe Hassé utträttade ofta grevinnans och de unga fröknarnas ärenden i Stockholms affärer och bodar, där hon i allmänhet inhandlade sytillbehör och tyger, snus, pomada eller laven-delvatten. Barbe Hassé betalade handelsmannen för inköpen och hon erhöll i sin tur betalning enligt notor och kvittenser. Räkningarna betalades dock inte alltid genast efter inköpen, utan ibland till och med flera månader eller år senare; för köpmännen var greve Fersens namn en tillräcklig garanti för betalningsförmåga.⁸⁴

Om man håller i minnet att 300 daler i månaden räckte tämligen väl för Hedvig Catharina De la Gardies utgifter, är det intressant att notera att hennes svägerska Charlotta Sparre under år 1760 förbrukade 19.500 daler och 48.000 daler år 1765. Charlotta Sparre kvitterade och lyfte summorna kontant, och därtill innehåller Carl Fersens räkenskaper räkningar från skräddare och skomakare, men det har inte alltid specificerats om man debiterade greven, grevinnan eller någon av de unga grevinnorna.⁸⁵ Till vad använde grevinnan Charlotta Fersen pengarna? En del gick säkert till kläder, skönhetsmedel, boende, tjänstefolkets löner och resor med hovet från ett slott till ett annat samt till bjudningar, eller till smycken och silverföremål, vilka grevinnan vid

⁸³ Betalda räkningar och kvitton, Hedvig Catharina von Fersens född de la Gardie arkiv, AFA SA SRA; Om överklasskvinnornas handarbeten och sömnad av kläder se Riitta Pylkkänen, *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla* (Helsinki 1982), s. 79–82.

⁸⁴ Betalda räkningar och kvitton, Hedvig Catharina von Fersens född de la Gardie arkiv, AFA SA SRA.

⁸⁵ Räkenskaper vol. 7, år 1770, räkenskaper vol. 9, år 1775, räkenskaper vol. 11, år 1780, CRFA SA SRA.

Antoine Pesne, Charlotta Fredrika Sparre som la Folie. På porträttet som är målat av den preussiska hovkonstnären är friherrinnan Charlotta Sparre klädd i en maskeraddräkt. Charlotta Sparre var släkt till greven och grevinnan Tessin och vistades med dem i Paris och Berlin på 1730- och 1740-talen. (Nationalmuseum, Stockholm)

sin död ägde till ett värde av drygt 16.000 daler.⁸⁶ En del av utgifterna ansluter sig till grevinnans tjänst som hovmästarinna, medan en stor del av pengarna sannolikt gick till spel: lotteri eller hasard. Det är alltså inget under att Carl Fersen var tvungen att reflektera över sin familjs konsumtion och fundera över hur man kunde uppnå inbesparingar. Både grevinnan och de äldre dottrarna erhöll från och med 1770-talet kvartalsvis en summa, vilken för grevinnans del var 450 daler och för de unga fröknarna i allmänhet 200 daler ända tills de ingick äktenskap.⁸⁷ På så sätt var grevinnan tvungen att radikalt ändra sina konsumtions- och levnadsvanor. Hon förfogade inte längre under 1770- och 1780-talen över kontanter i samma utsträckning som tidigare, och hon var tvungen att noggrant kontrollera sitt penningbruk. Man bör dock lägga märke till att grevinnan under hela denna tid innehade sitt hovämbete med därtill hörande penninglön och naturaförmåner.

⁸⁶ Bouppteckning efter grevinnan Charlotta Fredrika von Fersen, f. Sparre, CRFA SA SRA.

⁸⁷ Räkenskaper vol. 7, år 1770, CRFA SA SRA.

I staden eller på landsbygden?

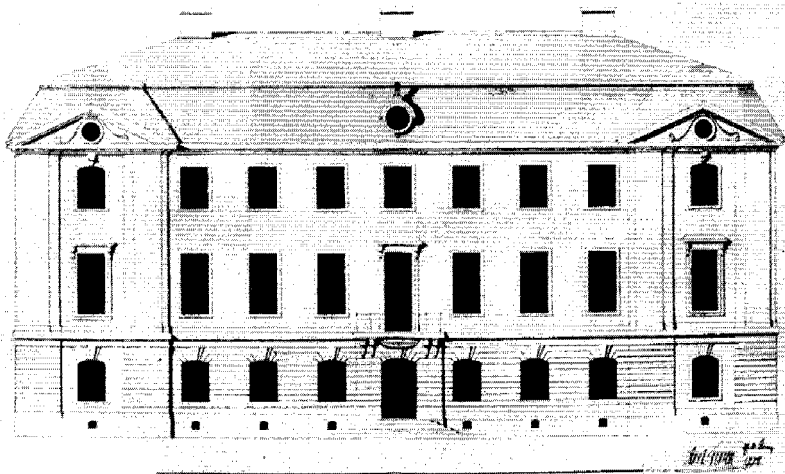
I adeln levnadsvanor ingick som en väsentlig del att bo såväl i huvudstaden som på lantgodsen. Vintrarna tillbringade man i Stockholm och vid hovet, somrarna på landsbygden. Att bo i huvudstaden var ofta nödvändigt, åtminstone för de adelsmän som innehade ett ämbete i civiladministrationen samt för dem som aktivt deltog i politiken. Att vistas i huvudstaden var även det effektivaste sättet att bevaka sina personliga intressen, till exempel då det gällde att söka ett ämbete. Under ständerväldets tid var det viktigt för administrationen att adeln vistades i Stockholm och vid hovet, och under Gustav III:s tid var det ett medel för kungen att kontrollera dess förehavanden. Adeln hade makt och inflytande på sina gods och eftersom jordägandet var dess enda räntabla förmögenhet lönade det sig att taga hand om den. Att bo på gårdarna var inte enbart sommarnöje. Samtidigt kunde adeln uträtta ärenden som berörde den lokala befolkningen och sina underlydande, och personligen kontrollera hur till exempel brukens byggande eller utvidgning framskred. Man kunde också bege sig till landsbygden då man av någon orsak inte ville eller kunde visa sig i societeten eller vid hovet, eller om den politiska situationen så krävde. Alla adliga hade inte heller råd att tillbringa säsongen i Stockholm, även om de så önskade. Norbert Elias påpekar att det var möjligt för adeln att byta boplatz efter årstid och säsong endast om man hade en tillräckligt stor tjänarstab. Tjänarna tog hand om flyttandet från ett slott eller en gård till en annan, och skötte om att allt förflöt så bra som möjligt.⁸⁸

Carl och Axel Fersen förvaldade sina fastigheter på fullständigt olika sätt. Medan Carl utarrenderade sina ägor enligt arrendekontrakt till ståndsbröder utom familjen (han hyrde i allmänhet också ut åtminstone det ena av sina palats i Stockholm), odlade Axel själv sina ägor och utvecklade brukens verksamhet på sina gårdar.

Carl Fersen ägde två palats i Stockholm, vilka han hade ärvt av sin mor. Åtminstone det ena huset var oavbrutet uthyrt från 1760-talet ända till 1780-talet och hyresgästerna var i allmänhet diplomater från europeiska stormakter.⁸⁹ Utöver palatsen i Stockholm ägde greven Steninge gård alldeles invid Stockholm och en annan gård i Medevi, som på 1700-talet och senare var en

⁸⁸ Elias, s. 45.

⁸⁹ Mantalslängden 1760, mantalslängden 1770, SSA; Carl Forsstrand, *De tre gräcerna. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm* (Stockholm 1912), s. 25; Wrangel, s. 67.

Ljung, ritning till huvudbyggnadens gårdsfasad av Jean Eric Rehn. Nere till höger syns Axel Fersens underskrift som tecken på att han godkänt ritningen. (Stafsundsarkivet, Sveriges riksarkiv)

populär badort.⁹⁰ Därtill ägde han Vuojoki gård i Finland, som han ärvt av sin mor, samt mindre gårdar i Sverige.⁹¹ Även om Medevi var en av aristokratin uppskattad badort, finns det inte några anteckningar i grevens bokföring om att badverksamheten skulle ha givit honom någon vinst.

Axel Fersen ägde förutom två stenhus på Blasieholmen i Stockholm, Finnåkers bruk i Västmanland, Algö och Mälsåker gårdar i Södermanland tämligen nära Stockholm, Ljungs gård och bruk samt Löfstads gård i Östergötland och Harvila gård i Finland. Löfstad och Harvila var grevinnan Hedvig Catharinas egendom och Mälsåker, som Axel hade ärvt av sin mor, var grevinnans morgongåva.⁹² Grevnen och hans familj tillbringade sin tid främst på Ljung och Löfstad, men också på Mälsåker som nästan helt var i 1600-tals skick, till

⁹⁰ Hildebrand, 'Carl Reinhold von Fersen', s. 683–684; Leijonhufvud, *Omröring Tessin I*, s. 162–163.

⁹¹ Se t.ex. räkenskaper vol. 7, år 1770, CRFA SA SRA.

⁹² Boupppteckning efter Axel von Fersen, s. 89–110, AFA SA SRA; Jägerskiöld, s. 690–691.

åtskillnad från de två övriga slotten. Löfstad och Ljung iståndsattes helt på 1750- och 1770-talen.⁹³

Norbert Elias fäster uppmärksamheten vid att man och hustru i den franska aristokratins stadshus (*hôtel*) hade egna våningar, vilka i allmänhet var belägna mitt emot varandra på var sin sida av innergården. Förutom att makarna hade egna bostäder kunde de också umgås i helt olika sociala kretsar.⁹⁴ Även i de fersenska husen – både i staden och på landet – hade greven och grevinnan sina egna våningar. Carl Fersen och Charlotta Sparre bodde inte ens i samma hus, men det oaktat umgicks de i samma sociala kretsar, d.v.s. vid hovet.

Överflöd eller måttlig konsumtion?

Överflöd, måttlighet och nödvändighet är vanskliga att definiera, och problemet diskuterades mycket av de samtida på 1700-talet. I hela Europa hade man ända sedan seklets början diskuterat vad som var överflöd och vad som var måttlighet, vad som var överdrift och vad som var oundgängligt. Konsumtionen var å ena sidan nödvändig och å andra sidan överflöd. För några var vissa varor högst nödvändiga, medan de för andra kunde representera största fåfånga. Även ståndet inverkade på hur överflöd definierades, eftersom de olika stånden hade olika uppfattningar om vad som var lyx.⁹⁵

Att det var vanskligt att behärska konsumtionen framgår av den dialog Axel Fersen d.ä. brevlades förde med sin son under dennes vistelse i Paris. Axel d.y. hade uppenbarliga svårigheter att kontrollera sitt penningbruk och faderns ständiga frågor om hans utgifter enerverade honom. Vid det franska hovet och i Paris societetsliv gick det åt pengar, och den unge greven fick ofta förklara för sin far vad de extra utgifterna berodde på.

⁹³ Gösta Selling, *Svenska herrgårdshem under 1700-talet* (Stockholm 1937), s. 265–271.

⁹⁴ Elias, s. 49.

⁹⁵ Joyce Appleby, 'Consumption in early modern social thought', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods*, s. 166; Roy Porter, 'Consumption: disease of the consumer society?', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods*, s. 58–81 passim; Roche, s. 15–17; Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760* (London and New York 1988), s. 14; Lorna Weatherill, 'The meaning of consumer behaviour in late seventeenth- and early eighteenth-century England', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods*, s. 207; se även Ilmakunnas, s. 64–68.

Axel Fersen d.y. vistades långa tider i utlandet. Efter sin Grand Tour åren 1770–1774 reste han pånytt utomlands 1778 och återvände till Sverige först 1783. I faderns och sonens korrespondens var pengar och konsumtion alltid närvarande. Faderns och sonens åsikter om till vad och hur mycket pengar det lönade sig att använda och vad som var nödvändigt eller ej, skiljde sig ofta från varandra. Den gamle greven ville noggrant veta till vilka ändamål hans pengar användes, medan Axel Fersen d.y. på alla sätt försökte övertyga sin far om att han oundvikligt behövde allt det för vilket han begärde pengar. Trots att Axel Fersen den äldres brev inte har bevarats, kan man ur sonens brev både implicit och explicit utläsa faderns önskan att sonen skulle upphöra med slöseriet i Frankrike, gifta sig, återvända till Sverige och slå sig till ro samt skapa sig en lysande bana i sitt hemland.

I oktober 1778 skrev Axel Fersen d.y. från Paris till sin far:

Ni rekommenderade i ert brev att jag skulle vara sparsam. Jag hoppas att ni är nöjd med mig, käre Far, ty jag har nu arrangerat så att jag konsumerar endast det allra nödvändigaste, och tillåter mig inte ens teaterbesök mer än två gånger i veckan. Jag har nyss bytt hôtel ty det där jag bodde var för dyrt, jag betalade fem Louis i månaden, för tillfället betalar jag endast 3½. Jag äter fortfarande hos Creutz, så måltiderna kostar mig inte något, jag har endast vagn och min lakej. Jag klär inte ens min kusk. Den [kuskens dräkt] är vadmal, men jag har tänkt låta sy en mycket vit sådan med manschetter och krage för min lakej, här är det inte mera modernt att använda fina livrées. Jag har inte ännu tänkt sälja diamanter, eller växla mina dukater, jag hoppas att mina lousier förslår till slutet av december. [...] Jag har lovat er, Min käre Far, en fullständig redovisning över mina utgifter. Min resa till Normandie hindrade mig från att hålla mitt ord, men jag arbetar för närvarande på den och hoppas snart kunna sända den till Er. Jag inväntar med största otålighet ert beslut, Min käre Far, för att få veta huruvida Ni tillåter mig att tillbringa vintern i Paris eller ej.⁹⁶

⁹⁶ Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 1.10.1778. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA. "Vous me recommandés dans Votre lettre l'économie. J'espere que Vous serés content de moi, mon cher Pere, car je me suis arrangé maintenant à ne depenser exactement que le necessair et je ne me permet même la spectacle, que deux fois par Semaine tout au plus, je viens de changer d'hotel car celui ou je logeois etoit trop cher je payois cinq Louis par mois, apresent je n'ai paye que 3+, je mangue toujours chés Creutz de sorte que la table ne me coute rien, il n'y a que le carosse et mon laquais, je n'habille pas même mon cocher c'est une draperie, mais je compte fair un tres blanc avec parement et un colet a mon laquais, ce n'est plus la mode ici d'avoir de grandes livreés, je n'ai pas encor pensé à Vendre les diamans, ny a changer mes Ducats, j'espere que mes louis memeneront jusqu'à la fin de Decembre. [...] Je Vous as promis, Mon cher Pere, un etat exact de mes depenses, le Voyage de Normandie m'a empeché de tenir ma parole, mais j'y travaille maintenant et j'espere dans peu pouvoir Vous l'ennvoyer. J'attends avec la plus grand impatience Votre decision, Mon cher Pere, pour savoir si Vous permettes que je passe hiver à Paris ou non."

Förutom bostad och föda, ansåg den unge greven betjänter, vagn samt teater-, konsert- och operabesök vara nödvändiga. Att äta var billigt då man intog sina måltider hos greve Creutz, Sveriges sändebud i Paris. Även i övrigt erhöll den unge greven så ofta invitationer till supéer och middagar att endast en liten del av hans tillgångar gick till mat.

Axel Fersen d.ä. önskade att hans son, som ville stanna i Frankrike, skulle finna en tjänst som adjutant hos någon general, varför sonen under sensommaren och hösten 1778 sökte en officersvakans i något lämpligt regemente. I detta syfte reste han tillsammans med sin vän, greven Curt von Stedingk som härstammade från Pommern, till Normandie för att stifta bekantskap med ett militärläger (*Camp de Normandie*), varför han inte hunnit redogöra för sina utgifter.⁹⁷ I december 1778 uppdagade den unge greven att hans pengar inte skulle räcka till årets slut som han hade önskat, och skrev till sin far för att be om mera: "Ehuru jag varit sparsam i mina utgifter, ser det ut som om mina penningar skulle börja tryta, och jag måste därför förlita mig på Er välvilja kära Far, på det att ni [sänder] en växel."⁹⁸

Den militära karriären blev dyr, speciellt därför att Axel Fersen d.y. önskade delta i de franska styrkorna som deltog i det nordamerikanska frihetskriget. Först räckte det många månader innan han fann sig en lämplig vakans i armén, och han hade redan tidigare låtit sy en ny modern uniform.⁹⁹ Soldaterna – såväl officerare som meniga – fick själva bekosta sina kläder och ofta också betala för sitt kvarter, mat jämte övriga utgifter. Då greve Fersen våren 1779 äntligen gav sin son lov att dra ut i kriget, skrev denne förtjust till sin far och tackade honom för att han fått tillstånd att resa, emedan han både önskade avancera på sin militärbana och vara till nytta för sitt fosterland. Axel lovade sin far att vara så sparsam som möjligt. Han hade redan avstått från sin vagn och skrev att han skulle använda den endast då det verkligen var nödvändigt

⁹⁷ Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 26.8.1778, 8.9.1778, 1.10.1778, 21.10.1778, 19.11.1778. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA; Dagböcker vol. 4. Andra bandet, s. 5–35 passim, HAFS SA SRA.

⁹⁸ Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 15.12.1778. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA. "Melgré tout l'économie que je mets dans mes dépenses, je vois que mon argent commence à diminuer, et il faut que j'ai recours à Vos bonté Mon cher Pere, pour une lettre de change [...]"

⁹⁹ Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 8.9.1778, 19.11.1778, 21.3.1779, 30.4.1779, 24.5.1779, 29.6.1779. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA; Dagböcker vol. 4. Andra bandet, s. 5, 9–10, 12–13, HAFS SA SRA; Barton, s. 8–10.

och ytterligare att han inte hade för avsikt att tillåta sig några nöjen. Den unge greven försäkrade också att hans utrustning inte skulle bli dyr, han hade redan nästan allt han behövde.¹⁰⁰

Ända till dess att Axel Fersen d.y. våren 1780 seglade med armén till Amerika rörde korrespondensen mellan far och son närmast sonens finanser. Axel försökte på alla sätt klargöra sitt ständiga behov av pengar för fadern, men denne var uppenbart ohågad att betala alla utgifter, i synnerhet sedan det under hösten 1779 blivit klart att armén skulle ta vinterkvarter och segla till Amerika först under våren. Efter att upprepade gånger ha begärt om tillstånd, fick han tillåtelse av fadern att tillbringa vintern i Frankrike. Trots att Axel hade lovat vara sparsam, var han redan sommaren 1779 tvungen att meddela sin fader att han behövde mera pengar. Det vore bra att ha pengar med sig då krigståget skulle dra ut på tiden, skrev han och tillade att hans utrustning hade kostat mycket mer än han hade föreställt sig:

[...] min utrustning är mycket dyr, hästarna är otroligt dyra, jag var tvungen att betala 70 Louis för en, och för två andra 35 Louis per styck. Jag hade ändå god tur då jag fick dem, ty en timme senare såldes sådana inte mera. Jag har använt alla ägodelar jag äger [och] av vilka det varit någon hjälp, och kommit överens med människor av vilka jag köpt sådana samt övriga varor [att] de tar tillbaka dem till överenskommet pris, med en eller två louis förlust beroende på varan. Jag har inte heller silverprydda betsel, churu de är tämligen allmänt moderna, men jag frågade flera personer, och jag tror att mina egna är lämpliga. Jag vill inte skryta eller vara löjlig, jag vill endast vara anständigt [klädd]. Jag har sparat på alla möjliga sätt. Jag har inte haft tid att räkna hur mycket min utrustning kommer att [otydligt, troligtvis: kosta], men jag sparar alla räkningar, och sänder Er, min Käre Far, en redogörelse genast då jag har en stund för mig själv.¹⁰¹

¹⁰⁰ Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 24.5. 1779. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA.

¹⁰¹ Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 29.6.1779. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA. "[...] mon equipment coute fort cher, les chevaux sont d'une charité horrible, j'ai ete obligé d'en payer un 70 Louis, et deux autre 35 Louis piece, encore ai je ete fort heureux de les avoir, car une heure apres ils n'auroient plus ete a vendre, j'ai employé tout ce qui a pu Servir des choses que j'avois, et j'ai fait accord avec les gens ches qui j'ai acheté, telles et autres choses, de me le reprendre à mon retour, pour un prix convenu, avec un ou deux louis de perte suivant les objets. je nai point de bride garnie en Argent quoique ce soit asses generalement la mode, mais j'ai consulté plusieurs personnes, et je crois pouvoir m'en passer, je ne Veux point briller, ni etre ridicule, je Veux seulement etre decemment; j'ai apporté toute l'economie possible je n'ai pas eu le tems de calculer à Combien mon equipment me vient [otydligt, troligtvis: couter], mais j'en garde tous les Comptes, et je Vous en enverrai, Mon Cher Pere, un etat, des que j'aurais un moment à Moi."

Den unge greven ville inte göra sig löjlig genom att inte kläda sig på ett sätt som hans ställning och stånd fordrade, men han ville inte heller glänsa och vara iögonfallande pråligt klädd. Det var mycket viktigt för honom att vara "anständigt", d.v.s. ståndsmässigt klädd. Han önskade inte klä sig eller leva för lyxigt, men till leverne föreföll det hela tiden att gå åt mera pengar än han hade planerat. Ur breven framgår tydligt att Axel Fersen d.y. kände ett behov av att på något sätt legitimera sitt penningbruk och -behov. Han förklarade ofta mycket detaljerat till vad han behövde pengar och motiverade sin begäran så tydligt som möjligt. Mellan raderna kan man också läsa att han delvis var frustrerad över faderns upprepade frågor om hans finanser. Detta beror säkert på att Axel i ekonomiskt hänseende var helt beroende av sin far, som dock noggrant ville veta till vad sonen använde hans pengar då denne bodde i Paris och var på väg att bege sig till andra sidan jorden för att kriga. Av breven och dagböckerna får man inte någon bild av vad den unge greven själv ansåg vara lyx, men vad han ansåg vara nödvändigt och absolut oundgängligt framgår dock klart.

Den unge greven använde pengar, förutom till sin utrustning, uniform och hästar, även till boende (hyra, ljus, ved m.m.), mat, tjänstefolkets löner, sin vagn, sin hund och andra utgifter, vilka han kallade "öväntade". Allt detta ansåg greven vara nödvändigt för att kunna leva som det anstod en adelsman. Det är möjligt att han själv ansåg att det var mycket lyxigt att äga tre hästar och vagn; i många brev till fadern utredde han uttryckligen de utgifter som föranleddes av hästarna och lovade att använda vagnarna så sällan som möjligt, i synnerhet sedan fadern uppenbart i barska ordalag förbjudit honom att köpa nya vagnar våren 1778.¹⁰²

Över sådana till umgängeslivet hörande utgifter såsom kläder, peruker, hattar, skor eller teater- och operabiljetter, bekymrade sig varken far eller son, och de berörs knappast alls i Axel den yngres brev. Till utgifter av detta slag fick man använda pengar, och bägge ansåg att de var en självklar nödvändighet i synnerhet som den unge greven vistades vid hovet och rörde sig i Paris-societeten och dess salonger.

Ståndsmässig konsumtion

Varje stånd hade på 1700-talet sin egen snäva elit som tydligt avvek från de

¹⁰² Axel Fersen d. y. till Axel Fersen d. ä. 24.5.1778, 21.3.1779, 5.1.1780, 23.2.1780. Inkomna skrivelser vol. 8, AFA SA SRA.

Pehr Hilleström d.ä., Morgontoiletten, boudoir-scen. (Nationalmuseum, Stockholm)

övriga inom det egna ståndet, såväl genom sin politiska, ekonomiska som sociala ställning. Aristokratins och högadelns levnadsvanor avvek mindre från biskoparnas och Stockholms rika storborgares vanor än från de levnadsvanor som kännetecknade den lägre jordbrukande adel som bodde på landsbygden på sina gårdar eller officersboställen. Aristokratins och det högre prästerskapets levnadsvanor avvek emellertid från borgerskapets liv och konsumtion. Adelns och prästerskapets levnadsvanor var offentliga och utåtriktade, medan borgerskapet använde pengar till det privata. För adeln var stadspalatsets fasad av större betydelse än inredningen, medan borgerskapets stadsgårdar kunde vara anspråklösa till det yttre, men lyxigt och bekvämt inredda.

Penningbruk och konsumtion utgjorde på 1700-talet en central del av högadelns normala liv. Högadeln var tvungen att leva ståndsmässigt och lev-

nadsvanornas yttre ramar var mycket viktiga. Med deras hjälp markerade adeln för sig själv, för sitt stånds övriga medlemmar, regenten och de ofrälse ståenden sin plats i samhället. Levnadsvanorna skiljde även högadelns medlemmar från varandra. Sättet att tala, uppförandet, klädseln, bördens och livets övriga yttre omständigheter hade större betydelse för levnadsvanorna än förmögenheten och tillgången till kontanta medel. Levnadsvanorna och konsumtionen var utsatta för en våldsam press och förväntningar, vilka man på sikt kunde möta endast om de ekonomiska resurserna var tillräckligt stora. Förmögenheten hade i princip inte någon betydelse för levnadsvanorna, men i praktiken kunde högadeln upprätthålla sina levnadsvanor endast med pengar.

Som nämnts var det säsongvis och enligt årstider växlande boendet i Stockholm och på landsorten en väsentlig del av högadelns liv. Högadeln var tvungen att vistas i huvudstaden, där även kungen och hovet fanns, när ständerna sammanträdde och då societetslivet om hösten blev livligare efter sommaren som man hade tillbringat på godsens, slotten och vid badanstalterna. Till levnadsvanorna hörde även en riklig konsumtion och såvida man inte hade kontanter lånade man sådana eller handlade på kredit. Högadeln använde mest pengar till byggföretag och vardagsliv, såsom kläder, vagnar och hästar, spel, hemmets inredning samt på kärleksäventyr.

Om grevarna och friherrarna inte hade råd med ett ståndsmässigt liv, kunde de vara tvungna att tillbringa mera tid än de kanske önskade på sina slott och sina gårdar på landsbygden. Det rådde ett samband mellan rikedom och politisk makt, och makten koncentrerades till huvudstaden. Å andra sidan var en ståndsmässig konsumtion och levnadsvanor för några en förpliktelse som man måste uppfylla om man önskade göra framsteg i livet och karriären.

Till Fersens omgivning och vardagsliv hörde familjen, släkten, vännerna, societeten och hovet samt ett mångtaligt tjänstefolk. Till allt detta använde man pengar och i allmänhet desto mera ju offentligare levnadsvanorna var. I högadelns vardagsliv avtecknar sig inte några skillnader mellan vardag och fest, utan snarast att vardag och fest inte avvek från varandra. Då man studerar vardagslivet framträder Carl och Axel von Fersens avvikande penningbruk samt Charlotta Sparres och Hedvig De la Gardies olika konsumtionsvanor. Axel Fersen och Charlotta Sparre använde betydligt mera pengar än sina gemåler. Å andra sidan använde Hedvig De la Gardie mera pengar än hon fick till sitt förfogande. Axel Fersen betalade sin hustrus räkningar om eller då hon inte själv hade några pengar att betala dem med.

Männens och kvinnornas levnadsvanor avvek inte väsentligt från varandra. Bägge könen förbrukade mycket pengar, männen visserligen ofta mer än kvinnorna. Genom att studera ätten von Fersen kan man finna att kvinnorna levde ett tämligen fritt liv, och att det inte alls var självklart att man och hustru skulle bo tillsammans. Då Charlotta Sparre vistades i Stockholm bodde hon på kungliga slottet, inte hos sin man på Blasieholmen. Likaså bodde hennes döttrar Ulla och Augusta, ännu efter att de hade ingått äktenskap, på slottet där de i likhet med sin mor hade egna våningar genom sina hovtjänster.

Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under 1700-talets senare hälft avspeglar omgivningens krav och ett njutningsfyllt vardagsliv. Man var beredd att betala för livets goda, vare sig det var fråga om amorösa eskapader eller skatter och tullar för vin, böcker eller möbler. Medlemmarna av släkten von Fersen var medvetna om de fordringar deras stånd ställde på deras levnadsvanor och strävade efter att följa dem. Emellanåt uppstod det konflikter som förorsakades av personliga preferenser, tidevarvets inställning till lyx och överflöd samt kraven på ett ståndsmässigt leverne.

Adelsdöttrarnas adolescens 1780–1799

Från flicka till fröken och fru

JESSICA PARLAND-VON ESSEN

I 1700-talets Sverige tänkte man sig att barnets uppväxt bestod av åtminstone två perioder. Man skiljde på små och litet större barn, varvid gränsen i allmänhet gick vid 7-årsåldern.¹ Vuxna blev barnen i princip när de fyllde 15 år. En adelskvinna blev dock i praktiken självständig först sedan hon ingått äktenskap. Således fanns det under 1700-talet en ålderskategori mellan barn-dom och vuxenhet; denna adolescens inföll mellan 14- eller 15-årsåldern och giftermålet, som ofta skedde först efter några eller t.o.m. ett tiotal år senare. Övergången till vuxenheten öppnade ett nytt verksamhetsfält för individen, samtidigt som vuxenlivet medförde ökat ansvar. Steget från ett stadium i uppväxten till ett annat markerades av de med övergångarna förbundna ritualerna, inför vilka man förberedde sig omsorgsfullt. Då adelsflickor vanligtvis inte gifte sig vid 15-årsåldern utan senare, om alls, skedde inträdet i vuxenlivet stegvis över en längre period. På adelsflickornas väg mot vuxenlivet var confirmationen, en eventuell presentation vid hovet och äktenskapet de viktigaste etapperna. Varje ny etapp innebar ökat ansvar och tillträde till nya livsområden. Uppväxten och de rituella stadiövergångarna dikterades av religionen och traditionen.

Den första nattvardsgången

Barnets första nattvardsgång utgjorde en milstolpe på vägen mot vuxenlivet, och har ibland setts som inledningen till detsamma. På 1700-talet skulle man

¹ Susanna Hedenborg, *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in Economic History 26 (Stockholm 1997), s. 240.

vara 14 år för att få delta i nattvarden. En vanlig tidpunkt för den första nattvardsgången var första söndagen efter påsk. Nattvardsgången krävde vissa förberedelser, bestående av undervisning och förhör, vilka ofta inföll under fastetiden.² Konfirmationen var emellertid inte en oproblematisk företeelse i det protestantiska Sverige, eftersom denna bekräftelse av dopet hade en stark sakramental karaktär i den katolska kyrkans lära. Under senare delen av 1700-talet diskuterades frågan livligt inom prästerskapet, där man ville åstadkomma ett gemensamt formulär för ritualerna kring konfirmationen.³ Man betonade genomgående förhöret, helst ett offentligt sådant, framom löftesdelen, som hade teologiskt besvärliga konsekvenser. Av debatten på riksnivå framgår att det förekom meningsskiljaktigheter mellan de högsta stånden i denna fråga. Adeln förhöll sig negativ till prästerskapets normaliseringssträvanden; i synnerhet kritiserades det offentliga förhöret.⁴ Adeln önskade också i religiösa frågor hålla distans till de övriga stånden och behålla kontrollen över religionsundervisningen och -utövningen i sin egen krets.

Det förutsattes att ungdomen skulle läsa Luthers Lilla Katekes inför det förhör som ägde rum före den första nattvardsgången. Men i Sverige hade Luthers undervisning blivit impopulär i slutet av 1700-talet.⁵ Det finns dessutom tecken som tyder på att man alltmer började syssla med simpel utantilläsning under seklets gång. Tankegången kan ha varit att man först läste utantill, för att därefter fördjupa förståelsen av läran.⁶ Men förändringen kan också bero på mera allmänna förändringar i uppfattningarna om barnet och pedagogiken.⁷ Utantilläsningen var överhuvudtaget en pedagogisk metod som man bland adeln hellre tillämpade på småbarn än på 13- eller 14-åringar, i synnerhet när det gällde flickor.

Religionsundervisningen hörde till föräldrarnas viktigaste förpliktelser gentemot barnet i adelskulturen. Föräldrarna skulle ge barnet förutsättningar

² Ingmar Brohed, *Offentliga förhör och konfirmation i Sverige under 1700-talet. En case study rörande utvecklingen i Lunds stift*. Acta Universitatis Lundensis. Sectio I Theologica Juridica Humaniora 26. Bibliotheca Historico-ecclestica Lundensis VII (Lund 1965).

³ *Ibidem*, s. 51–52.

⁴ *Ibidem*, s. 112–113.

⁵ Algot Erlandsson, *En rätt Katechismi lära. En undersökning av de s.k. grundböckerna, använda vid konfirmationsundervisning av Schartau och i västsvensk tradition*. Avhandling för prästmötet i Göteborg 1957 (Lund 1957), s. 31

⁶ *Ibidem*, s. 44–53.

⁷ Hedenborg, s. 242.

att leva ett dygdigt och gott liv för att kunna uppnå ett evigt liv och själens frälsning. Den kristna tron och läran erbjöd en modell och utgångspunkt för barnets edukation. Läsundervisningen var ofta kopplad till religiösa texter, och moderns första uppgift var att introducera religionen för barnet. Men religionen kunde även användas på ett mer vardagligt sätt vid uppfostran. Mme de Genlis erbjöd religionen som en mycket konkret hjälp vid utvecklandet av barnets goda vanor och samvete i sitt populära verk om uppfostran. Hon menade att samvetet i sig inte räckte till utan att det borde kompletteras med gudstro. Barnet behövde religiösa känslor och borde intalas att Gud iakttar det varje ögonblick.⁸ Gustaf Mauritz Armfelts dotter Augusta Piper nämner i sin edukationsplan för sina barn att man skall vänja barnen vid tanken på Guds ständiga iakttagande. Vikten av den religiösa fostran framhävs i ärkebiskop Fénelons verk om flickors fostran som användes i protestantiska länder vid edukationen, även om åtminstone Augusta Piper i början av 1800-talet hade förpassat läsningen av Fénelon till närmare vuxen ålder. I sin bok om flickors edukation ägnade Fénelon mycket utrymme åt det bästa sättet att förklara Gud och den kristna tron för ett litet barn. Den religiösa undervisningen var uppbyggd med avsikt att hos barnet ingjuta respekt och ödmjukhet inför Gud och föräldrarna.

Augusta Armfelts egen religionsundervisning är knappt dokumenterad. Detta beror delvis på att fadern förhöll sig försiktigt till religionen som edukationsmetod. Hans egen mor var djupt troende och hade uppfostrat sonen i en strängt religiös anda, vilket Gustaf Mauritz Armfelt inte uppfattade som enbart positivt. I breven till modern antog han en religiös ton, medan han i övriga brev låter förstå att han inte på alla punkter godkände moderns uppfostringsmetoder.

Under landsflykten i Kaluga läste dottern Augusta katekesen. Fadern kontrollerade undervisningen genom att diskutera religiösa frågor med henne. I februari 1797, då Augusta var elva år gammal, skrev han till sin hustru:

Några conversationer har jag haft med hänne i Religion. Du vet att händes attention ej är lätt att fixera på ämnen som ej roa el. instruera för momenten, dock har jag funnit att alla generella notioner äro rättiga, så när som dess begrep om återlösningen, ty hon tror att Eget uppförande och goda gärningar göra allt, jag har ej trodt mig böra helt och hollit förstöra

⁸ Mme de Genlis, *Adèle et Théodore ou lettres sur l'éducation. Contenant tous les principes relatifs aux trois differents plans d'Éducation, des Princes, des jeunes Personnes & des Hommes*. Tome Premier (Maestricht 1783), s. 185.

denna sats, men jag har låtit henne bemärka vår ofullkuml. och omöjligheten att ej falla i fel och laster, om vi ej alltid hade till föremål Guds nåd och Frälsarns förtjänst, som tjänar oss till medlare och hopp. Jag tillstår att denna frågan fallit mig svår att explicera som sig bör 1:o för att hon verkel. är svår, 2:o för det jag alldeles ej själv tror det jag lär, men du känner mina principer och vet att jag respeciterar [den] allmänna opinion[en] och vill att mina barn skola finna i Religion en tröst och en Styrka som jag aldrig funnit el. begripit.⁹

Armfelt som var kritisk till fanatism, var traditionalist i religiösa frågor. Han försvarade en enkel "bondtro", vilken under inga omständigheter fick bli spekulativ. Han ville inte förneka tron i sig, den var utan vidare en del av adelns världsåskådning och kultur, men den skulle vara anspråkslös, utan hets och krav. Efter att Augusta återvänt till Sverige stod modern för hennes uppfost-
ran. Den trettonåriga Augusta skulle snart konfirmeras och hon undervisades därför i den kristna läran av en präst. Fadern var i detta skede orolig för att undervisningen skulle gå till överdrift; han litade inte på sin gemåls förmåga att övervaka undervisningen och fruktade att dotterns intresse för religionen och hennes skarpa hjärna skulle driva henne till överdriven religiositet, som fallet hade varit med hans egen mor. Trots att han respekterade sin mors övertygelse och uppriktiga tro var det inte en sådan religiositet han önskade sina egna. En överspänd religiositet rimmade illa med hans smak för hovkulturens överdådighet och kunde framför allt utgöra en begränsning vid skapandet av sociala nätverk.

Breven till hustrun belyser den anda i vilken Armfelt önskade sörja för dotterns religionsundervisning:

Men vill du göra hänne till Präst Som du holler på med Theologien? Lyckl. är hon om hon har Religion, och om hon blir fast i dess grunder: Men för att beholla den, skall man hvarken Studera den Som Vettenskap el. analysera den Som Metaphysique_ Simpla enfaldiga Bondtron är säkrast och bibeholder Sig bäst_ och där till är Lilla catekesen nog_ tro mig min Vän, hade ej Herr Alnander i CarlsCrona Som var en Stor Theologue och en klok man, velat göra mig till Theologue, så hade jag länge beholt en Sann god tro, men sedan jag såg att man vill bevisa det som ej tål bevis, så började jag tvifla och söka Skäl_ Frugterne däraf äro betydelige _ Vill du nu låta bero vid en simpel Guda Lära och ordentel. Morgon och Afton böner, Samt beständige Repetitioner af Lilla Catkesen, så tager du i ställe för en timma i Theologien, en skolfux som läser Svenska Hist: och Geographien med Augusta – jag insisterar härpå ty utom Sverge lär man sig aldrig mer detta!¹⁰

⁹ Armfelt till sin hustru den 17 februari 1797. Armfeltsamlingen, G. M. Armfelts brevväxling, RA.

¹⁰ Armfelt till sin hustru den 12 oktober 1800.

Om Augustas förhör, konfirmation och nattvardsgång finns tyvärr inga skildringar bevarade, emedan moderns brev saknas från denna period. Man kan dock se en viss förändring i Augustas ställning genom den ökade rörelsefrihet hon erhöll som följd av nattvardsgången. Av sin mor fick Augusta tillstånd, till faderns förskräckelse, att ensam ge sig ut för att bevista en operaföreställning. Det var en sista föreställning av Oidipus som Augusta nödvändigt ville se. Armfelt var orolig; han avsåg att det förväntades att dottern vid dylika tillfällen, så länge hon var ogift, hade sällskap av ett gift fruntimmer.¹¹ Augusta kunde sedan hon passerat konfirmationen agera självständigt och som ett fullvärdigt moraliskt subjekt. Ännu återstod dock den avgörande gränsen till vuxenlivet, äktenskapet.

Religionen utgjorde en naturlig grund för den moraliska danningen också av läkardottern Helena Frese. Helenas far, som under somrarna regelbundet korresponderade med dottern, skrev i ett brev att avsikten med den edukativa korrespondensen var att undervisa henne i litteratur och ge henne en uppfattning om den sanna religionen.¹² Hennes far anbefallde henne att regelbundet läsa Bibeln för att stärka karaktären, och rekommenderade också annan protestantisk litteratur. Den kristna tron erbjöd stöd, men även här fanns utrymme för kritik och självständigt tänkande. Religionskunskapen var, skrev han i ett annat brev, kronan av all vetenskap och den erbjöd vägen till lycka i varje situation. Endast tron på Gud kunde förhindra att människan blev ett offer för sina egna passioner.¹³ För Frese innebar den kristna tron framför allt respekt för naturen och medmänniskorna. Han ondgjorde sig över egoister i sin omgivning och betonade ofta vikten av att ta hänsyn till sina medmänniskor.¹⁴ Tron skulle även ge stöd och tröst i svåra situationer. Särskilt sjukdomen erbjöd ett tillfälle att pröva tron. Själsro och tillit var tecken på godhet och tålmodighet i karaktären.¹⁵

De flesta av Heinrich Freses brev som behandlar religiösa frågor är avfattade på tyska. Ämnet var sådant att det lättare avhandlades på modersmålet än på den galanta franskan. Frese strävade i sina religiösa diskussioner till stort allvar och uppriktighet. Det är sannolikt att brevväxlingen mellan far och dotter påbörjades sommaren efter Helenas första nattvardsgång, året hon

¹¹ Armfelt till sin dotter den 17 december 1800.

¹² Heinrich Frese till sin dotter den 22 juni 1795. Helena Freses papper, HLA.

¹³ Heinrich Frese den 23 juli 1796.

¹⁴ Se t. ex. Heinrich Frese den 23 juni 1798.

¹⁵ Heinrich Frese den 6 juni 1798.

fyllde fjorton. Trots att hon fortsättningsvis hade guvernant, fick hon nu i förhållande till fadern en ny relation.

Formeringen och den religiösa upplysning som riktades till den egensinniga prinsessan Sophie i Stettin (den blivande Katarina den andra) ett antal decennier tidigare utgjorde en utmaning för flickans informator. Eleven råkade i häftiga dispyter med sin lärare om bland annat orättvisan i att rättfärdiga män som Titus och Marcus Aurelius fördömdes enbart för att de varit ovetande om den rätta religionen. Hon var också missnöjd med pastorinformatorns utläggningar om världens tillkomst. Informatorn utnyttjade hotelser och skrämstaktik i sin undervisning, vilket i sin tur orsakade depression hos den lilla flickan.¹⁶ Problemet löstes genom ett ingripande av guvernanten. Även den tonåriga Gustava Arnell drabbades av en depression med anknytning till religiösa frågor.¹⁷

Den konverserande och öppna undervisningsmetoden kunde alltså förvandlas till en dispyt och en verklig utmaning för läraren. Prinsessan Sophias informator fick reprimander för sin skrämstaktik av guvernanten, som hade helhetsansvaret för flickans edukation. Prinsessan var vid denna tid mellan sju och tio år gammal. Formeringen av barnet genom spontana religiösa diskussioner kunde lätt bli ett minfält. Det gällde för läraren att väga sina ord väl, om målsättningen var att hos eleven framkalla en enkel och from tro. Exemplet med prinsessan visar också att man kunde kontrollera prästernas undervisning. Var den inte lämplig kunde man byta ut prästen.

Fromheten var en nyckelterm i sammanhanget. Med den för kvinnor så eftersträvanvärdade *modestien* avsågs en livshållning som kännetecknades av en avsaknad av aggressiva ambitioner. Fromhetens viktigaste innebörd var att man var tillfredställd med det liv man hade. Särskilt Heinrich Freses edukativa brev är ett gott exempel på detta synsätt. Ett kristet fromhetsideal, ödmjukhet inför ödet, understöddes förutom av rent religiös litteratur även av till exempel den engelska tidskriften *The Spectator* som hade en viss spridning bland adeln.¹⁸

För adeln var således den religiösa undervisningen en oskilkjaktig del av edukationen. Genom att studera adelns bokbestånd kan man se att den störs-

¹⁶ *Katarina II:s memoarer* utgivna av Pierre Audiart och Dominique Maroger (Stockholm 1955), s. 27.

¹⁷ Malla Silfverstoples memoarer, s. 36. UUB.

¹⁸ G. S. Streatfeild, *The Mind of the Spectator under the editorship of Addison & Steele* (London 1923), s. 49–61, *The Spectator* t. ex. nr 558, 574 och 559.

ta delen av den religiösa litteraturen bestod av biblar, psalmböcker, andaktslitteratur och postillor.¹⁹ Dessa böcker, i synnerhet biblar och psalmböcker, var föremål som kunde ha ett stort känslovärde, vilket antingen bottnade i religiösa känslor eller i att det rörde sig om gåvor eller arvegods. Biblar och psalmböcker var även särskilt lämpliga som gåvor vid vigsel eller konfirmation. De lämpade sig särskilt väl för flickor med sitt budskap om dygd och modesti.

Behovet av fromhet framkallades av den genom födseln givna samhällspositionen. Den populära Madame Leprince de Beaumont förklarade saken för barnen på följande sätt:

Mamsell Bonne:

I hafwen rätt, min vän! men om Fruentimren icke sjelfwa laga til maten, böra de likwäl hafwa omsorg om hushållningen, och tänka, at en ärbar Fru bör wara de förnämsta hushållerskan i huset. [—] Kom wäl ihog, hwad jag nu säger Eder min vän! GUD har icke satt Eder i werlden för at leka, göra besök, och fara på Comedien. Man kan wäl fara dit ibland, för at taga sig någon ro och förfriskning; men de som ej göra annat, göra rätt illa, och GUD straffar dem en gång derföre, eftersom de försumma sina skyldigheter, och det är et stort fel. En hustru är förbunden, at hafwa omsorg om sina barn och betjänter; ty GUD lär en gång begära räkenskap för det onda, som tjänstefolk begår, genom en stor hop mat-mödrars förhållande: eljest är det ock en stor synd, at förslösa så mycket penningar på lapperier, emedan det afgår för de fattiga, eller ens egna barn, så mycket därigenom.

Fröken Qvick:

Har man icke rättighet, at gifwa bårt så mycket penningar, som man behagar?

Mamsell Bonne:

Säg mig, min söta Fröken! Om eder kära Fars Bönder, som sälja Spanmål och annat godt af sina gårdars afwel, hafwa rättighet, at gifwa bårt de penningar de fått därföre.

Fröken Qvick:

De kunna icke hafwa någon rättighet, at gifwa bårt dessa penningar; ty de woro ju ej ägare af spanmålen och afwel.

¹⁹ Tuija Laine, *Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana* (Helsinki 2000), s. 315.

Mamsell Bonne:

Äfwenså är det med oss; i anseende til GUD. Han gifwer oss penningar, at wi därföre skola kläda och föda våra barn, berala Köpmän och tjänstefolket, samt hjälpa de fattiga, och som Bönderne äro skyldige, at göra räkenskap, så äro och de rika skyldige, at göra GUD räkenskap, om de ej en gång wilja blifwa straffade, för det de förlöst deras häfwor i galenskaper. Det måste ju och wara mycket obeskedligt, at förlösa så mycket penningar på spel, på Comedier och Masquerader, då likwäl så många fattiga äro utan nödortfigt uppehälle.²⁰

En dylik undervisning befäste och legitimerade den rådande samhällsordningen genom en religiös världssyn.

I de adligas brev kommer religiositeten främst till uttryck i utrop eller böner med önskan om Guds välvilja. En ofta förekommande reservation inför framtiden betonade att människans livsöde var beroende av Guds vilja och godhet. Uttrycken "Om Gud vill" och "Om Gud tillåter" fogades ofta till uttalanden om de egna framtidsplanerna. Även vid dödsfall gav religionen mening och tröst i den sorgliga tillvaron. Särskilt vid ett barns död erbjöd religionen tröstande ord. Men också då till exempel det äktenskapliga livet var svårt kunde religionen ge tröst. I ett sådant sammanhang tog inte Augustas mor till religionen, utan antog hellre en psykologiserande attityd.²¹ Den gifta adelsdamen var utsatt för smärta och ofta även sorger i sin roll som gemål och mor. I detta avseende ansåg man det särskilt viktigt att döttrarna fick en genuin tro som kunde ge dem bättre förutsättningar att uthärda kommande svårigheter. En engelsk författare, John Gregory, skrev inför sin egen död ett verk för sina moderlösa döttrar där han förklarade saken på följande sätt:

Your whole life is often a life of suffering. You cannot plunge into business, or dissipate yourselves in pleasure and riot, as men too often do, when under pressure of misfortunes. You must bear your sorrows in silence, unknown and unpitied. [— —] Then your only resource is in the consolations of religion.²²

Religionen innebar ödmjukhet inför ödet, eller som man kanske hellre formulerade det, Guds vilja. Förlusten av ett barn kunde uppfattas som ett uttryck för livsödet, det var någonting man inte kunde förhindra, utan måste

²⁰ Mme Leprince de Beaumont, *Nyttige och nöjsame Öfningar För Barn och Ungdom*. Band I (Stockholm 1774), s. 167–169.

²¹ Hedvig Armfelt till sin dotter den 10 juli 1810. Armfeltsamlingen, Hedvig Ulrikas brev-samling, RA.

²² John Gregory, *A Father's Legacy to his Daughters* (London 1774), s. 9–12.

finna sig i.²³ Ångesten då ett barn var sjukt samt den förtröstan tanken på att ett dött barn befann sig hos Gud, avspeglas i brev från Augustas mor.²⁴ Sorgen kunde det oaktat vara nästan förgörande.

Även under 1800-talet var konfirmationen fortfarande en förutsättning för att en flicka skulle kunna bli presenterad vid hovet. Efter konfirmationen fick flickan bära fotsid klänning och titulerades fröken.²⁵ Då hade konfirmationsåldern förskjutits till femton år, vilket var en allmän tendens i fråga om barndomens längd.²⁶ Med konfirmationen var den religiösa uppfostran i stort sett fullbordad, medan den övriga undervisningen, särskilt i frågor som hade med hushållet att göra, kunde fortsätta.

Hovet

Presentationen vid hovet var en viktig etapp i de mest privilegierade adelsflickornas uppväxt. Presentationerna skedde vid couren där fröknar och nygifta fruar introducerades för kungaparet. I princip hade fröknarna några säsonger på sig att finna en make. Det var viktigt att de kunde dansa och uppträda belevat och världsvant. De fröknar som fick anställning vid hovet hade dessutom, med egen bostad och karriär, en tillvaro som var frikopplad från föräldrahemmet.

Huruvida Augusta Armfelt någonsin blev formellt presenterad är oklart. Hennes position var nämligen den, att hon från 15-årsålder följde med sin mor medan denna vårdade kronprinsen och därigenom blev bjuden att till exempel äta tillsammans med kungen på Gripsholm.²⁷ Umgänge med de kungliga barnen hörde till aristokratbarnens privilegier under 1800-talet. Troligt är emellertid att hon strax efter konfirmationen presenterades vid hovet. Redan från och med hösten 1801 kommenteras livet vid hovet och den kungliga familjen flitigt i Augustas brevväxling. Då hon undervisats i och förstått innebörden av den kristna moralen var hon beredd att ta ansvar över sina egna handlingar. Traditionellt har man i det svenska samhället ansett att en person vid 15-årsålder är moraliskt ansvarig för sina handlingar. Dessut-

²³ Isabelle Brouard-Arends, *Vies et images maternelles dans la littérature française du dix-huitième siècle*. Studies on Voltaire and the eighteenth century 291 (Oxford 1991), s. 46.

²⁴ Hedvig Armfelt till sin dotter den 23 februari och den 29 september 1809.

²⁵ Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 60–63.

²⁶ Hedenborg, s. 238.

²⁷ Augusta Armfelt till sin far den 6 december 1801.

om fick en kvinna gifta sig vid denna ålder.²⁸ Den vanliga åldern för konfirmationen och den första nattvardsgången, fjorton år, pekar på att det handlade om en förberedelse inför ett ökat individuellt ansvarstagande. Beträffande presentationen vid hovet och inträdet i tjänst verkar det ha funnits individuella lösningar. Medan Augusta virvlade runt på baler som 15-åring, ansåg kommandanten Pollet att hans dotter Mariana inte var mogen för hovlivet förrän hon var 19 år.²⁹ En väsentlig skillnad var förstås att Augusta hade sin mor nära sig, medan Marianas familj blev kvar i Stralsund. Fröken Pollet var dessutom hovfröken.

Efter presentationen fanns möjlighet till en officiell position vid hovet. En dylik tjänst var ofta en följd av ett gott kontaktnät av inflytelserika familjemedlemmar och släktingar. Men även överhetens välvilja mot mindre väl lottrade undersåtar kunde vara en grund för en dylik nåd. Ett exempel skildras av hertiginnan av Södermanland, då hon tillsammans med prinsessan tog syst-rarna Modée under beskydd. Hertiginnan skriver till sin make:

I söndags morse lät jag kalla till mig hennes [fröken Ebba Modée] fader och sade honom, att jag fått ert medgifvande till utnämningen, ifall han ville gifva sitt samtycke till densamma. Han blef rörd till tårar öfver er godhet och bad mig framföra sina underdåniga tack-sägelser. Både han och hans hustru superade den aftonen hos mig, och samtidigt presenterades för mig fröken Modée. [— —] När sedermera en ledig plats yppar sig, hvilket jag fruktar snart blir fallet till följd af Malins [fröken Anna Magdalena Strokirch, hertiginnans äldsta och vid hovet välansedd hovfröken] kläna hälsa, vågar jag hoppas ni medgifver, att fröken Modée då får åtnjuta lön i stället för fröken [Charlotta Aurora] De Geer, ehuru den senare varit längre vid hovet. Jag har uppgjort saken med De Geer, som gick in därpå, då han fick veta, att jag önskade anställa en fattig flicka, men jag nämnde icke hennes namn.³⁰

Ebba Modées båda äldre systrar, Charlotta och Hedvig Eleonora, tjänstgjorde som fröknar vid hovet. Både Hedvig Eleonora och Ebba ingick senare för-månliga äktenskap och kom med tiden att bli statsfruar. Charlotta förblev däremot ogift kammarfröken.

²⁸ Hedenborg, s. 33–41, 237.

²⁹ Marianne Ehrenström, f. Pollet, "Självbiografi", Lunds universitetsbibliotek. "Interiörer från det fashionabla och litterära lifvet på Drottningholm på 1790-talet", "Notices sur Mr. le comte d'Oxenskierna". KB.

³⁰ Hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta af Södermanland till sin make den 28 juli 1794. Brevet är översatt och publicerat av Cecilia af Klercker i Hedvig Elisabeth Charlottas *Dagbok*. Band IV (Stockholm 1920), s. 310–311. Det franska originalet finns i Ericssbergs arkiv.

Tjänsterna var dock inte många. Hovfröknarna tillhörde de kvinnliga kungligheterernas hovstater och tillsattes, som exemplet ovan visar, av de manliga överhuvudena. Under 1780- och 1790-talen fanns det sex olika kvinnliga hov. Drottning Sofia Magdalena hade inga hovfröknar, endast en kammarfröken, under hennes tid som regerande drottning. Till hennes hovstat hörde däremot statsfruarna, som var ett förnämt sällskap. Hit hörde de berömda grevinnorna von Höpken, Löwenhielm och Meijerfelt. Statsfruarnas antal hos drottningen varierade mellan nio och elva. Det fanns även tjänstförrättande *survivance* tjänster, eftersom de ordinarie normalt var tillsatta på livstid, och någon eller några av statsfruarna kunde vara rätt gamla och krassliga. Medelåldern låg ändå oftast kring 40 år. Statsfruarna var, som titeln anger, gifta damer. Positionen kunde vara ett mål för en ambitiös dam – vid sidan av posterna som underhovmästarinna, hovmästarinna och överhovmästarinna. Hos änkedrottningen Lovisa Ulrika fanns vid denna tid fortfarande två statsfruar och två hovfröknar. Detta hov var ganska statiskt under hela perioden och få förändringar skedde, varför hovet inte tillägnats något större intresse i denna uppsats.

Även den unge kronprinsen hade ett eget hov där det på grund av överhettens låga ålder behövdes kvinnor. Utöver hovmästarinnorna ingick i hovet i början av 1780-talet två hovfröknar, Hedvig Ulrika De la Gardie och Antoinetta Cederström. Fröken De la Gardie var underställd sin moster överhovmästarinnan Rosen och hennes mor var statsfru hos drottningen. Dessa äldre generationens systrar tillhörde den prominenta släkten Stenbock, ett namn som gav tillträde till de högsta kretsarna. Grevinnan Rosens enda dotter, Ebba Ulrika Beata, hade också skött samma tjänst som Hedvig De la Gardie, innan hon gifte sig. Då fröken De la Gardie ingick äktenskap med baron Armfelt avgick naturligtvis även hon och blev i stället statsfru i första *survivance*. För åtminstone hälften av dem som avgick som hovfröknar var skälet just äktenskap (under perioden 1780–1799). En tredjedel av dem som under samma period var anställda som hovfröknar hade systrar som under någon period av sitt liv varit i hovets tjänst. Om man ser till syskonskarorna, kan man konstatera att över hälften av dem som var hovfröknar var äldsta överlevande flickebarn i den egna syskonskaran.³¹

De hov som erbjöd största möjligheter till tjänstgöring som hovfröken un-

³¹ Dessa uträkningar baserar sig på uppgifter i hovkalendrarna under perioderna 1780–1791 och 1793–99 samt på *Elgenstjernas Svenska adelns ättartavlor*.

der hela den undersökta perioden var hertiginnans och prinsessans hov. Bägge hade vanligen tre hovfröknar och omsättningen var rätt stor. Förutom den ovannämnda exceptionella fröken Strokirch som anställdes i 31-årsåldern, inträdde de flesta frökarna i hovets tjänst under den bästa giftasåldern, mellan 17 och 21 år. Detta hade som följd att de ofta tjänstgjorde korta perioder, ibland endast några månader. Fröken Strokirch fyllde funktionen av stöd och trygghet för den unga hertiginnan vid hennes ankomst till Sverige. Av dem som tjänstgjorde flera år kan man ytterligare nämna den berömda Magdalena Rudensköld, som efterträdde sin äldre syster Carolina hos prinsessan vid ung ålder och stannade tills hon föll i onåd ett tiotal år senare. En annan som länge stannade hos sin husmor var fröken Gyldenstople, som kom till hertiginnans hov strax efter konfirmationen och stannade tills hon gifte sig nio år senare. Hennes hovkarriär fortsatte dock även därefter med framgång; hon blev med tiden såväl statsfru, överhovmästarinna och uppfostrare för de kungliga barnen.

I och med Gustaf III:s död skedde vissa förändringar vid hoven. Statsfruarna togs ifrån Sofia Magdalena, den unga änkedrottningen, och blev småningom befriade från tjänst och efterhand avskedade. Sofia Magdalena fick i stället tre nya hovfröknar: Fredrika Friesendorff, Christina Bennet och Mariana Pollet. Fröken Friesendorff var äldst i en systerskara av tre, där alla så småningom tjänstgjorde vid hovet i olika egenskaper. Frökarna Pollet och Bennet kom s.a.s. utifrån till hovet. De var alla i 19–20-årsåldern. I november 1795 gjordes förberedelser för den nya drottningens hovstat. Man valde mycket unga hovfröknar till den nya drottningen; några var endast fjorton år gamla, och ingen var över arton. Den unga drottningen Fredrika Dorothea Vilhelmina fick således ett ungt sällskap, som dessutom var rätt stort, bestående av sammanlagt sex, senare sju hovfröknar. Arrangemanget var en aning okonventionellt och ogillades av många. Man ansåg att den unga drottningen hellre borde ha tilldelats äldre och mer erfarna fröknar att ha i sin närhet.³²

Man kan se att vissa släkter dominerade vid hovet: Oxenstierna, Sparre, von Fersen, Piper och några andra. Men även uppkomlingar fanns, såsom till exempel statsfrun grevinnan Hamilton (f. af Petersen), vilket väckte ont blod. Damerna var särskilt rädda om sitt inflytande och sin position. Gustaf Johan Ehrensvärd, som retade sig storligen på liknande inkonsekvenser och orätt-

³² Hedvig Elisabeth Charlotta, *Dagbok*, Band V, Utgiven av Cecilia af Klercker (Stockholm 1923), s. 115.

färdigheter, skriver om den unga grevinnan Brahe (Ulrika Katarina von Koskull) i januari 1780:

Man är förundrad at se samma person, som för tvänne år sedan var en liten smålandsfröken och uti Vexjö domkyrka blef urnämnd til hoffröken hos hertiginnan [på grund av sin berömda skönhet] nu gifva sig sådana aärer och hafva pretentitoner, som få andra damer vågat visa.³³

Senare under samma år, i februari, skriver han att damerna blivit irriterade över friherrinnan Cederströms beteende. En dam med så anspråkslös bakgrund (f. Voltemat) förväntades visa större modestie.³⁴ Det rådde med andra ord en stark hierarki vid hovet, som inte endast var knuten till tjänstgöringen, utan också till släkten. För hovdamernas del var det egna faders- och t.o.m. modersnamnet lika viktigt som det namn och den position man tillförskansat sig genom äktenskap. Ett tecken på detta var att damerna ofta undertecknade brev med fadersnamnet.

Äktenskapet

Äktenskapet var det sista och viktigaste steget in i vuxenlivet. Genom äktenskapet fick kvinnan ett eget hushåll att förestå. Men alla blev inte gifta. I synnerhet lågadelns män hade en ökande benägenhet att gifta sig utanför det egna ståndet, vilket ohjälpligen ledde till ett överskott av adelsfröknar. De sistnämnda gifte sig sällan utanför det egna ståndet. I synnerhet gällde detta den jordägande adeln.³⁵ Det var viktigt att hålla egendomen inom adeln och följaktligen en stor händelse då ett äktenskapligt band knöts mellan två släkter. Inte sällan gifte man sig även inom släkten, med sysslingar eller motsvarande. Släkten Lewenhaupt erbjuder många exempel på ett dylikt förfarande.

Äktenskapsstatistiken för högadeln visar att kontrahenten i de äktenskap som ingicks av friherrinnor och grevinnor under perioden 1780–1799 i nästan 40 % av fallen var högadlig. För männen var den motsvarande andelen ett par procent högre. Bland högadeln var alternativen till ett liknande gifter-

³³ Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof*, Band II (Stockholm 1878), s. 17.

³⁴ *Ibidem*, s. 62.

³⁵ Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*. Studia Historica Upsalensia 90. Acta Universitatis Upsalensis (Uppsala 1977), s. 34–37.

mål närmast ett lågadligt äktenskap eller inget äktenskap alls. Mot slutet av seklet ökade dock antalet ofrälse äktenskapspartners också inom högadeln.³⁶

De adelsfröknar som hade tjänst vid hovet giftes bort av den prinsessa eller drottning de tjänade. Ett hovbröllop kunde ibland motiveras av kungens politiska syften eller t.o.m. vara en orsak till festligheter. Gustaf Mauritz Armfelt's bröllop med fröken Hedvig Ulrika De la Gardie på sensommaren 1785 fungerade som inledning till stora tornerspel (*carrousel*) som varade många dagar.³⁷ Giftermål var också ett sätt att bli av med oönskade personer; änkedrottningen Lovisa Ulrika ogillade en av sina nya hovfröknar så mycket, att hon snabbt såg till att denna ingick äktenskap. Gustaf Johan Ehrensvärd berättar i sina dagboksanteckningar från den 23 juni 1776 om den stackars fröken Böhnens öde:

Vid hofvet ha altid de gamla en slags motvillighet mot alla nykomna, och den är orsaken, at fröken Böhnen vid detta hof ej är på agreable fot. Enkedrottningen, at slippa henne, lärer öfvertalt konungen at påskynda bröllopet. Emellertid glassera alla öfver det, som händt och tycka, at man ej borde så mycket blanda sig i enskildas affärer. Fästmannen är häpen at så snart finna sig gift och fästmon gråter. En sådan lysning [3 gånger eftervarandra vid samma tillfälle] gifves endast åt dem, som antingen varit för nyfikne, eller ock, då brudgummen skall i krig, dö eller resa utrikes.³⁸

Äktenskapet blev en olycklig historia och den nyblivna frun blev snart änka. Hon stannade dock tappert vid hovet, trots att hon inte ansågs vara tillräckligt fin av alla.

Hovbröllopsceremonin har skildrats både av hertiginnan av Södermanland och av Johan Gustaf Ehrensvärd. Ehrensvärd, som beskriver det ovannämnda bröllopet mellan hovfröken Böhnen och överste Stauden, anser att hovbröllopet i allmänhet var långtråkiga tillställningar. Bröllopsdagen inleddes med att bruden i full toilette avtackade sin överhet. Därefter skulle hon kläs om i vit klänning och drottningens kammarfru kom med drottningens juveler, som bruden fick bära denna dag. Alla fröknar samlades för att kläda bruden och äta tillsammans, uppassade av den kungliga betjäningen. Själva ceremo-

³⁶ Sten Carlsson, *Ständssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ständssamhällets upplösning* (Lund 1949), s. 181–185.

³⁷ Hedvig Elisabeth Charlottas *Dagbok*, Utg. av Carl Bonde, Band II (Stockholm 1903), s. 88–95.

³⁸ Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof*, Utg. av E.v. Montan. Band I (Stockholm 1877), s. 44–45.

nien ägde rum i hertiginnans sängkammare där drottningen, änkedrottningen, bruden och alla andra damer väntade medan kungen hämtade brudgummen. Hertiginnan ledde fram bruden och paret vigdes av en präst. Efter vigseln tackade brudparet kungligheterna och lyckönskades av alla.

Efteråt serverades en festmåltid under vilken brudparet fick sitta mellan kungen och änkedrottningen. Vid dessa tillfällen gav etikett- och rangfrågor ofta upphov till missnöje och gräl. Man gav noga akt på att bordsplaceringen motsvarade var och ens ställning i hierarkin. Ehrensvärd skriver i varje fall vackert om brudparet denna kväll:

Under måltiden glömde detta brudpar bort både hof, etiketter och ceremonier. De talade aldrig ett ord vid någon annan, än hvid varandra. Brudgummens begär syntes i hans ögon och hördes i hans tal, och at ej bruden ville vara hårdhertad, hördes på hennes svar. Det var en glädje att se denna scen. Naturen tar ut sin rätt, utan afseende på höghet eller prakt; man glömmet alt, då man lyder dess bud.

Fortsättningen av kvällen upplevdes inte lika gripande av vår meddelare:

Efter måltiden skall den bekanta fackeldansen dansas. Den säges vara en gammal sed i Sverige, men förnyad af vår änkedrottning vid dess biläger 1744. [— —] Man kan ej neka sig alt löje at se gamle män, som vilja styra Europas öden, med darrande knän och en drypande fackla hoppa några polsketakter och med all romersk gravitet dansa efter andras viler.

På fackeldansen följde dans med brudparet, varefter bruden med förbundna ögon tre gånger överlämnade sin krona åt tre personer av vardera könet för att spä dem äktenskap. Ceremonierna avslutades med att brudparet fördes till sitt hem på Skeppsholmen.³⁹

Ett annat bröllop ägde rum i mars 1785. Hertiginnan av Södermanland skildrar bröllopet mellan prinsessan Sofia Albertinas hovfröken Sparre och generalamiralen greve Ehrensvärd. På grund av brudgummens höga rang var bröllopet speciellt påkostat. Ceremonierna under dagen liknade dem som beskrivits av Ehrensvärd: avsked av prinsessan i stor toalett, middag på rummet, omklädning. När allt var färdigt underrättades brudgummen. Vid detta bröllop iklädde prinsessan själv bruden sina juveler och brudkrona. Vigseln förrättades mitt i rummet. Brudparet knäböjde på en med silvertyg beklädd bönpall framför prästen. Efter vigseln gick brudparet fram till kungaparet för

³⁹ Ibidem, s. 63–64.

att gratuleras och emottog de övrigas lyckönskningar stående vid bönpallen. Därefter följde festmåltid, fackeldans och dans med brudparet. Sist dansades den dans under vilken bruden överräckte sin krona åt sex ogifta personer. Om denna lek anmärkte hertiginnan, liksom Ehrensvärd i samband med ovan skildrade bröllop, att det ingalunda var slumpen som avgjorde vem lyckan gynnade. Slutligen gick brudgummen och därefter bruden beledsagad av överhovmästarinnan till bostaden. Hertiginnan noterade även avslutningen på kvällen. Då intog man i bostaden förfriskningar och när bruden klätt om sig delade brudparets marskalkar på hennes strumpeband.⁴⁰

Efter bröllopet presenterades den nya frun vid hovet och hennes nya vuxna liv kunde börja. Hon hade nu fått tillträde till tjänsterna som hovmästarinna och statsfru. Ett par f.d. hovfröknar fortsatte som sällskapsdamer. En stor del av de nygifta fruarna drog sig i varje fall tillbaka till sina slott och hushåll. Tjänsterna för de gifta damerna blev sällan lediga eftersom de i princip fylldes på livstid. Alternativet att leda det egna hushållet och fortsätta sin verksamhet därifrån var därför inte dåligt. Det gav större möjlighet att disponera den egna tidsanvändningen och tillbringa tiden med de egna barnen och släktingarna. Kontakten till hovkretsarna kunde ändå upprätthållas, eftersom släktskapsband och personlig tillgivenhet inte upphörde. Hertiginnan kunde till exempel under somrarna besöka familjerna von Fersen, De Geer eller Sinclair som hon var förenad med genom många band.⁴¹

Vilken var då relationen mellan dessa olika ritualer och gränsdragningar? Den första nattvardsgången var en förutsättning för de senare skedena av inträdet i vuxenlivet. Dess karaktär av moralisk föreberedelse och rituell invigning i vuxenlivet framstår helt klar. Presentationen vid hovet var inte en förutsättning för äktenskap, men den förbättrade utsikterna att finna en högt uppsatt och även mera tilltalande äktenskapspartner. Vid hovet var umgänget livligt och relativt ledigt, vilket gjorde att man kunde lära känna ett stort antal inflytelserika personer. Hovlivet var dock i första hand förbehållet högadeln. Bröllopsritualen och äktenskapet gjorde sedan en adelsfröken till en vuxen kvinna med ökat inflytande och utvidgat verksamhetsfält. En gift friherrinna eller grevinna kunde, ifall hon hade god social förmåga, utöva ett stort inflytande i sin omgivning. Äktenskapet uppfattades i dessa kretar som ett partnerskap, ett samarbetsprojekt, där den största nyttan drogs ifall par-

⁴⁰ Hedvig Elisabeth Charlottas *Dagbok*, Band II, s. 74–75.

⁴¹ Hedvig Elisabeth Charlottas *Dagbok*, Band IV (Stockholm 1920), s. 309.

terna arbetade för en gemensam framgång. Det var dock inte helt ovanligt i dessa kretsar att makarna levde rätt självständiga och separata liv.

När och hur dessa steg mot vuxenlivet togs i de unga flickornas och frökornas liv bestämdes till stor del av deras fäder. Det är emellertid sannolikt att familjens och släktens äldre kvinnor spelade en väsentlig roll i processen. En mor, äldre syster eller faster vid hovet kunde vara till stor hjälp vid de första stegen ut i vuxenlivet, medan det ofta var en äldre bror eller en far som sade det sista ordet angående äktenskapet. Kvinnorna hade således mera inflytande än makt i dessa frågor. Den manliga makten har i denna uppsats avsiktligt lämnats utanför granskningen, för att framhäva betydelsen av kvinnornas inflytande och kontakter som trots allt var betydande.

En kvinnlig sammanhållning och en empati för kvinnor som tillhörde den egna kretsen var tydlig vid hovet under de sista decennierna av 1700-talet. Om detta skvallrade den starka exklusiviteten och kylan mot nykomlingar, samt det nätverk av blodsband och vänskap som förenade många av dessa kvinnor.

Brottslingen med den opålitliga kroppen

Skapandet av en psykiatrisk diagnos

JUTTA AHLBECK-REHN

Året är 1938 och en kvinnlig brottsling står åtalad för mordbrand. Rätten anser att kvinnan bör sinnesundersökas för att kunna avgöra om hon kan bestraffas för sitt brott. Den rättspsykiatriska undersökningen slår fast att kvinnan vid brottets utförande varit i avsaknad av fullt förstånd och därmed straffriförklarad hon. På Lappvikens sjukhus i Helsingfors diagnostiseras hon som sinnessjuk och tas in på Sjalö hospital år 1944.

I denna uppsats söker jag genom att analysera den kvinnliga brottslingen Huld¹as rättspsykiatriska utlåtande belysa hur en sjukdomsdefinition skapas och formas i en specifik kontext. Intresset ligger i att genom en närläsning granska på vilket sätt Huld¹as normbrott, den kriminella handlingen, samt hennes sjukdom definieras i texten. Psykiatern söker såväl en fysiologisk som en psykiatrisk förklaring till Huld¹as brott, och dessa två förklaringar – ”kropp” och ”själ” – sammanställs till en psykiatrisk diagnos. Jag vill i synnerhet fästa uppmärksamhet vid den kroppsliga förklaringen; Huld¹as agerande och hennes aggressiva beteende ansågs till stor del vara en följd av hennes opålitliga kropp. Särskilt menstruationen spelar en viktig roll i rättspsykiaterns förklaring. Där rättsväsendet intresserar sig för själva handlingen, själva brottet, fokuserar den medicinska experten på Huld¹as omoraliska och abnorma *karaktär*.² Psykiaterns klassificering av Hulda som psykopat motiveras också av degenerationstänkandet, som utgick från att de lägre klasserna bar

¹ Hulda är patientens riktiga namn. Även om dokumenten är offentliga väljer jag att endast använda hennes förnamn.

² Se Michel Foucault, 'The Dangerous Individual', L. D. Kritzman (ed.) *Michel Foucault. Politics, Philosophy, Culture* (New York 1988).

på kriminella och sjukliga arvsanlag. Den psykiatriska diagnosen legitimeras genom att läkaren konstruerar en bild av en samhällsfarlig, galen och osedlig kvinna.

Vansinnets definitioner under olika tidsperioder har intresserat såväl socialhistoriker och samhällsvetare som kvinnoforskare. Forskarna har hävdade att samhällets maktstruktur avspeglades i uppfattningar om mental hälsa.³ Den historiska forskningen kring mentalsjukdom är viktig med tanke på att öka förståelsen för hur olika beteenden har uppfattats och definierats i historiska och sociala kontexter. "Normalitet" och "avvikelse", liksom "hälsa" och "sjukdom", är inte absoluta kategorier utan socialt och historiskt konstruerade fenomen. Feministiska forskare har hävdade att främst kvinnor har stämplats såsom mentalt avvikande som ett resultat av den psykiatriska vårdens patriarkala struktur.⁴ Den mansdominerade psykiatrins syn på kvinnliga patienter som mer benägna att uppvisa mentala störningar, härleddes till psykiatrins uppkomst på 1800-talet och den dualism som rådde mellan de manliga läkarna/experterna och de kvinnliga patienterna.⁵ Elaine Showalter har hävdade att det jämsides med den psykiatriska disciplinens utveckling och etablering under 1800-talet fanns ett kulturellt antagande om samhörigheten mellan kvinnor och vansinne. Hon förklarar att kvinnor "were situated on the side of irrationality, silence, nature and body, while men were situated on the side of reason, discourse, culture and mind".⁶ En-

³ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic. An Archeology of Medical Perception* (New York 1994). Michel Foucault, *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason* (New York 1965). Thomas J. Scheff, *Being Mentally Ill* (London 1966). Andrew Scull, *Museums of Madness. The Social Organization of Insanity in the Nineteenth Century England* (London 1979). Peter Conrad & Joseph W. Schneider, *Deviance and Medicalization. From Badness to Sickness* (Philadelphia 1992). Karen Pugliesi, 'Women and Mental Health. Two Traditions of Feminist Research', *Women & Health* 3/1992, s. 43-68. Joan Busfield, *Men, Women and Madness. Understanding Gender and Mental Disorder* (New York 1996).

⁴ Phyllis Cheslers inflytelserika studie *Women and Madness* (New York 1972) var en av de allra första som presenterade en genomgående feministisk kritik av den mansdominerade psykiatrin. Se även Elaine Showalter, *The Female Malad* (London 1987). Jane Ussher, *Women's Madness. Misogyny or Mental Illness?* (Hertfordshire 1991). Denise Russell, *Women, Madness and Medicine* (Cambridge 1995).

⁵ Se i synnerhet Ussher för denna diskussion samt Barbara Ehrenreich & Deirdre English, *For Her Own Good. 150 Years of the Experts' Advice to Women* (New York 1978).

⁶ Showalter, s. 3-4.

ligt Showalter representerade vansinnet en "kvinnlig sjukdom" (female malady), även då den vansinnige var en man.⁷

Ett fall, en berättelse

Det sju sidor långa rättspsykiatriska utlåtandet över Huldass sinnestillstånd är utfärdat den 16 maj 1938 vid Lappvikens sjukhus.⁸ Utlåtandet är skrivet på finska.⁹ Den medicinska texten behandlas här stegvis, i kronologisk ordning. På basis av teman som behandlas i utlåtandet har jag delat in texten i sex huvudsakliga avsnitt. På detta sätt vill jag synliggöra *psykiaterns argumentationsteknik*, hur han börjar han sitt anförande och vilka argument han använder sig av för att komma fram till sin slutsats.

I mitt eget ämne, sociologin, har fallstudier haft en rätt marginell ställning, trots att det finns en lång tradition av fallstudier inom ämnet.¹⁰ Fallstudiernas styrka ligger i möjligheten att genom en intensivstudie av ett enskilt fall kunna belysa sambandet mellan ett individuellt liv och ett större samhälleligt sammanhang. Inom historieforskningen har fallstudier sin motsvarighet i det mikrohistoriska perspektivet, och det i denna uppsats behandlade fallet kunde även betraktas som en mikrohistoria.¹¹ Genom ett narrativt, berättande,

⁷ Synen på 1800-talets vansinne som en "kvinnlig sjukdom" (Showalter) och idén om psykiatrin som en patriarkal institution har emellertid kritiserats för att presentera kvinnliga patienter som offer. Nancy Theriot hävdar i artikeln 'Women's Voices in Nineteenth-Century Medical Discourse. A Step toward Deconstructing Science', *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 1993/1, s. 1–31, att kvinnliga patienter själva aktivt var med om att medicalisera, sjukdomsförklara, *kvinnan*. Joan Busfield menar å sin sida i artikeln 'The Female Malady? Men, Women and Madness in Nineteenth Century Britain', *Sociology* 1994/1, s. 259–277, att det under 1800-talet fanns lika inflytelserika kulturella representationer av mäns vansinne som av kvinnors. Mitt eget empiriska material handlar om mansdominerade institutioner som etablerar ett starkt samband mellan kvinnokroppen och definitioner av vansinne. Jag är således benägen att hålla med Showalters argument om att vansinnet, i och med att sjukdomskategoriseringar görs med hänvisning till kvinnokroppen, *symboliskt* sett framställs som en kvinnlig sjukdom.

⁸ Sjalö hospitals arkiv förvaras på Åbo landsarkiv.

⁹ Översättningarna av citaten är mina.

¹⁰ Se t.ex. Howard Becker, 'Social Observation and Case Studies', H. S. Becker, *Sociological Work. Method and Substance* (New Brunswick 1977).

¹¹ Se bl.a. Carlo Ginzburg, *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*. (Stockholm 1989) och Natalie Zemon Davis, *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives* (London 1997). För en översiktsartikel om mikrohistoriska studier se Matti Peltonen, 'Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och

angreppssätt strävar mikrohistorier till att kombinera ett teoretiskt resonemang med en specifik historisk händelse. I den mikrohistoriska metodologin ligger förutsättningen för teoretiska antaganden i en ingående och noggrann analys och beskrivning av konkreta händelseförlopp. Mikrohistoriska studier har ofta lyft fram historiens och historieskrivningens "bortglömda" eller marginaliserade grupper, såsom häxorna, de prostituerade och liksom i detta fall de vansinniga.¹² Mikrohistorier kan ge information och kunskap om större sociala strukturer genom att en specifik händelse, by eller individ analyseras ingående under en viss tidsperiod. Ett enskilt fall kan ge forskaren ledtrådar¹³ som eventuellt berättar något om t.ex. ett bysamhälles moralkodex, familjestrukturer, ogifta kvinnors ställning eller i detta sammanhang läkares diagnostiseringsmetoder. Kvinnoforskare har i sin tur använt sig av fallstudier för att erhålla ny kunskap om kvinnors liv och erfarenheter genom att undersöka hur kön och makt formas i "små" och specifika kontexter.¹⁴ Kvinnans handlingar tolkas inom ramen för ett komplext socialt system. Den kvinnliga brottslingen Huldass fall kan således öka vår förståelse för hurudant kvinnligt beteende som ansågs vara accepterat, eller snarare oaccepterat, i 1930- och 40-talens Finland. Fallet belyser också hur man betraktade och definierade kvinnlig sexualitet.¹⁵

Patienten och läkaren

För att underlätta läsningen av det rättspsykiatriska utlåtandet kan det vara nyttigt att veta något om de villkor och förhållanden som var rådande vid tiden för Huldass brott. Därför presenteras före granskningen av den medicin-

makronivå i historieforskningen', *HTF* 3/2000. För intressant användande av mikrohistorisk metod se Ann-Catrin Östman, *Mjök och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbotniskt jordbrukssamhälle ca. 1870–1940* (Åbo 2000).

¹² Marja Suoninen, Mikrohistoria vastauksena historiallisen sosiologian dilemmaan. *Sosiologia* 1/2001, s. 14–26.

¹³ Det är främst Ginzburg som i *Ledtrådar* presenterar forskaren som en detektiv som finner tidigare oupptäckta historiska processer och skeenden.

¹⁴ Vare sig feministiska forskare har använt sig av fallstudier eller inte i sina studier, har det främsta intresset hos kvinnohistoriker varit att demonstrera hur kvinnor placerats i de Osynligas eller de Andras kategori i historieskrivningen. Kvinnors liv har blivit "bortglömda" i historieforskningen, eftersom kvinnors erfarenheter inte har intresserat historiker eller samhällsvetare. Se bl.a. Joan Scott, *Feminism and History* (Oxford 1996).

¹⁵ Av kriminalpatienterna på Sjalö hospital under perioden 1889–1944 beskrivs 40 procent som erotiska.

ska texten de två huvudpersonerna i fallet, patienten Hulda och psykiatern som utförde undersökningen. I korthet beskrivs också intagningsprocessen och de medverkande instanserna. Därefter presenteras de två mentalsjukhusen som är involverade i Huldans inspärning på Själo. Jag redogör även kortfattat för 1930-talets ökade kvinnliga brottslighet samt den pågående rashygieniska debatten.

Hulda, åtalad för mordbrand, var en av de obotliga kvinnliga patienterna som skickades till Själo. Året var 1944 och Hulda var en ogift 46-årig kvinna med tre oäkta barn. Sedan 1933 bodde hon på kommunalhemmet i Yläne kommun i sydvästra Finland. Det var detta kommunalhem som blev målet för mordbranden.

Psykiatern Akseli Nikula som skrivit utlåtandet om Hulda, var Finlands första rättspsykiater som verkade på Lappvikens sjukhus. Nikula arbetade på Lappviken från 1918 till 1951. På sjukhuset utförde han rättspsykiatriska undersökningar och därutöver undervisade han i rättspsykiatri vid Helsingfors universitet. Vid tiden för utfärdandet av Huldans rättspsykiatriska utlåtande var han redan en inflytelserik psykiater och verkade även som riksdagsman.¹⁶

Utöver psykiatern som utförde sinnesundersökningen var två instanser involverade i intagningsprocessen, nämligen domstolsväsendet och medicinalstyrelsen. I korthet såg processen ut så här: Hulda åtalades för mordbrand i rätten och man ansökte om ett expertutlåtande gällande hennes sinnesbeskaffenhet vid brottets utförande. Fallet gick vidare till rättspsykiatern som evaluerade Huldans mentala kapaciteter och skrev ett utlåtande. Det rättspsykiatriska utlåtandet skickades till medicinalstyrelsen som fungerade som en statlig administrativ medicinsk institution som omformulerade psykiaterns rapport till en officiell medicinsk rekommendation. Fallet gick därefter tillbaka till domstolen som beaktade den medicinska expertens utlåtande innan det slutgiltiga beslutet fattades.

Det är viktigt att notera att psykiatern i princip kunde erbjuda två lösningar: han kunde antingen rekommendera rätten och medicinalstyrelsen att Hulda spärrades in på fängelse eller att hon togs in på ett mentalsjukhus. Om undersökningen resulterade i en psykiatrisk diagnos och slutsatsen att den kriminella kvinnan vid brottets utförande inte hade varit vid sina sinnen ful-

¹⁶ Matti Virkkunen, Panu Hakola & Matti Tuovinen, 'Oikeuspsykiatria', *Seisemän vuosikymmentä suomalaista psykiatriaa* (Helsinki 1983).

Sjalö hospital omkring 1850. Litografi av J. Knutson i "Finland framställt i teckningar".

la bruk, straffriförklarades hon och placerades på ett mentalsjukhus i stället för fängelset. Hulda straffriförklarades emedan hon diagnostiserades som psykopat. Eftersom finländska domstolar vid denna tid sällan avvek från psykiaterns och medicinalstyrelsens rekommendation,¹⁷ var psykiatern, åtminstone indirekt, nyckelperson när det gällde kvinnors placering på mentalsjukhus.

Det ensliga Sjalö och det professionella Lappviken

Sjalö i Nagu skärgård, 30–40 km sydväst om Åbo, hade sedan 1600-talet fungerat som isolationsort för samhällets olycksbarn. Under 1600-talet grundades Sjalö hospital som ett leprosarium men emottog från första början vansinniga, fattiga, handikappade och övriga av samhället utstötta individer. Vid mitten av 1700-talet omvandlades Sjalö till Finlands första statliga sinnessjukhus. Fram till år 1889 skickades såväl män som kvinnor till Sjalö men fr.o.m. 1889 fungerade anstalten som asyl för "obotligt" sinnessjuka kvinnor. Detta gällde till dess sjukhusets verksamhet avskaffades år

¹⁷ Mikko Huttunen, *Psykiatria ja syyntakeisuus*. Reports of Psychiatrica Fennica 104 (Helsinki 1993).

1962. Under perioden 1889–1944 inskrevs totalt 192 kvinnor av vilka tretton procent var s.k. kriminalpatienter.¹⁸ De kvinnliga brottslingarna hade på basis av de rättspsykiatriska sinnesundersökningarna straffriförklarats och placerats på Själo hospital. De flesta undersökningarna gjordes på Lappvikens sjukhus.¹⁹ Lappviken, som grundades år 1841, var det första ”moderna” mentalsjukhuset i Finland med utbildade psykiatrer och kopplades till Helsingfors universitet i slutet av 1800-talet. Den finländska psykiatrins utveckling är starkt knuten till Lappviken vars betydelse för landets mentalvård är obestridlig.²⁰

Ökad brottslighet och osedlighet: hotet från de lägre samhällsklasserna

Vid tiden för Huldäs mordbrand ökade brottsligheten bland finländska kvinnor, i synnerhet under perioden 1935–45.²¹ Samtidigt ökade andelen mentalpatienter. År 1939 räknade man med att det fanns 20 000 ”mentalsjuka” personer, av vilka endast hälften fick ”adekvat vård”.²² År 1945 var andelen kvinnliga brottslingar som ordinerades mentalvård runt fjorton

¹⁸ Jutta Ahlbeck-Rehn, *Omorälens ansikte. En studie av de galna kvinnorna på Själo hospital 1889–1944* (Åbo 1998), Meddelanden från Ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi, Sociologiska institutionen, ser. A:492. Studien är en totalundersökning omfattande alla de kvinnor som under perioden 1889–1944 skrevs in på Själo hospital. Mitt huvudsakliga intresse var att undersöka huruvida kvinnorna hade gemensamma sociala karakteristika, om man kunde finna en ”social profil” hos patienterna. Den kvantitativa delen av studien – kategoriseringar av kvinnorna enligt vissa sociala karakteristika såsom civilstånd, ålder, klasstillhörighet, betende, kriminalitet osv. – visade att majoriteten av de intagna kvinnorna var ogifta, unga, fattiga kvinnor från de lägre samhällsklasserna. Kvinnorna var av såväl agrar som urban härkomst.

¹⁹ De två sjukhusen, det gamla leprosariet (Själo) och det moderna mentalsjukhuset (Lappviken), samarbetade från det att Lappvikens sjukhus grundades till dess Själo hospital stängdes år 1962. Patienter som inte uppvisade några tecken till ”förbättring” sändes från Lappviken till Själo, där de ”obotliga” mentalpatienterna förvarades. Från Själo fanns det oftast ingen återvårdd; de flesta av patienterna dog på hospitalet.

²⁰ Den finländska mentalvårdens utveckling, i synnerhet med hänvisning till Lappvikens sjukhus har behandlats i Kalle Achté, *Satakolmekymmentä vuotta psykiatriaa. Lapinlahden sairaalan historia 1841–1971* (Helsinki 1974). Kalle Achté, *150 vuotta psykiatriaa. Lapinlahden sairaalan historia 1841–1991* (Jyväskylä 1991) och Bertel von Bonsdorff, *Läkare och läkekonst i Finland under 300 år: 1640–1940* (Ekenäs 1978).

²¹ Tarja Pösö, *Naisesta naisvanki? Tutkimus naisten rikollisuudesta*, Tampereen yliopisto, Sosiaalipolitiikan laitos, tutkimuksia 83 (Tampere 1986).

²² Kalle Achté & Erkki Kivalo, 'Mielenterveytyö terveystoimituksen toteuttajana', *Yhdeksän vuosikymmentä mielenterveytyötä* (Jyväskylä 1989), s. 14.

procent av samtliga kriminalpatienter.²³ Tarja Pösö har i sin studie av kvinnors kriminalitet i Finland visat att kvinnliga brottslingar oftare än manliga placerades på mentalsjukhus. Således var andelen kvinnor bland kriminalpatienter större än andelen kvinnor bland fängelseinterner.²⁴ Mordbrand eller mordbrandsförsök har varit ett typiskt "kvinnligt" brott i Finland. Det är också ett brott som oftare än andra resulterade i straffriförklaring. En tolkning av detta, vilket Pösö noterar, vore att de mansdominerade institutionerna (domstolsväsendet och rättspsykiatrin) snarare betraktade orsakerna till kvinnors brott som följder av mental störning än som resultat av medvetna handlingar.

Vid denna tid var det rashygieniska tänkandet utbreddt i Finland²⁵ liksom i övriga nordiska länder och västvärlden överlag.²⁶ Rashygien kunde betraktas som en samhällspolitisk ideologi präglad av framtidstro och nationsbygge. Efter självständigheten år 1917 skulle Finland byggas upp som en autonom stat och till det behövdes samhällsnyttiga medborgare. Den ökade kriminaliteten och osedligheten oroade den bildade klassen.²⁷ Man fruktade att de rådande kriminella tendenserna samt den ökade andelen mentalpatienter skulle leda till en degenerering av nationen och dess medborgare. Hotet kom från arbetarklassen som uppvisade ett biologiskt underlag för kriminalitet och omoral.²⁸ Dessa element var samhällsnyttiga och måste kontrolleras:

²³ Pösö, s. 85.

²⁴ Före kriget, år 1939, fanns det 413 kriminalpatienter i Finland av vilka 19 var placerade på Själo hospital. Se Virkkunen, Hakola & Tuovinen och Ahlbeck-Rehn.

²⁵ Markku Mattila, *Kansamme parhaaksi. Rotuhygieniä Suomessa vuoden 1935 steriloimilakiin asti* (Helsinki 1999).

²⁶ Lene Koch, *Racehygiene i Danmark 1920-56* (København 1996). Gisela Bock, 'Racism and Sexism in Nazi Germany. Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State', R. Bridenthal, A. Grossman & M. Kaplan (eds.), *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany* (New York 1984).

²⁷ Osedligheten antogs frodas i synnerhet i städerna, där osedligt leverne i form av drycken-skap och utomäktenskaplig sexualitet påvisade arbetarklassens degenerering.

²⁸ För denna diskussion se t.ex. Ulla Wikander, *Delat arbete, delad makt. Om kvinnors underordning i och genom arbetet. En historisk essä*. Uppsala Papers in Economic History, Research Report No. 28, (Uppsala 1991). Anssi Halmesvirta, 'Puhtaus on puoli ruokaa. Modernin eurooppalaisen mentaalihygienian oireilu tämän vuosisadan alussa', H. Roiko-Jokela (toim.), *Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa* (Jyväskylä 1996). Edward Shorter, *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York 1997).

[...] vakavampi uhka yhteiskunnalle olivat ne pääasiassa yhteiskunnan pohjalta nousevat degeneratiotendenssit, jotka vaativat valtion lujempaa puuttumista. Suomen kärjistynyt sisäpoliittinen ja kulttuuritilanne vuosisadan vaihteessa oli omiaan vahvistamaan porvarillista puhdistusilmiötä ja kärjistämään 'puhdistusta' ja 'puhtautta' ajavien lääkärien tie-teeseensä istuttamia poliittisia argumentteja.²⁹

Finland skulle "renas" från farliga element. Sedlighetsretoriken var ett viktigt element i diskussionen kring sexualmoral som kyrkan, statsmän, läkare, den borgerliga kvinnorörelsen och delvis även arbetarrörelsen var engagerade i.³⁰ Sedlighetsdiskussionen blev en klasspolitisk fråga, eftersom arbetarklassens män och kvinnor ansågs vara mer benägna till kriminalitet och moralisk dekadens, medan medelklassen såg sig som representant för kultivering, utbildning och hög moral. De lägre samhällsklassernas osedlighet förkroppsligades i synnerhet i arbetarkvinnan som antogs vara sexuellt lössläppt.³¹

Att skriva vansinne: det rättspsykiatriska utlåtandet

Låt oss nu granska det rättspsykiatriska utlåtandet över Huldans mentala förhållanden i detalj. Texten kan indelas i sex huvudsakliga avsnitt. Utlåtandet börjar med en kort presentation av patienten. Följande del beskriver den fysiologiska undersökningens resultat och därefter följer en beskrivning av patientens intellektuella kapacitet. Här är frågor kring utbildning och moral av stor betydelse. Det fjärde avsnittet behandlar Huldans livshistoria. Hulda presenteras som "besynnerlig" och psykiatern noterar menstruationens betydelse. Härefter behandlas brottets händelseförlopp och bakgrundsfaktorer. Den sjätte och avslutande delen av utlåtandet lägger fram expertundersökningens resultat, dvs. den psykiatriska diagnosen och psykiaterns förslag till åtgärder.

Utlåtandet över Hulda inleds med en beskrivning av hennes familjebakgrund och fokuserar i synnerhet på de ärftliga sjukdomsanlagen i familjen. Under denna tid betraktade man ärftliga anlag som den främsta orsaken till

²⁹ Halmesvirta, s. 142.

³⁰ Ritva Nätkin, *Kamppailu suomalaisesta äitiydestä. Maternalismi, väestöpolitiikka ja naisten kertomukset* (Tampere 1997).

³¹ Om den antagna kopplingen mellan samhällsklass och kvinnlig sexualitet se t.ex. Yana Ripa, *The Incarceration of Women in Nineteenth-Century France* (Worcester 1990). Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (Stockholm 1994). Denise Russell, *Women, Madness and Medicine*. Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet. Raskhygien och sterilisering i Sverige* (Vämamo 1991). Ilpo Helén, *Äidin elämän politiikka. Naissukupuolisuus, valta ja isesuhde Suomessa 1880-luvulta 1960-luvulle* (Tampere 1997).

mentala störningar. Huldass familj presenterades som en släkt där vansinnet gick i arv; fadern var suput och brodern var "till sin natur mycket häftig". Huldass mor beskrevs som "religiös."³² Vi får veta att Hulda som barn hade fallit nerför trapporna och slagit huvudet, vilket angavs som en orsak till hennes sinnesrubbnings. Patienten hade varit ett nedstämt barn med begränsade sociala kontakter, men i övrigt haft en normal utveckling. Hennes intellektuella utveckling beskrivs emellertid som svag och långsam. Hulda lärde sig läsa i sen ålder och med stora svårigheter. Dessutom ogillade hon att gå i skola och hade dåliga vitsord. Som barn hade hon varit lat och disträ, men "inte lögnaktig", poängterades det särskilt. Vidare anmärktes det att patienten vid uppretat tillstånd tenderade att bli häftig och "grym".

Vid 14-årsålder förändrades Huldass sinnestillstånd. Förändringen skedde i samband med att hennes menstruation började och hon blev alltmer "besynnerlig". Patientens opålitliga kropp introducerades sålunda redan i detta skede av utlåtandet. Menstruationen, eller snarare dess konsekvens, besynnerligheten, anges också som förklaring till varför man hade fråntagit Hulda hennes barn.³³ Menstruationens betydelse behandlas närmare i fortsättningen.

Den fysiologiska undersökningen

I samband med fastställandet av diagnosen måste rättspsykiatern även företa en kroppslig hälsoundersökning. Denna undersökning var central för fastställandet av rätt diagnos, eftersom man vid denna tid antog att fysiologiska orsaker ofta låg bakom mentala störningar.³⁴ Men likväl syftade dessa kontroller till att spåra tecken på ett latent sjukligt sinnelag.³⁵ I Huldass fall fanns inte mycket att anmärka. Hon var 173 cm lång, stadigt byggd och "spänstig". Undersökningen var en total kroppsundersökning där puls, hudens behåring, hjärta, inre organ, rörelser, reflexer m.m. undersöktes. Psykiatern noterade ärren på armbågen som Hulda hade fått när hon slog sönder ett fönster på kommunalhemmet. Ärren vittnade om Huldass våldsamma leverne och

³² "Överdriven" religiositet ansågs utgöra en sjukdomsrisk och anges ibland som orsak till sjukdomens uppkomst i Sjalökvinnornas patientjournaler.

³³ Den finskspråkiga formuleringen lyder: "Suuri muutos mielentilassa havaittiin hänen saatuaan kuukautisensa, jolloin hän muuttui omituisemmaksi. Hänen mielentilansa vuoksi otettiin pois hänen lapsensakin."

³⁴ Se t.ex. Achté, *Satakolmekymmentä vuotta psykiatriaa*.

³⁵ Mats Börjesson, *Sanningen om brottslingen. Rättspsykiatrin som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst under 1900-talet* (Stockholm 1994), s. 69-70.

personlighet. Läkaren presenterade däremot inga kroppsliga degenerationsmärken, vilket man ofta gjorde i samband med undersökning av kriminalpatienter.³⁶

Den intellektuella och moraliska undersökningen

Efter kroppsundersökningen följde den psykologiska eller intellektuella evalueringen av patienten. Huldass beteende på sjukhuset (Lappviken), hennes arbetsvilja och intellektuella kapacitet uppmärksammades. Beträffande visstelsen på Lappviken skrev psykiatern att Hulda till en början hade betett sig lugnt och visat intresse för sin omgivning. Hon var utåtriktad och umgicks med de andra patienterna, vilket dock inte tolkades som ett positivt karaktärsdrag utan snarare som ett tecken på naivitet, eftersom patienten "på ett öppet och barnsligt sätt berättat om sina angelägenheter." De barnsliga egenskaperna blev efterhand allt mera framträdande, anmärkte psykiatern. Hulda var "avundsjuk över den uppmärksamhet andra patienter får" och hon ville alltid vara "medelpunkten". Enligt psykiatern hade patienten ett egoistiskt och barnsligt sinnelag. Huldass menstruation noterades även i detta sammanhang. Hon beskrevs som mera lättretlig och irriterad under menstruationen; "på förra menstruationens begynnelse dag slog hon en annan patient som hon tidigare hade grålat med", anmärkte psykiatern som i Hulda såg ett trilskande barn i en instabil kvinnokropp.

Vad man däremot tolkade som positiva egenskaper hos Hulda, var att hon hade visat ödmjukhet, hjälpsamhet och arbetsvillighet. Hon hade städlat och stickat sockor. Patientens arbetsvillighet och ödmjukhet vittnade om moraliska dygder. Samtidigt hade hon levt upp till kvinnorollens förväntningar och sålunda uppvisat "normala" drag.

Psykiatern uttryckte sin förvåning över att Hulda inte verkade det minsta "nervös" och att hennes uppträdande var "naturligt". Hon var även fullt medveten om tid och rum, men underkändes i intelligenstestet (Simon-Binét testet³⁷). Intelligenstestet användes för att bedöma den allmänna begåvningsnivån och resultat som visade på allvarliga brister i detta förstånd kunde tas till grund för straffriförklaring.³⁸ Enligt testresultatet var Hulda en ointelligent, utbildad och i synnerhet obildbar (obotlig, samhälleligt onyt-

³⁶ Ahlbeck-Rehn.

³⁷ Simon-Binét testet användes regelbundet fr.om. 1920-talet som ett sätt att mäta mentalpatienters intelligens.

³⁸ Börjesson, s. 70.

tig) mentalpatient.³⁹ I testet ingick bl.a. en uppgift där patienten skulle räkna upp månaderna i rätt ordning, vilket Hulda kunde, men hon klarade inte fortsättningen, att räkna upp månaderna baklänges. Hulda visste inte heller hur många dagar eller veckor året innehåller, eller varför dagarna blir längre eller kortare. Hon kunde inte säga hur många invånare huvudstaden Helsingfors hade. Vad hon däremot visste var att det tog henne en timme att gå tre och en halv kilometer. Men hon kunde inte räkna ut hur länge det skulle ta för henne att gå en kilometer. Hon räknade på fingrarna så långt dessa räckte till. Hon visste inte varför man betalar skatt eller vad ränta betyder. Psykiatern konstaterade att patienten inte hade någon aning om samhällseliga begrepp.

Testresultatet visade att Hulda "kan förklara saker som hon har någon erfarenhet av men är fullständigt hjälplös vad gäller abstrakta frågor." Att Hulda inte förstod sig på abstrakta frågor är föga överraskande; hon var en fattig kommunalhemsinhyssing från landsbygden med ytterst lite skolning. Man bör komma ihåg att intelligenstesten hade skapats av män som tillhörde den urbana bildade medelklassen, med borgerliga värderingar och normer. Detta innebar att den mansdominerade psykiatriska professionen tillämpade normer och måttskalor framvuxna ur en medelklassideologi på fattiga arbetarkvinnor från de lägre klasserna. Kön- och klassdiskrepansen blir här ytterst synlig eftersom majoriteten av dårhuskvinnorna tillhörde de lägre samhällsklasserna.⁴⁰

Detta innebär dock inte att arbetarklassen överlag skulle ha varit i avsaknad av begåvning eller bildning eftersom den finländska arbetarklassen redan på 1930- och 1940-talen hade en lång tradition av egen utbildning. Arbetarrörelsen handlade i stor utsträckning om att förstärka medborgarnas intellektuella förmågor och fr.o.m. 1920-talet kunde man säga att en utbildningsideologi⁴¹ var rådande i Finland. Men utbildning eller kultivering kunde även

³⁹ I början av 1900-talet indelades de sinnesslöa, som de kallades under denna tid, i "obildbara" och "bildbara". De s.k. obildbara betraktades oftast som obotliga. Vissa mentalsjuka kunde vara samhällsdugliga ifall de kunde utföra något slags arbete (de bildbara), medan de s.k. obildbara ansågs vara värdelösa för samhället. Se Karin Neuman-Rahn, *Den psykiskt sjuka människans vård* (Tammerfors 1955).

⁴⁰ Ripa och Ahlbeck-Rehn.

⁴¹ Gällande denna diskussion se t.ex. Mirja Satka, *Making Social Citizenship. Conceptual Practices from the Finnish Poor Law to Professional Social Work*. University of Jyväskylä, Publications of Social and Political Sciences and Philosophy (Jyväskylä 1995).

användas som kulturellt kapital⁴² – en tillgång som den finländska medelklassens representanter kunde definiera som "sitt eget", något som just de ägde, och sålunda visa sin överlägsenhet gentemot den lägrestående klassen. Enligt min mening kan man hävda att dessa intelligenstest (såsom den som användes i den rättspsykiatriska undersökningen av Hulda) var formulerade på ett sätt som gjorde att få av de kvinnliga mentalpatienterna kunde besvara frågorna på ett tillfredsställande sätt. Intelligenstesten avspeglade hos patienterna en bristfällig utbildning eller fullständig avsaknad av skolgång. Det som testen således egentligen mätte eller uppvisade var fattigdom och brist på utbildning snarare än mentala och intellektuella kapaciteter.

Efter den intellektuella undersökningen riktades intresset mot Huldans moraliska karaktär. Psykiatern frågade patienten om barnets skyldigheter gentemot sina föräldrar. "Att respektera, betjäna och vara lydig", svarade Hulda. Läkaren ställde även frågor om lögn, äktenskap, trohet och lydnad: Vilken är äktenskapets betydelse? *Gud har stiftat det*. Hur kan vi visa vår tacksamhet gentemot våra föräldrar? *Genom att vara ödmjuka och lydiga*. Vad innebär det att bära falskt vittnesbörd? *När man säger något som inte är sant*. Huldans svar kan betraktas som mycket tillfredsställande med tanke på vad läkaren högst antagligen var ute efter. Psykiaterns sammanfattning av den psykologiska undersökningen (både den intellektuella och den moraliska) var att Huldans intelligens motsvarade ett 8–10-årigt barns intellektuella nivå.

Huldans livshistoria: det besynnerliga barnet och den opålitliga kroppen

Efter den psykologiska testningen fortsatte psykiatern att diskutera Huldans tidigare liv. Precis som i början av utlåtandet presenterades Hulda som ett "besynnerligt" barn som oftast lekte för sig själv och som hellre tillbringade tid tillsammans med sina föräldrar än med andra barn. Som tonåring "tillbringade hon sin tid med vuxna och gick inte på dans eller på andra nöjen." Sedan konfirmationen hade Hulda varit religiös och regelbundet gått i kyrkan. Hon hade gått i ambulerande folkskola, men avbrutit då hon inte klarade av skolgången.

Hulda hade tre utomäktenskapliga barn. Fadern till två av barnen var en 70-årig man som Hulda levde tillsammans med i tio års tid. När hon blev gravid krävde mannen att hon skulle flytta hem till honom, "även om Hulda

⁴² Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, (Cambridge 1984).

själv inte ville det". Det tredje barnet var resultatet av en våldtäkt även om psykiatern inte använde ordet våldtäkt.⁴³ Hulda hade varit i färd med att arbeta i skogen då en man från samma kommun kom "och våldförde sig på henne och sedan skrattande avlägsnade sig och lämnade patienten liggande på marken."

Det återkommande temat i det rättspsykiatriska utlåtandet är kvinnokroppen. Särskilt uppmärksammades Huldans menstruation och den utomäkten-skapliga graviditeten.⁴⁴ Här följer några utdrag ur utlåtandet:

Menstruationen regelbunden, en gång i månaden, varat 3-4 dagar. Menstruationsvärk, emellanåt svår.

Patienten har berättat att hon alltid under menstruationen varit mera irriterad och nervös än normalt. Bland annat hade menstruationen varit på väg att börja vid tiden för brottets utförande.

Vid 24-årsålder födde hon ett oäkta barn i sitt hem.

Efter att barnet hade fötts var patienten sängliggande i en månads tid. Hon var ofta så ilsknen mot barnet att modern var rädd för att lämna henne ensam med det.

Den opålitliga kvinnokroppen presenterades som en möjlig orsak till brottets utförande. När patienten menstruerade blev hon våldsam och labil. Samtidigt användes menstruationen som en förmildrande omständighet, en "ursäkt" för Huldans beteende. Hon var fångad i sin kropp som ledde henne mot våldsamma gärningar och brottsligt beteende.

Detta antagande är dock inte överraskande eftersom den psykiatriska disciplinen i slutet av 1800- och början av 1900-talet framhävde det nära sambandet mellan kvinnokroppen och det centrala nervsystemet. Kvinnors mentala störningar härleddes från deras reproduktiva system, vilket innebar att menstruation, graviditet, förlossning och klimakterium antogs påverka kvinnans

⁴³ Det finska ordvalet för den våldsamma gärningen lyder: "teki väkivaltaa".

⁴⁴ Liksom i fråga om innehållsanalys kan det vara fruktbart att i en studie som berör argumentation räkna teman eller ord som är meningsfulla och viktiga i argumentationen. I Huldans fall hade det säkert varit intressant att räkna hur många gånger ordet "menstruation" återkom i den medicinska texten för att demonstrera läkarens antagande om att Huldans sjukdom hade ett samband med hennes kropp. Jag valde emellertid att inte utföra en dylik semantisk analys. Jag ville hellre närma mig texten narrativt för att få en bild av den medicinska textens struktur. Med hjälp av en narrativ läsning önskade jag belysa själva definitionsprocessen, inte enbart lyfta fram enskilda teman.

mentala förmågor. Det psykiatriska antagandet om sambandet mellan kvinnokroppen och kvinnans sinnestillstånd eller den biologiska determinismen har kallats "reproduktionsteorin av kvinnors vansinne".⁴⁵ Eventuella "störningar" i kvinnans reproduktion såsom t.ex. utomäktenskaplig graviditet (men även sterilitet) och menstruationsvärk, eller i kvinnans sexualliv såsom uppvisande av sexuella lustar utanför äktenskapet, rubbade kvinnans sinnestillstånd.⁴⁶

Brottet

Eftersom Hulda vid tiden för brottet bodde på kommunalhemmet ger psykiaterns utlåtande samtidigt en inblick i livet på anstalten. På kommunalhemmet betraktades Hulda som "besvärlig" på grund av sitt häftiga humör, samtidigt som hon var en flitig och ansedd arbeterska. Hon blev emellertid "trakasserad av de manliga kommunalhemshysingarna, en del av dem trakasserade henne sexuellt. Hulda irriterade sig i synnerhet på en man vid namn Kalle."

Upptakten till brottet beskrivs på följande sätt: En dag när Hulda var i färd med att städa i kommunalhemmet började Kalle "reta" henne. Senare på kvällen grät hon och beklagade sig över Kalle till två andra hysingar. Föreståndarinnan hörde vad som pågick och sände iväg Hulda till sitt rum. Detta sårade henne, hon blev arg och beslöt sig för en hämndaktion; hon "tog en sax eller en kniv och en tändsticksask, gick till rummet bredvid där madrasserna förvarades, klippte ett hål i en av madrasserna och tände på." Hon blev rädd när elden flammade upp och sprang till föreståndarinnan för att berätta vad hon hade gjort. Denna trodde henne inte och körde ut henne. Hulda flydde till skogen där hon en timme senare arresterades av "kommunens män". Under rättegången vittnade föreståndarinnan att patienten var "omöjlig att tygla då hon blev arg". Denna kommentar kunde läsas som en förklaring till brottet, vilken med andra ord var Huldans okontrollerade och otyglade humör.

En viktig anmärkning i psykiaterns rapport var att man i allmänhet, och närmare bestämt i kommunalhemmet, inte hade betraktat Hulda som sinnessjuk. Åtminstone inte före brottets utförande. Psykiatern hänvisade till

⁴⁵ Theriot.

⁴⁶ Se t.ex. Carroll Smith-Rosenberg, *Disorderly Conduct. Visions of Gender in Victorian America* (New York 1985) och Anne Digby, 'Women's Biological Straitjacket', S. Mendus and J. Rendall (eds.) *Sexuality and Subordination. Interdisciplinary Studies of Gender in the Nineteenth-Century* (London 1989).

vittnesmål ur rättegångsprotokollet där andra kommunalhemshysingar och personer från kommunen framförde sin åsikt om Hulda. Dessa beskrev henne som "okynnig". Människorna runtomkring Hulda betraktade henne således som "besvärlig", men inte mentalt sjuk. Psykiatern däremot önskade motbevisa detta, påtala hennes sinnesrubbnig och diagnostisera henne som psykopat. Genom att erbjuda ett expertutlåtande, istället för en lekmanåsikt, väjde psykiaterns evaluering – det "medicinska beviset" – av patienten tungt. Vi bör komma ihåg att detta expertutlåtande var avsett för andra experters eller auktoriteters ögon, i synnerhet medicinalstyrelsens. Eftersom medicinalstyrelsen och domstolen inväntade rättspsykiaterns utlåtande för domens fällande var det viktigt att psykiatern formulerade sin utvärdering på ett trovärdigt sätt.

Slutsatsen: diagnosen och domen

Den avslutande delen i det rättspsykiatriska utlåtandet var en sammanfattning av den tidigare presenterade informationen. Denna del resulterade i sjukdomsdiagnosen och psykiaterns dom. I domen slog psykiatern fast att patienten borde straffriförklaras emedan det kunde anses att hon inte hade varit tillräknelig vid brottets utförande. Patienten rekommenderades följaktligen psykiatrisk vård "å sluten anstalt för sinnessjuka". De väsentliga punkterna i psykiaterns argumentation som utmynnade i Huldans straffriförklarande var följande: 1) den hetlevrade suputfadern, moderns religiositet samt häftigt humör bland syskonen talade för svaga arvsanlag; 2) patienten hade slagit sitt huvud som liten och endast med stora svårigheter lärt sig läsa vid sen ålder; 3) patienten var omöjlig att kontrollera då hon blev arg och var ibland "t.o.m. grym"; 4) hennes omdömesförmåga och förståelse var svaga; 5) kommunalhemmets föreståndarinna, kommunalnämndens ordförande och andra vittnen från kommunen hävdade att patienten var "ond och elak".

Därefter presenterade psykiatern sin egen undersökning av Hulda på Lappvikens sjukhus, enligt vilken patienten hade visat sig vara "intellektuellt svagt utvecklad" och "en svår person". Psykiatern påpekade att Hulda var barnslig och att hon ofta höll munnen lite öppen. Hennes beteende under menstruationen beskrev psykiatern som "retligare och häftigare än normalt". Intelligenstestet bevisade att patienten hade en låg intelligens; hennes mentala kapaciteter motsvarade ett 8–10-årigt barns intellektuella nivå. Vidare anmärkte läkaren att Hulda hade svårt för att visa känslor.

Huldans sjukdomsdiagnos kunde nu fastslås:

Den helhetsbild som man på detta sätt fått av patienten talar för att hon är imbecill och själsligt sjuk dvs. en psykopatisk person (imbecillitas, constitutio psychopathica).

Sedan rättspsykiatern hade presenterat alla "fakta" sammanfattade han sin undersökning och fällde sin dom:

Om man utöver det ovan presenterade tar i betraktande den erfarenhet vi har av patienten då hon varit i samhällelig omvårdnad, vet vi att hon under friare vårdformer är svår att vårda och kontrollera. Därför torde det vara sakenligast att hon rättslig betraktas som i avsaknad av fullt förstånd och att hon därför för tillfället borde omvårdas på ett mentalsjukhus.

Psykiatern konstruerade en bild av en okontrollerbar och mentalt störd kvinna i behov av institutionell kontroll. En intressant aspekt i slutanförandet är att psykiatern uppger att patienten "för tillfället" borde hospitaliseras. Han implicerade således att det kunde finnas andra lösningar för hennes vård, men lämnade den frågan öppen.

Om kropp, omoral och kontroll

I det rättspsykiatriska utlåtandet över kriminalpatienten Hulda försökte psykiatern ge en förklaring till varför Hulda anlade mordbranden. Argumentationen inleddes med att presentera patienten som "besynnerlig" och fortsatte med att behandla Huldans kropp som gjorde henne våldsam och opålitlig (hon hade ju inte varit sig lik sedan menstruationen började). I psykiaterns skrivelse presenterades Hulda som en mentalpatient, inte som brottsling. Hennes brott betraktades enbart som en bekräftelse på sinnesrubningen. Läkaren lyfte även fram ärftligheten av mentala problem inom familjen och de svaga arvsanlagen. Intelligenstestet hade gett dåliga resultat och patienten gav ett ointelligent och barnsligt intryck. Huldans "moraliskt korrekta" svar på frågor om lögn, trohet och lydnad förändrade inte synen på henne som mentalt efterbliven. Inte heller hennes kunskap om vardagliga och praktiska ting räknades. Det avgörande var att hon inte uppfyllde det sofistikerade Simon-Binét-testets krav.

Huldans moraliska karaktär kunde ifrågasättas, inte enbart på grund av den kriminella handlingen utan även i ljuset av de två utomäktenskapliga barn som hon hade med två olika män. Det sistnämnda bevisade förstås att hon hade haft ett utomäktenskapligt sexualliv. Moderskap med tillhörande reproduktion var ett kvinnoideal som var den gifta kvinnans privilegium och den legitima kvinnliga sexualiteten hörde till äktenskapet. Eftersom omoraliska handlingar ansågs ge upphov till mentala störningar kunde Huldans beteende

inte karaktäriseras som "normalt".⁴⁷ Den medicinska texten konstruerade inte enbart ett slags sinnesrubbnig utan även patientens omoraliska och degenererade *karaktär*. Psykiatern strävade efter att belysa den kausala kedja som låg bakom beteendet. Patientens/brottslingens karaktär och den risk hon representerade stod i förgrunden. I den rättspsykiatriska diskursen var skuld inte längre en fråga om vad den kriminella kvinnan hade gjort utan vad hon *var*.⁴⁸ Huldass ointelligens och svaga karaktär gjorde henne brottsbenägen. Så här skrev Karin Neuman-Rahn (1955) om de efterblivna och psykopaterna:

Den efterblivna behöver tillsyn genom hela livet, om han så är på anstalt eller utom den-
samma, ty många faror lura på honom, faror vilka han med sitt klena intellekt ej är i stånd
att bemästra. Det är brottslighet, prostitution, lösdriveri som kunna nämnas som vanliga
sådana.⁴⁹

Ansvarslöst och lättvindigt hänge de sig åt sexuella utsvävningar och våldsdåd, alkohol och
narkotika. Av de kvinnliga psykopaterna hamnar en stor procentsats förr eller senare i pro-
stitutionen.⁵⁰

Vi kan se att de mentalsjuka utöver den medicinska diagnosen placerades i en särskild moralisk kategori. Bakom de mentala störningarna låg inte enbart fysiologiska orsaker, utan även socialt förkastliga handlingar vilka diagnostiserade som moraliska sjukdomar, straff för det otillåtna beteendet. Konstitutionellt ansvarslösa och omoraliska psykopater och efterblivna var följaktligen samhällsfarliga. Deras sjukdom kunde resultera i kriminalitet, prostitution och alkoholism.

Kvinnokroppen (menstruationen) figurerade i psykiaterns argumentation i åtminstone i tre olika kontexter. Första omnämmandet gällde barnen som Hulda fråntagits på grund av hennes avvikande beteende, vilket i sin tur an-

⁴⁷ Hysteri var t.ex. en sjukdom som enligt läkarna oftare drabbade den ogifta kvinnan och sjukdomen karaktäriserades av sexuella (omoraliska) känslor. Se Ripa och Russell.

⁴⁸ Sverker Björk, 'Individualisering och patologisering. Rättspsykiatri ur ett historiskt maktperspektiv', i Ulf Drugge & Mats Johansson (red.) *Historisk sociologi* (Lund 1997), s. 170.

⁴⁹ Karin Neuman-Rahn, s. 140. Detta är andra upplagan av *Den psykiskt sjuka människans vård* (första upplagan är från år 1924) som är en lärobok i psykiatrisk sjukvård riktad till sjukskötare och socialarbetare. Boken avspeglar väl den finländska psykiatriska synen på mentalvård och -hygien under första hälften av 1900-talet.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 142.

gavs vara orsakat av hennes menstruation. Det andra sammanhanget gällde Huldans beteende på Lappviken där hon under menstruationen hade slagit en annan patient. Den tredje kontexten var själva brottshandlingen; psykiatern påpekade att Huldans menstruation hade börjat kort innan brottets utförande. Huldans irrationella menstruerande kropp styrde hennes handlingar. Vi kan konstatera att den viktorska periodens reproduktionsteori levde kvar i den finländska psykiatrin ännu på 1930-talet. Huldans brott, den "fasansfulla gärningen", var en okvinnlig, onaturlig handling och ett bevis på hennes mentala störning. Kroppen/menstruationen var såväl *orsaken* till brottet som en *förmildrande omständighet*. Med sin aggressiva handling hade Hulda brutit mot kvinnorollens normer eftersom den "normala" kvinnan till sitt väsen inte var aggressiv (eller sexuellt aktiv). Följaktligen betraktades en kriminell eller sexuellt aktiv kvinna som abnorm och missanpassad. Huldans kroppsliga funktioner var en väsentlig del av förklaringen till brottet, eftersom kvinnlig aggressivitet måste förklaras, förhandlas och kontrolleras.⁵¹ Problemen söktes inte i de sociala omständigheterna (påtvingat samboende med en gammal man, våldtäkt och sexuella trakasserier på kommunalhemmet) utan hos kvinnan själv, varvid de kroppsliga aspekterna stod i förgrunden. Biologiska förklaringar till Huldans beteende stod i harmoni med de rådande psykiatriska och lekmanadiskurserna om kvinnors vansinne.

Som nämnts var kriminaliteten och vansinnet företeelser vilka medelklassen fruktade och som man i allmänhet tillskrev företrädare för de lägre samhällsklasserna. Vilken var då Huldans roll i denna helhet? Var hon en moralisk, flitigt arbetande samhällsmedborgare som födde frisk avkomma och som på detta sätt bidrog till den finska statens kontinuitet? Nej, Hulda representerade nog snarare den degenererade underklassen. Kriminalitet och psykopatiskt beteende, fattigdom, bristande bildning och låg moral (aggressivitet och förkastligt erotiskt beteende) stod långt utanför bilden av en duglig medborgare. Hulda var ett avskräckande exempel på allt det som nationen ville värja sig för.

Hulda och hennes kriminella beteende medikaliserades, sjukdomsförklarades. Huldans osedliga beteende var såväl socialt som medicinskt farligt och måste kontrolleras på ett "sakenligt" sätt. Eftersom en "fri" institution (kommunalhemmet) inte hade lyckats kontrollera henne på ett tillfredsställande

⁵¹ På Själo ges Hulda år 1944 ytterligare en "medicinsk diagnos": klimakterium. Hon beskrivs på sjukhuset som aggressiv och missnöjd. Hon försöker även rymma ett par gånger, men misslyckas.

sätt, och fängelset inte var aktuellt då hon blivit diagnostiserad som mentalt sjuk, skickas Hulda till Själo hospital. Kontrollproblemet var därmed löst.⁵²

Huldas fall belyser frågan om hur kvinnlig avvikelse definieras, kontrolleras och hanteras. Hulda begick sitt brott vid en tidpunkt då psykiatrin fick ökade befogenheter inom den medicinska professionen i Finland.⁵³ Fallet reflekterar ett institutionellt skifte i övervakningen av brottslingar. Psykiatrins ökade betydelse inom rättsväsendet⁵⁴ innebar en differentiering dels av den kriminella handlingen, dels av brottslingarna själva.⁵⁵ Brottslingar kunde antingen betraktas som ansvariga för sina handlingar och placeras i fängelse, eller som icke ansvariga, som otillräkneliga p.g.a. mentalsjukdom, i vilket fall övervakningen skulle ske på ett mentalsjukhus. När samarbetet mellan rättsväsendet och den psykiatriska professionen under de första årtiondena i Finland blev mera etablerat – åtminstone beträffande det ökade antalet rättspsykiatriska undersökningar som utfördes på brottslingar – blev det möjligt att definiera brottsliga gärningar enligt ett allt mångfaldigare psykiatriskt register. Bevis från (västerländska) domstolar indikerar en förändring i inspärningspraktiker kring sekelskiftet 1800–1900; därhus kom att föredras framom fängelser.⁵⁶ Denna period har även betraktats som den sociala kontrollens brytningspunkt, emedan problem som tidigare hade kategoriserats som moraliska eller kriminella började behandlas som medicinska problem.⁵⁷ Farlighet

⁵² Hulda spenderade endast två år på Själo. År 1946 förflyttades hon till Pitkämäki sjukhus tillsammans med ett stort antal andra patienter.

⁵³ Det bör noteras att psykiatrin som vetenskaplig disciplin etablerades sent i Finland. Första lärostolen i psykiatri grundades år 1909 (ordinarie professur år 1921). Under 1920- och 1930-talen började dock psykiatrin vinna mark vilket bl.a. tog sig uttryck i ett ökande antal psykiatriska avhandlingar. Yrjö Alanen, Johannes Lehtonen & Pekka Tienari, 'Psykiatrin tutkimus'. *Seitsemän vuosikymmentä suomalaista psykiatria* (Helsinki 1983) samt i ett ökat antal rättspsykiatriska undersökningar (Huttunen).

⁵⁴ Den första rättspsykiatriska undersökningen i Finland utfördes år 1841 på Lappvikens sjukhus, dvs. samma år som sjukhuset grundades. Pirjo Keisu & Marianne Wagner-Prenner, 'Syyntakeettomuus ja mielentilalausunnot vuosina 1925–1980'. *Syyntakeettomuuden määrittäminen ja kriminaalipotilaat*. Lääkintöhallituksen julkaisuja 97 (Helsinki 1987).

⁵⁵ Se Foucault, 'The Dangerous Individual'.

⁵⁶ David McCallum, 'Mental Health, Criminality and the Human Sciences', A. Petersen and R. Bunton (eds.) *Foucault, Health and Medicine* (London 1997), s. 60.

⁵⁷ Inom sociologin har debatten kring medikaliseringen pågått sedan början av 1970-talet. Se Eliot Freidson, *Professional Dominance. The Social Structure of Medical Care* (New York 1970). Irving Kenneth Zola, 'Medicine as an Institution of Social Control', *So-*

blev sjukdom, eller som Michel Foucault uttryckte sig, *den kriminella faran "psykiatriserades"*.⁵⁸

Jag vill betona att även om psykiatern betraktade Hulda som sinnesrubbad och därmed oansvarig för sina handlingar, vill jag inte påstå att psykiatern medvetet skulle ha varit ute efter att bestraffa henne. Tvärtom såg den moderna psykiatrins representanter sig själva som en motpol till straffsystemet.⁵⁹ Att rekommendera psykiatrisk *vård* i stället för *fängelsestraff* betraktades som en human handling. Den vård som mentalsjukhuset kunde erbjuda framstod som ett mänskligare alternativ till fängelseinstitutionen. Vad analysen av Huldans rättspsykiatriska utlåtande emellertid avslöjar är ett ytterst könat och moraliskt kodat psykiatriskt språk. Jag förmodar att psykiatern, som representerade den bildade medelklassen, var moraliskt upprörd över Huldans osedliga och okvinnliga beteende. Det moraliska fördömandet av patienten doldes emellertid i ett vetenskapligt språk och omvandlades till en medicinsk diagnos. Psykiatern var dessutom övertygad om att Huldans inspärning på mentalsjukhus var "för hennes eget bästa".⁶⁰

Denna fallstudie reflekterar hur en individ (Hulda) kategoriserades som ett socialt problem av en person (psykiatern) som till följd av sin specifika kunskap att identifiera vissa "problem" (mentala störningar) innehade en betydande maktposition. Genom att analysera ett enskilt fall har jag försökt visa hur denna expertkunskap konstruerade och identifierade ett problem, samt hur detta problem hanterades och kontrollerades. Enligt detta synsätt existerade inte Huldans vansinne a priori, utan definierades och skapades med hjälp av specifik expertkunskap (psykiatri) och genom användandet av nya "verktyg" (den rättspsykiatriska undersökningen och Simon-Binét -intelligenstestet) utvecklade av den psykiatriska professionen.

biological Review 20/1972, s. 487–504. Conrad & Schneider. Deborah Lupton, 'Foucault and the Medicalisation Critique', Petersen & Bunton (eds.), *Foucault, Health and Medicine*.

⁵⁸ Michel Foucault, 'The Dangerous Individual'. Se även Nikolas Rose, 'The Discipline of Mental Health', i P. Miller and N. Rose (eds.) *The Power of Psychiatry* (Cambridge 1986).

⁵⁹ För denna diskussion se David Ingleby, 'Mental Health and Social Order', S. Cohen and A. Scull (eds.) *Social Control and the State* (Oxford 1983). Andrew Scull, *Social Order/Mental Disorder. Anglo-American Psychiatry in Historical Perspective* (Berkeley 1989).

⁶⁰ Lånat av titeln på Ehrenreichs & Englishs bok *For Her Own Good* (1978).

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

För svensk kultur i Finland

Individen, språket, kulturen – idéerna och pengarna bakom Svenska kulturfonden 1908–1998, Magnus Lindholm (red.), Svenska kulturfondens skrifter XXVIII, 247 s., Helsingfors 1999.

Ett arv som bär frukt. Föreningen Konstsamfundet 60 år. Konstsamfundets skriftserie XVIII, 191 s., Helsingfors 2000.

Kulturen och tiden. Ur Hanaholmens historia. Alexandra Ramsay (red.), 111 s., Ekenäs 2000.

Trots finlandssvenskens känsla av att befinna sig på ett "smältande isflak" står den svenska kulturen i Finland i dag på en mycket solid grund, speciellt ekonomiskt sett. De finlandssvenska fonderna och stiftelserna hör nämligen till de rikaste i vårt land och kan i avgörande grad understöda arbetet för svensk kultur i Finland. Sålunda lever den svenska kulturen i vårt land i högönsklig välmåga alla domedagsprofetior till trots.

Två av de allra förmögaste fonderna, Svenska kulturfonden och Föreningen Konstsamfundet har under de senaste åren fått sin historik skriven till sitt 90:e respektive 60:e jubileumsår. Förstnämnda fond engagerade sin dåvarande ombudsman, kulturarbetaren Magnus "Mao" Lindholm att sammanställa 90-årshistoriken i anledning av jubileet år 1998. Boken, *Individen, språket, kulturen – idéerna och pengarna bakom Svenska kulturfonden 1908–1998*, som utkom följande år, innehåller det mesta en nyfiken läsare vill veta om Svenska kulturfonden. Som avsnittsförfattare medverkar fil.dr Sten Högnäs, pol.lic. Håkan Mattlin och fil.kand. Martin Ginström.

Svenska kulturfonden, vars förmögenhet förvaltas av Svenska litteratursällskapet i Finland, är i detta nu den rikaste kulturinstitutionen i Finland. Med utgången av år 1998 uppgick värdet av de förvaltade drygt 400 fonderna till 3,9 miljarder mark, vilket kan jämföras med Finska kulturfondens (Suomen Kulttuurirahasto) kapital på drygt 3 miljarder mark och den svenska Nobelstiftelsens 2,1 miljarder mark vid samma tid. År 1998 utdelade Svenska kul-

turfonden 25 miljoner mark i understöd och följande år var siffran redan 32 miljoner, vilket var ca 1/3 av den ansökta totalsumman.

Svenska kulturfondens tillkomst och förhållandet mellan fonden, litteratursällskapet och sfp synes för allmänheten alltid vara lika dunkelt. Man får hoppas att denna historik kan ge klarhet i denna fråga. En kort repetition är således på sin plats. Grundplåten till fonden insamlades av partiet i början av seklet och i slutet av år 1908 övergick detta kapital som gåva till Svenska litteratursällskapet, som alltså äger och förvaltar Svenska kulturfonden. Dispositionen av fondens avkastning har reglerats på 1960-talet då den nuvarande organisationen med Delegationen för Svenska kulturfonden tillkom. Enligt detta avtal är det Delegationen som handhar beslutsfattandet vid fördelningen av bidragen, d.v.s. som i praktiken besluter om vem som skall få stipendierna och understöden. Detta system har fungerat utmärkt under snart fyra årtionden.

Idé- och lärdomshistorikern, fil.dr Sten Högnäs inledande artikel "Den svenska saken" skildrar initierat Svenska kulturfondens tillblivelse och dess verksamhet under de gångna 90 åren. Tillkomsten skedde under 1900-talets första årtionde, en period av svensk samling i Finland, då även Svenska folkpartiet, Svenska kvinnoförbundet och Föreningen Brage m.fl. finlandssvenska hörnstenar såg dagens ljus. Fondens tidigare mångårige ombudsman, pol.lic. Håkan Mattlin tecknar i sitt bidrag "De byggde fonden eller människorna bakom pengarna – Svenska kulturfondens donatorer" en bild av de män och kvinnor som byggt upp fonden. Sammanlagt rör det sig om 435 donatorer, varav 252 kvinnor och 183 män, vilka under de nio decennierna gett sina bidrag till fonden. Kvinnorna delar Mattlin i två huvudgrupper, de ogifta kvinnorna och änkorna. Han konstaterar att utan dessa kvinnor "vore Svenska kulturfonden knappast ens hälften av vad den är i dag". Ytterligare genomgår Mattlin i sin artikel de tolv största fonderna samt redogör för tio donationer, där Svenska kulturfonden varit universalarvinge. Donatorerna framstår mestadels som utpräglade individualister, framhåller Mattlin, som också understryker att donatorerna i de flesta fall varit vanliga finlandssvenska män och kvinnor. Slutligen har fil.kand. Martin Ginstrom sammanställt en katalog över Svenska kulturfondens fonder, sammanlagt 407 stycken.

För redigeringsarbetet ansvarar Magnus Lindholm, medan Henry Forsell stått för den grafisk utstyrelsen. I dessa hänseenden är Svenska kulturfondens historik lyckad. Korrekturläsningen är föredömlig och både layouten och bildmaterialet är av hög klass. Fondförteckningen har ett användbart personregister och därtill ingår en förteckning över Delegationens medlemmar och personal 1963–1998. Boken har tryckts i en upplaga på 1 000 exemplar och distribuerats kostnadsfritt till bl.a. samtliga bibliotek i Svenskfinland.

Ett arv som bär frukt är titeln på Föreningen Konstsamfundets 60-årshistorik. För redigering och grafisk utformning står pol.mag. Anders G. Lindqvist och i redaktionsrådet har C. O. Tallgren (ordf.), Bengt von Bonsdorff, Lasse

Koivu och Benedict Zilliacus ingått. Historiken ingår som nr XVIII i Konstsamfundets skriftserie. Samfundets vd Lasse Koivu konstaterar i företalet att föreningens sex första årtionden onekligen består av ett ganska brokigt händelseförlopp, tillsammans år varvade med både framgångar och misslyckanden. Ambitionen har enligt Koivu inte varit att åstadkomma en detaljspäckad historik utan i stället har man städslat nio författare, av vilka de flesta själva medverkat i Konstsamfundets verksamhet och påverkat utvecklingen. Bidragsgivarna är sålunda måhända inte alltid helt objektiva, men de besitter å andra sidan de inblandades kunskap, "inside information". Boken vill följaktligen ta vara på personliga hägkomster innan de bleknar bort. Detta gäller även minnet av Konstsamfundets grundare, fil.dr h.c. Amos Anderson.

Bland medarbetarna i historiken har Anders G. Lindqvist burit det tyngsta lasset med ett avsnitt på ca 75 av bokens ca 190 sidor. Han redogör noggrant och medryckande för Konstsamfundets historia från grundandet år 1940 fram till år 2000. Amos Anderson levde i drygt tjugo år efter Konstsamfundets tillkomst. Under 1950-talet reglerade han sin kvarlätningskap genom två testamenten jämte följbrev. I det slutliga följbrevet fastslogs att "Hufvudstadsbladets förlag och tryckeri bör Konstsamfundet behålla i sin ägo". I dag kan man med facit i hand fastslå att Konstsamfundet blivit en framgångssaga som ger Amos Anderson anledning att mysa i sin himmel. Carl Olof Tallgren står för två av bokens övriga kapitel i vilka han behandlar Söderlångviks och Forumkvarterets historia. Övriga skribenter i antologin är Benedict Zilliacus, Bengt von Bonsdorff, Erik Appel, Lars Rönn, Levi Ulfvens, Birgitta Bröckl och Edward Andersson. Professor von Bonsdorff redogör i sitt bidrag för Amos Andersons muséer, d.v.s. Amos Andersons konstmuseum i Helsingfors och Söderlångviks museum i Kimito. Boken avslutas med en förteckning över Konstsamfundets medlemmar och styrelseledamöter samt personal och medlemmar i av Konstsamfundet ägda tidningsbolags styrelser och i föreningens s.k. sakkunnignämnder.

Tidningen *Hufvudstadsbladet* var Amos Andersons skötebarn. Följaktligen är Föreningen Konstsamfundets främsta uppgift att stödja tidningen och säkerställa dess utgivning. Konstsamfundet är i dag en stor mediaägare; förutom *Hufvudstadsbladet* ingår även *Borgåbladet*, *Östra Nyland* och *Österbottningen* i denna grupp. Men vid sidan därav gör föreningen en stor kulturell insats genom att understöda den finlandssvenska kulturen och kulturella institutioner i Svenskfinland med stora belopp. Då Konstsamfundet tack vare sina förvaltare, bland vilka de verkställande direktörerna Tor-Erik Lassenius (1964–73), Carl Olof Tallgren (1973–91) och Lasse Koivu (fr.o.m. 1991) speciellt förtjänar att nämnas, lyckats förkovra sitt kapital genom en strikt och framsynt ekonomisk skötsel också under de turbulenta åren i början av 1990-talet, har föreningen vid sidan av Svenska kulturfonden och Svenska litteratursällskapet blivit en av de viktigaste aktörerna i det finlandssvenska kulturlivet.

Kulturen och tiden. Ur Hanaholmens historia är en informativ liten skrift som fil.dr Alexandra Ramsay redigerat. Hon har också fungerat som bildredaktör. Till författarna hör förutom redaktören med två egna bidrag även professor Mirja Saari som stått för förordet, professor Bengt von Bonsdorff och fil.lic. Rainer Knapas. De medverkande har alla lyckats i sina respektive avsnitt. Speciellt bokens huvudkapitel "En bro över djupa vatten – kulturverksamheten på Hanaholmen under 25 år", av Alexandra Ramsay är uttömmande och innehåller en mera djupgående analys av centrets betydelse för både Finland och Sverige. Alltid pålitlige Rainer Knapas ger i sitt bidrag om Hanaholmens arkitektur en intressant konst- och kulturhistorisk tidsbild av Finland under första hälften av 1970-talet, vilken även kommit till uttryck i Hanaholmens arkitektur och inredning. Bengt von Bonsdorffs uppsats "Konsten på Hanaholmen" ger en helhetsbild av kulturcentrets konstsamlingar. Slutligen presenterar Ramsay Hanaholmens programutbud under de gångna 25 åren.

Till 25-årshistoriken ansluter sig en andra del "Personer och evenemang", som upptar samtliga medlemmar i kulturcentrets direktion och personalen 1975–2000 samt presenterar Hanaholmens hela kulturutbud under de senaste 15 åren. Kulturprogrammen har därvid uppdelats på seminarier och kurser samt öppna arrangemang.

Boken är en positiv överraskning, trots sitt något oansenliga yttre. Förmodligen är de mjuka pärmarna ett medvetet val, särskilt som man inte sparat på bildmaterialet, vilket hör till bokens starka sidor. Med tanke på Hanaholmens stora betydelse för de bilaterala kulturella förbindelserna mellan Sverige och Finland är sålunda historiken över kulturcentret och dess verksamhet i högsta grad välkommen.

Lars-Folke Landgrén

Handbok till arkivets källor

Vasa landsarkiv, grundat 1936, är ett av Finlands sju landsarkiv som bevarar statligt, kommunalt, kyrkligt och privat arkivmaterial. Landsarkivets distrikt omfattar gamla Vasa län (1960–1967 även Mellersta Finlands län). Arkivmaterialet omfattar 6750 hyllmeter handlingar, 22 500 kartor, 2200 mikrofilmer och 77 000 mikrokort.

Fil.dr. arkivråd Eljas Orrman, som var direktör för Vasa landsarkiv 1995–1999, tog initiativ till och fullbordade *Beståndsöversikten för Vasa landsarkiv* (224 s., Vasa 2001) i samarbete med landsarkivets personal. Boken utgör nr 4 i Landsarkivens skriftserie. För redigeringen står Eljas Orrman och Mikaela Ena. Finskspråkiga översikter över landsarkivens material har publicerats 1985–1997 av Riksarkivet.

Beståndsöversikten ger en helhetsbild av arkivmaterialet vid Vasa landsarkiv. För största delen av arkivmaterialet står de statliga myndigheternas handlingar, eftersom dessa myndigheter är förpliktade att överföra sina över 40 år gamla handlingar som skall bevaras till det landsarkiv inom vars distrikt de är verksamma. Idag ansvarar städerna och kommunerna själva för bevaringen av sina arkiv. Städernas arkivmaterial i Vasa landsarkiv är huvudsakligen från tiden före 1873, då städernas självstyrelse omorganiserades genom kommunallagen. Landskommunernas handlingar i Vasa landsarkiv härstammar från tiden före förordningen om kommunal självstyrelse 1865. De evangelisk-lutherska församlingarna ansvarar också själva för förvaringen av sina handlingar, men de kan överlåta över 100 år gamla handlingar till landsarkivet. De relativt fåtaliga kyrkliga arkiven vid Vasa landsarkiv kompletteras av mikrofilmade befolkningsregisterhandlingar. Ansvar för bevaringen av det privata arkivmaterialet fördelas på ett stort antal arkiv, bibliotek och museer. Privatar-kiven i Vasa landsarkiv belyser arkivdistriktets mångsida industri- och affärsverksamhet samt förenings- och organisationsliv. Även byars, herrgårdars, gårdars och enskilda personers arkiv är talrikt representerade i arkivbeståndet. Beståndsöversikten innehåller även upplysningar om landsarkivets specialsamlingar: kartor, ritningar, mikrofilmer och fotografier.

I beståndsöversikten uppräknas arkiven enligt förvaltningsområde. Den är såttillvida översiktlig att arkivserierna enbart upptas för de mest använda arkiven. Boken ersätter därmed inte de sedvanliga arkivförteckningarna, men ger dock en uppfattning om myndighetsarkivens innehåll och uppbyggnad. Däremot ingår kortfattade förvaltningshistoriska översikter av olika statliga, kommunala och kyrkliga myndigheter i boken. Beskrivningar av varje arkivbildares historia och verksamhet samt beskrivningar av arkivmaterialets närmare innehåll ingår dock inte i beståndsöversikten utan dessa uppgifter kan sökas i arkivdatabasen (www.narc.fi) och -förteckningarna. Förvaltningsöversikterna i beståndsöversikten kompletteras med selektiva bibliografiska hänvisningar.

Beståndsöversikten ger en inblick i vad som är specifikt för vårt österbottenska landsarkiv. Som ett exempel kan tas byarkiven. Beståndsöversikten berättar att man i Sverige-Finland 1742 antog en modellbyordning för bysjälvtstyrelse. I Finland togs denna byordning i bruk nästan uteslutande i södra Österbotten. Den organiserade bysjälvtstyrelsen skapade byarkiv som är sällsynta i övriga delar av landet. De äldsta handlingarna i Vasa landsarkiv tillhör Norra Vallgrunds byarkiv (1407–1912, 0,3 hm). Arkivmaterialet präglas också av Vasa stads historia. Vasa brand 1852 lämnade sina tydliga spår i arkiven. Bl.a. länsstyrelsens arkiv förstördes till största delen i branden. Däremot blev arkivet vid Vasa hovrätt, grundad 1776, oskadat. Hovrättens arkiv omfattar idag över en kilometer handlingar och är det största arkivet på landsarkivet.

Beståndsöversikten ger också information om vilka register landsarkivet har uppgjort för att underlätta användningen av arkivmaterial. I domsagornas och rådstuvurätternas arkiv kan fastebreven och bouppteckningarna sökas med hjälp av personregister. Kartmaterialet har ett alfabetiskt Ortsregister och fotografisamlingen såväl ett personregister som ett Ortsregister. Registret över adliga personers bouppteckningar 1731–1866 i hovrättens arkiv samt passkartoteket med hinderlöshetsintyg och fotografier 1911–1938 i länsstyrelsens arkiv (ca 20 000 st) – innehållande uppgifter om tusentals emigranter – är värdefulla hjälpmedel och källor för bl.a. genealogisk forskning. Det av stadsdirektör Eino Rosten uppgjorda kartoteket över invånare och gårdsägare i Gamla Vasa ca 1600–1862 är även värt att nämnas i detta sammanhang. De diariéer och register som förts av arkivbildarna själva underlättar naturligtvis informationsökningen i respektive arkiv.

Redaktörerna har utarbetat ett ortnamnsregister över arkiv som omnämns i beståndsöversikten. Registret visar att materialet i landsarkivet täcker ett betydligt större område än Vasa län. I arkivet finns material såväl från Uleåborg och Kuopio som Åbo. Det rikliga arkivmaterialet från Vasa och dess närmaste omgivning visar att Vasa landsarkiv också fungerar som hembygdsarkiv. Registret över kommunernas tillhörighet i olika domsagor under olika tider, som ingår som en bilaga i boken, är ett nödvändigt hjälpmedel vid sökningen av uppgifter i domsagornas arkiv.

Behovet av att ge ut en beståndsöversikt i bokform kan diskuteras. Den nu utkomna beståndsöversikten var föråldrad redan när den publicerades. Beståndsöversikten omfattar arkivleveranserna fram till år 1997 – en uppgift, som bokens redaktörer gärna hade kunnat nämna. Därmed saknas i katalogen närmare hundra privatarkiv som landsarkivet tagit emot mellan åren 1997–2000. Från myndigheterna har dessutom inkommit drygt hundra leveranser, varav en del är kompletteringar till tidigare överlätna arkiv. De aktuella uppgifterna om arkivbeståndet finns att söka i arkivdatabasen, som det hänvisas till i bokens företal. Basuppgifterna om de nya leveranserna införs i databasen inom loppet av några dagar. Arkivdatabasen erbjuder därmed arkivets användare information om Vasa landsarkivs arkivmaterial så gott som i

realtid. Arkivdatabasens informationsinnehåll utökas och utvecklas ständigt för användarna. Med tiden kommer arkivdatabasen att ersätta de manuella arkivförteckningarna och beställningar av handlingar kommer att ske via den. Tryckta beståndsöversikter kan inte i framtiden tävla med arkivdatabasens mångsidiga informationsinnehåll och aktualitet, men ännu idag är användargränssnittet i arkivdatabasen relativt begränsad. Innehavaren av en tryckt beståndsöversikt får användbar och intressant information till sitt förfogande utan att vara beroende av nätförbindelser eller arkivets öppethållningstider. Råkar man öppna boken på fel ställe kan man ju också finna ett arkiv som man inte ens visste om. Den detaljerade innehållsförteckningen och ortnamnsregistret hjälper den mera organiserade läsaren till rätta.

Utgivandet av en beståndsöversikt för Vasa landsarkiv har dock ett alldeles speciellt syfte. I Österbotten bor 30 procent av finlandssvenskarna och av Vasa landsarkivs kunder har ungefär hälften svenska som modersmål. Publiceringen av en svenskspråkig beståndsöversikt har av denna anledning ansetts vara angelägen. Boken kan även fungera som en handbok till Vasa landsarkivs källor för läsare i de nordiska länderna.

Arja Rantanen

GRANSKNINGAR

Synpunkter på Pargasbygdens forntid

Henrik Asplund, *Tid, människor och landskap. En bok om arkeologi i Pargas*. Pargas hembygdsförenings publikation Nr 15, 100 s., Åbo 2000.

I december senaste år utkom en liten skrift med titeln *Tid, människor och landskap. En bok om arkeologi i Pargas*, författad av Henrik Asplund. Asplund har medverkat i de arkeologiska undersökningar i Pargas som företagits sedan 1989 och är därför väl insatt i ämnet. Den rikt illustrerade boken, som omfattar jämnt 100 sidor, ingår som nr 15 i Pargas hembygdsförenings publikationsserie. Man ger gärna föreningen en eloge för satsningen; det är minsann inte alla föreningar som förmår publicera en skrift om forntiden i den hembygd, vars minnen man sett som sin uppgift att värna.

Henrik Asplund har också skrivit det långa avsnittet "Kemiön suurpitäjän esihistoria" [Kimito storsockens förhistoria] i *Kemiön suurpitäjän historia* I av Kari Suistoranta & Henrik Asplund, vilket ytterligare befäster hans förtrogenhet med den förhistoriska tiden i sydvästra Finland. Boken som utkom 1997 föreligger mig veterligen tyvärr inte ännu på svenska.

Liksom i så många andra kommuner med begränsade resurser har mycket av arbetet utförts på frivillig bas i hembygdsföreningens och det lokala medborgarinstitutets regi. Detta slag av verksamhet har naturligtvis även sina nackdelar. Dels "befriar" det kommunala beslutsfattare som tvekar att satsa på kultur och framför allt på arkeologi, från eventuellt dåligt samvete, dels blir den arkeologiska forskningsprocessen såtillvida lidande att fältarbetet av nödtvång blir kortvarigt. Man gräver ett halvt röse eller utforskar 10 m² på en boplats, där behovet är betydligt större.

Under slutet av 1800-talet inventerade Finska fornminnesföreningens stipendiater fornlämningar i ett stort antal socknar, så också i Pargas där inventeringen utfördes 1887 av A. Björk. Trots det blev man relativt sent medveten om att Pargas hade en forntid. Asplund redogör för hur man 1917 hittade det första stenåldersföremålet på området och att socknens bronsåldersrösen blev bekanta under 1920-talet. Då man samtidigt var på det klara med landhöjningens betydelse drog man slutsatsen att Pargas under stenåldern bestod enbart av skär och att trakten ännu under bronsåldern hade karaktär av yttre skärgård. Landhöjningens inverkan på landskapet illustreras utmärkt av en karta på s. 12.

År 1954 utfördes en mera systematisk inventering av Georg Mickelson

som resulterade i bl.a. 23 rösegravar. Under 1970-talet redogjordes för 33 kummel, 1984 hade man 49 rösen och i Asplunds bok förtecknas 50 rösen.

År 1996 lyckades man lokalisera en – som det tyvärr sedermera visade sig – nästan helt förstörd stenåldersboplats i Fagervik på Stormälö. Undersökningarna, som pågick i tre etapper omfattade endast ca 27 m². Fynden bestod till största del av slagskärvor av kvarts och eruptiva bergarter, dvs. av avfall som uppstår vid tillverkningen av stenföremål. Några porösa oornerade krukbitar visar att boplatsen varit i bruk under stenålderns slutskede, vilket bekräftas av två radiokol- eller C¹⁴-dateringar, vilka förvandlade till kalenderår ger tiden 2800–2450 f.Kr. Från boplatsen föreligger fragment av brända sälben, något som är typiskt för just en sådan boplats. Den följer ett välkänt mönster; det är säljägare, som tillbringat en tid i ytterskärgården för sin utkomst skull. I en till detta avsnitt ansluten "faktaruta" ger Asplund en god redogörelse för radiokoldaterings princip.

I ett kapitel med rubriken "Stenålderns kultursuccession" framlägger Asplund sin syn på kulturutvecklingen under yngre stenålder i sydvästra Finland, ett tema som han tidigare behandlat i några uppsatser. Asplund har speciellt fäst sig vid det västfinska komplex inom kamkeramikens som kallas Jäkärälägruppen, vilken jag behandlade i min doktorsavhandling 1966. Han ger gruppen en lång livstid och en egen ställning i en västfinsk kultursuccession, som utmynnar i kamkeramikens yngsta skede, Pyheensilta. Liknande tankar har jag framfört på s. 104 i avsnittet "Den förhistoriska tiden" i *Finlands historia* 1 (1992).

Asplund för en god argumentation och ansluter sig vad den påföljande båt- och stridsyxkulturens genesis och levnadsförlopp beträffar, till tankar nyligen framlagda av Christian Carpelan och kommenterade av mig; bägge artiklarna ingår i *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytökimuksen mukaan* utgiven av Finska vetenskaps-societetens publikationsserie Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk (band 153). Enligt dessa sammansmälte den invandrade båt- och stridsyxkulturen snabbt med den typiska kamkeramikens, vilken tillägnade sig nykomlingarnas materiella kultur. Ett antal obetydliga fynd med senneolitisk karaktär visar att denna del av skärgården var bebodd vid denna tid.

Svårare har jag emellertid att förstå Asplunds karakteristik av Jäkärälägruppens status i förhållande till den, åtminstone delvis, samtidiga typiska kamkeramikens. Han skriver att de skillnader man kan iakttaga i det arkeologiska materialet "skulle bero på att man under denna period haft anledning till att signalera grupptillhörighet". Asplund fortsätter: "Detta skulle bl.a. ha skett genom upprätthållandet och styrkandet av en egen identitet genom utnyttjande av materiell kultur, i detta fall egna dekormönster på keramikens, samt accepterande eller förnekande av den importerade flintan och bärnstenen. Identitet signaleras ofta via kroppen; dvs. smycken och saker man bär med sig kan i vissa situationer bli starka etniska symboler, vilket kunde förklara skillnaden i distributionen av bärnstenspärlor och flintspetsar. Orsaken till ett

behov av att hävda sin grupptillhörighet under denna tid kunde ha varit många, men den gemensamma nämnaren har mest sannolikt varit en ökad kontakt – kanske en tävlan om resurser – mellan två folkgrupper.”

Asplunds resonemang är naturligtvis ”modernt” – förlåt det något triviala uttrycket – och innehåller många synpunkter som bygger på etnoarkeologiska modeller. Att många naturfolk – vanligtvis väljer man sina exempel från någon av Stilla havets ögrupper – signalerar grupp- eller stamtillhörighet t.ex. genom smycken och klädsel är inte obekant. Jag har dock svårt att föreställa mig att t.ex. keramiken, som enligt vedertagen uppfattning ornerades av kvinnor, genom sin dekor skulle signalera grupptillhörighet. Kamkeramiken med Jäkärlnitt är trots allt på några undantag när tämligen enformigt ornerad och kärnen har uppenbart en tillfällig funktion. De skiljer sig visserligen från den typiska kamkeramiken, men man är snarast benägen att uppfatta skillnaderna som ett utslag av kvalitativt kunnande. Den senare har ju ett bättre gods och gropar. Kamkeramiken av Jäkärlnitt var kanske i grund och botten en slit- och slängvara. Även skillnaderna i bruket av flinta och bärnsten – accepterande eller förnekande som Asplund uttrycker saken – ville man nog snarare se som en följd av de två gruppernas olika kontaktnät och därmed sammanhängande handelsvanor, än ett medvetet signalerande av grupptillhörighet. Man har knappast förnekat, d.v.s. låtit bli att skaffa den av alla eftertraktade bärnstenen, bara för att signalera grupptillhörighet.

Skärgårdens synligaste fornlämningar, detta gäller såväl Pargas som andra skärgårdssocknar mellan Kymmene älv i öst och Simojoki å i norr, är emellertid bronsålderns gravmonument. Det är fråga om rösen, kummel eller jättekast; kärt barn har många namn. Rösena är i allmänhet svåra att datera och bland dem finns säkert också sådana som uppförts under äldre järnålder. I Pargas har man registrerat 50 rösen, av vilka 4 karakteriserats som osäkra. Rösena koncentrerar sig till socknens västra öar, vilket antyder var vi skall leta efter epokens boplatser; de är tillsvidare s.g.s. okända. Inget av dessa rösen har undersökts men Asplund uppskattar att ca 30 rösen faktiskt kan ha uppförts under bronsåldern. De flesta är runda, tre vilkas längd är minst tre gånger större än bredden, har rubricerats som långrosen. Vid ett röse i Koupo finns en drygt 50 m lång stensättning, vars syfte dock förblir dunkelt.

Asplund diskuterar rösens funktion och deras roll i bronsålderns samhälle och kommer med många intressanta synpunkter. En del rösen är säkert gravar men man finner samtidigt att endast en del av bronsåldersfolket fått sin grav i ett röse. Även om det är tänkbart att rösena kan innehålla flera begravingar är deras antal helt enkelt för litet. Vid bronsålderns mitt övergick man tämligen allmänt till att kremuera den döde, en betydelsefull förändring jämförd med tidigare ritual, enligt vilken kroppen lades obränd i graven. I en del rösen finns manslånga kistor av hällar. Bronsålderns rösen intar en viktig plats i bronsålderns landskap och samhälle.

I följande kapitel behandlar Asplund den äldre järnåldern och konstaterar inledningsvis att den förromerska järnåldern under århundradena före vår ti-

deräknings början i mycket är en fortsättning på bronsåldern. Trots detta innebär den förromerska järnåldern samtidigt en brytningstid i bebyggelseutvecklingen i sydvästra Finland. Gravfält dyker upp i de viktigaste ådalarna på fastlandet, medan spår av bosättning i skärgården är tunnsådda. Man kan visserligen på basis av periodens keramik räkna med bebyggelsekontinuitet i västra Finland, men under järnålderns följande period, den äldre romerska järnåldern, också med en invandring från Finska vikens södra kust. En karta, bild 34, utvisande järnåldersgravfältens utbredning i 15 kommuner i östra Egentliga Finland belyser situationen. På kartan hade man gott kunnat utsätta socknarnas namn.

Järnåldersfynden är få: en oval eldslagingssten, en spjutspets från folkvandringstid och några yxor. Speciellt intressant är uppgiften att man ca 1830 skulle ha funnit en vikingatida myntskatt i Pargas. Silvermynten – man talar om 15 islamiska och anglosaxiska slantar, som utgjorde en del av fyndet – ingick i kyrkoherde Gabriel Wallenius samling, som sedermera såldes till köpmannen Karl Michelson i St. Petersburg. Denna samling donerades 1879 till Helsingfors universitet, men då fanns mynten från Pargas inte mera kvar i samlingen. Asplund hänvisar till *T u u k k a T a l v i o* men i *Wilh. Lagus klassiska översikt Numismatiska anteckningar II. Om mynt funna i finsk jord* (1900) nämns emellertid att mynten sannolikt ingick i Michelsons stora donation till universitetet. Att de inte längre kan identifieras är en annan sak. Fyndet är utan vidare ett viktigt indicium på vikingatida aktivitet i sydvästra Finlands skärgård.

I avsnittet "Järnåldersfynd i Åbolands skärgård" granskar Asplund närmare skärgårdens fåtaliga järnåldersfynd och fornlämningar. Från äldre järnålder kan man nämna den anmärkningsvärda gruppen av rösen på Furunabb i Hypeis i Houtskär, vilken torde tillhöra folkvandringstid. Men annars är det mest fråga om enstaka spjutspetsar eller yxor och uppgifter om ett eller annat svärd; ett av de sistnämnda kan sägas vara tidigmedeltida, de övriga representerar typer som tillhör högmedeltiden. Asplund diskuterar speciellt den yngre järnålderns yxor, en talrik föremålsgrupp i Finland – han räknar med ca 500 st – av vilka ungefär hälften är hittade i andra sammanhang än på gravfält. Detta brukar man förklara med att yxorna var nödvändiga redskap i utmarkerna, där de glömdes eller förlorades. Många kan dock enligt Asplund vara nedlagda i annat syfte; de kan vara gömmor eller utgöra någon form av rituella fynd. Han hänvisar till det klassiska yxfyndet från den lilla ön Villapekko i Kronoborg (Kurkijoki) i Karelen, där man i olika repriser åren 1927–1938 fann inte mindre än 49 yxor.

Asplund nämner också runstensfragmentet från Stora Ängesön och fynden av några tidiga lerkärl från Jungfrusund, bägge i Dragsfjärd, och kallar dem "svårtolkade eller svåraterade", vilket de otvivelaktigt tillsvidare är. Runstenen hör emellertid till 1000-talets senare del, lerkärlen till tiden 1000- till 1200-talet. Dateringen är m.a.o. trots allt "lättare" än tolkningen. Viktigare för skärgårdens bebyggelsehistoria är de rösegravar från vikingatid, som finns

på Stora Ångeskär och Kaldoholmen i Dragsfjärd, på Nötö i Nagu och kanske på Majberget i Makila i Kimito. Vikingatida bebyggelse indicerar också två pollenanalyser från Makila och Rugnola i Kimito. Det är framförallt rösenas datering som är problematisk. Här behövs det nya forskningsinsatser. Antagligen kommer även rösen i höjdläge att i större utsträckning än tidigare kunna hänföras till yngre järnålder.

Mest informativ när det gäller bosättningen i skärgården under vikingatid är emellertid Kyrksundet mellan Hitis och Rosala i Dragsfjärd, där undersökningar utfördes 1991–1997. Platsen har rubricerats som en handelsplats – inslagen av handelsrelaterade föremål är stort – men den besitter kanske även andra funktioner såsom hamn och anlöpsplats. Med hamn avser jag här en plats, där man inte endast in- utan också utskeppat varor, medan anlöpsplats avser ett ställe där man tagit i land i avsikt att övernatta, invänta tjänligare väder eller t.ex. bedriva handel. Av ortnamnet Hitis och vissa fyndförhållanden att döma kan platsen även ha haft en rituell funktion. Kyrksundet är emellertid en unik fornlämning, för övrigt är indicierna för en mera solid bosättning i skärgården inte överhövan stora. Asplund har träffande rubricerat detta avsnitt ”Vikingatiden – en aktivitetsperiod i skärgården?”.

Asplund ger följande svar på frågan: ”Trots det sparsamma fyndmaterialet får man intrycket att den yngre järnåldern – speciellt vikingatiden – har betydtt någonting nytt för förhållandena i skärgården. Vikingatiden ter sig som en aktiv och expressiv period också på fastlandet. Vad vi ser är antagligen en avspeglning av vikingatidens handel och högkonjunktur, i kombination med ett ökat intresse för utmarker och nya bosättningsområden. I järnålderns centralbygder, fornsocknarna, började det antagligen uppstå ett befolkningstryck på grund av befolkningstillväxt som under många generationer hade ackumulerats inom relativt små områden. Detta ledde under den sena järnåldern till en första expansion av bygderna. [...] Vikingatiden var också en ny period av kontakter och vidgning av människornas världsbild. Man hade igen anledning att omvärdera sina attityder till omvärlden och landskapet [...]”

Enligt Asplund är det paradoxalt att järnåldersfynd förekommer i skärgården just under vikingatiden, som ofta ansetts vara en period då skärgården varit obeboelig. Man har pekat på risken för angrepp och plundringar, vilka otvivelaktigt varit en faktor att räkna med och gjort bosättningen osäker. Eller som P e k k a S a r v a s så träffande uttryckt det: ”Den stora handelsvägen längs Finlands sydkust har i själva verket varit negativ för bebyggelsen närmast kusten.” Det är nog framförallt fynden från Kyrksundet som visar att skärgården inte legat på sidan om den för vikingarna så viktiga rutten öst-erut, de övriga fynden är nog sist och slutligen rätt så obetydliga. Men de finns och det tidigare nämnda myntfyndet från Pargas visar att också denna trakt var delaktig av den väst-östliga handeln. Man kan i detta sammanhang ytterligare nämna ett ofta förbiset fynd av en silverskatt, som i tiden ingått i Th. Wænerbergs ”rikhaltiga antikvitetsamling”. Fyndet, som publicerades

av Alfred Hackman i *Finskt Museum* 1900 hade på 1870-talet anträffats i någon skärgårdssocken i närheten av Åbo. Bevarade är tre präktiga silverföremål – en något fragmentarisk nål från en stor västeuropeisk ringnål, ett hästskoformat spänne och en stor halsring – de övriga föremålen var redan nedsmälta av en guldsmed i Åbo då Wænerberg förvärvade fyndet. I skatten skall också ha ingått "silvermynt". Tyvärr är fyndplatsen okänd, men uttrycket "en skärgårdssocken i närheten av Åbo" pekar nog mot de trakter vi nyss rört oss.

Skärgården under vikingatiden börjar m.a.o. få ett innehåll men hur är det med de efterföljande perioderna, korstågstiden och den tidiga medeltiden då den svenska kolonisationen enligt vedertagen uppfattning sätter in. Att vi får räkna med en kolonisation torde vara klart.

Den avgjort viktigaste fornlämningen i Pargas är emellertid Kapelludden på Attu, vilken var föremål för arkeologiska undersökningar 1989–90 och 1992. I likhet med vad fallet är ifråga om många andra medeltida kapellplatser i sydvästra Finlands skärgård (t.ex. Kappalskatan på Kökar, Jurmo, Vänö, Tunhamn, Björkö) finns det spridda muntliga traditioner kring lämningarna, men historiska källor som skulle nämna platsen och dess funktion saknas. Lämningarna är emellertid klart relaterade till farleder och det är för det mesta fråga om sjöfararkapell.

På Kapelludden på Attu finns en snarast kvadratisk stenmur, vars inre mått är ca 28 m. Sidorna ligger i riktning sydväst-nordost och sydost-nordväst. I murens östra och västra sida finns vad man kunde kalla portar, vilka flankeras av större portstenar. Det muromgärdade områdets areal är ca 500 m² och platsen kan väl ha varit en begravningsplats. Asplund skriver att beteckningen mur är en aning missvisande; snarast är det fråga om en avgränsning av området, som eventuellt kan ha kompletterats med t.ex. en träkonstruktion av någon form. I muren ingår även några större fasta stenar.

Grävningarna, som omfattade drygt 60 m² samt ett mindre antal provgröpar, koncentrerades till områdets norra del. Avsikten var att utreda, huruvida det inom det muravgränsade området fanns rester av något kapell eller några gravar, vilket skulle kunna bekräfta att det faktiskt rörde sig om en gammal begravningsplats. Några otvetydiga lämningar som kunde tolkas som rester efter en kapellbyggnad hittades inte. Däremot fann man en fördjupning med en huvudstor sten i den ena ändan och mörkfärgad jord, som kan vara rester av förmultnade kistplankor. Denna lämning tolkades som en grav. En radiokoldatering gav som resultat att graven med lika stor sannolikhet kan vara från perioden 1280–1330 som 1340–1400. Asplund konkluderar att fynden ger stöd för tolkningen att stenmuren verkligen är byggd i syfte att omgärda en begravningsplats, men att det är oklart om det funnits en kapellbyggnad på Kapelludden. Den ingärdade platsen genomletades med metalldetektor – detta skedde också vid ett av mig företaget besök sommaren 1997 – men några föremålsfynd har inte gjorts, inte ens kistspikar för att inte tala om mynt, bägge vanliga fyndkategorier på medeltida kyrkogårdar. Asplund framkastar som en förklaring att platsen sist och slutligen kanske hade en anspråklös

betydelse då ju Pargas sockenkyrka funnits relativt nära. Han förmodar dock att en datering till 1200-talets slut eller 1300-talet är möjlig, vilket bl.a. avsaknaden av mynt indikerar och som överensstämmer med vad vi vet om monetariseringens förlopp.

Frågan om dateringen av Kapelludden kan även på traditionellt sätt belysas genom studier av landhöjningen. Enligt beräkningar ligger största delen av området på 4–5 meters höjd över havet, de lägst belägna delarna av muren t.o.m. under 4 meter över havets nuvarande nivå. Asplund konstaterar att stenmuren ju inte kan ha uppförts i vattenbrynet. Om man därtill beaktar högvattensgränsen och dess fluktuationer, kan vattenytan inte gärna ha stått högre än 2.5 m över nuvarande nivå då muren uppfördes. Det föreligger också annorstädes, t.ex. från undersökningar i Kustö och Åbo iakttagelser som visar att landhöjningen inte varit linjär. Vattenståndet under medeltiden har m.a.o. varit föremål för avsevärda fluktuationer. Liknande iakttagelser har gjorts vid Kyrksundet i Hitis och vi kan även erinra oss att en präktig rektangulär stensättning med omgivande mur på sydöstra stranden av Jurmo ligger lika lågt. En strandlinjedatering av Kapelludden är därför vanskelig. Att utreda denna fråga i samarbete med geologisk expertis är en angelägen uppgift, detta desto mer som iakttagelser också finns från östra Sverige.

Asplund håller det för troligt att Kapelludden betjänade färdmän och fiskare medan moderkyrkan i socknens centrum, som byggdes vid det sund som flyter genom socknen, var avsedd för en större menighet.

I det korta avslutande kapitlet "Tid, människor och landskap – en sammanfattning", som är en samling kloka tankar, framlägger Asplund sin syn på människan i och i förhållande till landskapet under den förhistoriska tidens olika perioder. Man kan notera att Asplund hyllar teorin om en svensk kolonisation av Pargasbygden vid den historiska tidens början, en bebyggelsemodell som numera i allt högre grad envist förnekas av i främsta hand amatörarkeologer och -historiker.

Om man ännu nämner att Asplund behandlar de s.k. ryssugnarerna, hållristningar från historisk tid, skattfyndet med 16 plåtmynt från Våno (1720–1740) och nämner Pargastraktens kalkstensbrott och silvergruvsområdet i Storstrand på Attu som intressanta forskningsobjekt, finner man att Pargas har en intressant forntid, som manar till ytterligare undersökningar; sin i alla avseenden kompetenta krönikör har socknen redan funnit.

Torsten Edgren

Det medeltida borgerskapet i Åbo

Mika Kallioinen, *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. [With a summary in English: *The Merchant, the Town, and the Crown. The Burgher Community of Turku and Economic Organization from the Early Middle Ages to the 1570s.*] *Bibliotheca Historica* 59, 344 s. Helsinki 2000.

Borgerskapet i det medeltida Åbo är föremål för granskning i Mika Kallioinens doktorsavhandling. Trots att undersökningen fokuserar på en stad, är perspektivet större än enbart det lokalhistoriska. Författaren är väl insatt i internationell forskning och analyserar genomgående utvecklingen i Åbo mot en bredare allmäneuropeisk bakgrund. Undersökningen faller inom ramen för den nya institutionella ekonomiska historien och huvudvikten ligger på den borgerliga näringsutövningen.

Den undersökta tidsperioden sträcker sig från stadens grundande på 1200-talet till 1570-talet. Den bakre gränsen utgör enligt författaren en lämpligare slutpunkt för medeltiden än det konventionella årtalet 1523. Denna förlängning av medeltiden har börjat göra sig gällande sedan 1990-talet och den är motiverad med hänvisning till att reformationen och den tilltagande centraliseringen inom statsförvaltningen började få varaktiga följder först i början av 1600-talet. Undersökningsperiodens längd samt det faktum att forskningsobjektet är Åbo och inte någon annan gammal finländsk stad, har förstås också att göra med källaget: Åbo är det enda tänkbara alternativet om man på allvar vill tillämpa omfattande ekonomiska eller socialhistoriska teorier och modeller i forskningen kring finländska medeltidsstäder. Genom att största delen av 1500-talet tas med i undersökningen har författaren dessutom kunnat dra nytta av ett märkbart förbättrat källäge. Följaktligen ligger den tidsmässiga tyngdpunkten på förhållandena under 1400- och 1500-talen. Det är imponerande att författaren inte har nöjt sig med de tryckta källutgåvorna, utan har kompletterat källmaterialet med utgivet arkivmaterial från olika delar av östersjöområdet. Verket är med andra ord baserat på alla möjliga relevanta källor med anknytning till det medeltida Åbo.

Avhandlingen är indelad i fyra långa avsnitt. I det första analyseras Åbo stads och dess borgerskaps tillkomst och utveckling, i det andra borgerskapets strukturella sammansättning, i det tredje borgerliga näringsformer och i det fjärde handels strukturer: både de risker som ingick i fjärrhandeln och köpmännens säkerhetsåtgärder. Genom att analysera in- och utflyttning, etniska förhållanden, giftermålspraxis, förmögenhetsfördelning samt yrkenas och rådmanspostens ärflighet i Åbo konkluderar författaren att stadens borgerskap var socialt och genealogiskt öppet för nykomlingar. Dels berodde detta på den stora dödligheten som alltid hotade familjernas biologiska kontinuitet, dels verkar borgargemenskapen ha varit mentalt öppen för social

mobilitet. Dessa är resultat som väl passar ihop med vad andra forskare har kunnat få fram beträffande övriga samtida nordiska stadssamhällen: den nordiska medeltidsstaden var uppenbarligen öppen i det avseendet att slutna patrilineära släktfraktioner, där status, yrke och ämbete skulle ha gått i arv från far till son under flera generationers tid, verkar ha förblivit undantagsföreteelser. Borgerskapet förnyades ständigt och trots existensen av sociala gränser kunde skiljelinjerna mellan olika samhällsgrupper överskridas.

Enligt lagstiftningen bestod borgerskapet av två åtskilda huvudgrupper. Stadslagen föreskrev nämligen att en och samma person inte kunde idka två olika näringar samtidigt. En borgare fick vara antingen köpman eller hantverkare, och ifall han utövade hantverk fick han idka bara en hantverksgren åt gången. Avhandlingen ägnar betydligt mera utrymme åt köpmansyrket, vilket torde hänga samman med källäget och det faktum att köpmännen i Åbo, liksom i de flesta andra västeuropeiska städer, utgjorde det ekonomiskt starkaste skiktet med den största bestämmanderätten i lokala angelägenheter. Tack vare det flitiga arkivarbetet erbjuder verket läsaren helt ny information om medeltida finländska köpmäns utrikeskontakter.

De köpmän som deltog i fjärrhandeln konfronterades alltid med stora osäkerhetsfaktorer. Godstransporterna och informationsförmedlingen skedde långsamt, informationens sanningshalt kunde endast svårligen kontrolleras och därtill saknades enhälligt godtagna normer, enligt vilka den internationella handeln kunde ha bedrivits. Författaren framställer rådsinstitutionen som en lösning på östersjöhandelns osäkerhetsfaktorer; i varje stad fungerade en rådsdomstol som ansvarade för den lokala administrationen och rättskipningen. Rådet värnade också om borgargemenskapens intressen och det var den egna stadens råd som den enskilde köpmannen helst vände sig till när han stötte på problem i sin utrikesthandel. Följaktligen hade rådet en förmedlande funktion: det kunde kontakta myndigheterna i den andra staden eller förse den utresande köpmannen med skyddsbrev. Den enskilde köpmannen kunde också anhålla om hjälp av världsliga eller andliga överhetspersoner, och i vissa fall verkar köpmännen ha handlat på egen hand. En individs möjligheter att vinna sin sak var naturligtvis större om han hade ett kollektivt eller en stormans stöd bakom sig. Det skulle därför ha varit intressant att få veta mera om de fåtaliga män som litade på sin egen status eller trovärdighet så mycket att de inte tydde sig till någon myndighet utan tog hand om sina egna eller sina yrkesbröders problem självständigt. Nu förblir dessa initiativtagare bara siffror i en tabell (s. 256), emedan författaren koncentrerar sig på rådets insatser.

Trots att Åbo som forskningsobjekt utan tvekan erbjuder de bästa möjligheterna att undersöka urbana företeelser under den finländska medeltiden, är källäget ändå mycket fragmentariskt och därtill sådant att det inte kastar mycket ljus över det ifrågavarande stadssamhällets sociala förhållanden. I motsats till exempelvis Tallinn och Stockholm har stadens äldsta arkiv gått helt förlorat. Källornas ofullständighet har ibland också påverkat författarens

slutsatser. I behandlingen av rådsinstitutionens former bygger analysen i hög grad på det normativa materialet, närmare bestämt Magnus Erikssons stadslag. Bokstavligen läst ger stadslagen kanske det intrycket att det vanliga borgerskapet inte utövade något inflytande över vilka män som blev invalda i stadens råd (s. 65), men den nyare forskningen kring social växelverkan i förindustriella städer (t.ex. Ulrich Meier & Klaus Schreiner) har framhåvt att valperioden utgjorde ett slags liminalperiod som kännetecknades av potentiell opposition från de eventuellt missnöjda gruppernas sida. Följaktligen måste rådet trots sin förhållandevis stora självsuppleringsrätt få åtminstone ett tyst samtycke från det vanliga borgerskapets sida. I ett annat sammanhang, när han redogör för rådets och borgargemenskapens samarbete vid beskattningen, hänvisar författaren själv indirekt till att detta också kan ha varit fallet i Åbo: rådet hade varje år förevisat räkenskaperna för det vanliga borgerskapet trots att det inte uttryckligen förväntades av rådet (s. 261).

Den normativa källan betonas förmodligen för mycket också när författaren antar att rådmansvärvet hindrade de i rådet invalda köpmännen från att företa privata affärsresor (s. 66). Stadslagen föreskriver visserligen att rådet skulle sammanträda tre gånger i veckan, men det stockholmska rådets protokoll, de s. k. tänkeböckerna, visar att rådets medlemmar kunde anlita sina kolleger som vikarier och därtill var skolkandet mycket utbrett bland rådmännen och borgmästarna, även om det bekämpades. Detta medför förstås inte automatiskt att sakläget var likadant i Åbo, men det oaktat kan man inte, som författaren gör, utan närmare motiveringar antyda att de icke professionella förvaltningsmännen i Åbo var mer plikttrogna än sina kolleger i andra städer. Övriga ställen där tolkningen är påfallande bunden vid källornas tystnad, påträffas i kapitlen om solidaritet och konflikter inom borgerskapet. I avsaknad av rådstuguprotokoll kan författaren egentligen bara presentera antaganden och hänvisa till andra samtida städer, i vilka läget är bättre känt. Eftersom källäget angående konflikterna i staden är väldigt fragmentariskt, måste man förhålla sig med en viss försiktighet till följande yttrande av författaren: "I ljuset av källorna verkar Åbo i överraskande många avseenden ha motsvarat det inom samhällsforskningen beskrivna gemenskapsidealet" (s. 260).

I avsnittet om borgerlig näringsutövning ingår en kort diskussion om de medeltida och tidigmoderna köpmännens rationalitet. Detta kapitel är inte avhandlingens mest övertygande. Underlaget är iögonenfallande ekonomisk-historiskt betonat, trots att det mycket väl hade kunnat utökas med mental- och socialhistorisk litteratur. De fåtaliga hänvisningarna till den empiriska sidan är inte heller särskilt övertygande. När författaren behandlar köpmännens mentalitet, hänvisar han till Gustav Adolf Donner, som i en undersökning av en långvarig arvstvist (*Striden om arvet efter köpmannen Jakob Frese 1455-1510*) råkar karakterisera en av arvingarna som "egoistisk". Utan att på något sätt vilja ifrågasätta Donners kompetens som historiker kan det dock påpekas att den ifrågasatta Donners kompetens publicerades år 1930 samt att den centrala frågan i verket inte gäller mentaliteter. På motsva-

rande sätt är det något vågat att förklara donationerna till kyrkan och den religiösa fraseologin i dokumenten som uttryck för en "nästan handgriplig fruktan för helvetet". Den senmedeltida religiositetens yttre former präglades uppenbarligen av fruktan för skärselden, men donationerna och de fromma fraserna kan lika bra förklaras av sociala konventioner: de välbärgade förut-sattes att komma ihåg de fattiga och det hörde till tidens kutym att Guds namn ofta återopades.

Avhandlingens behandling av borgarnas rationalitet saknar, när allt kommer omkring, egentligen all betydelse, eftersom författaren till slut måste konstatera att källorna inte möjliggör någon bedömning av hur rationellt borgarna i Åbo handlade. Författaren hänvisar t.ex. till att somliga köpmän lyckades samla åt sig en avsevärd förmögenhet och staden blev bebodd i flera århundraden. Å andra sidan refererar han Gustav Vasas ord, eftersom denne vid några tillfällen ansåg sig nödgad att förse stadens borgerskap med praktiska råd. Det är kanske ändå inte motiverat att försöka analysera åboborgarnas mentala strukturer utifrån Gustav Vasas tendentiösa skrifter. Hela rationalitetsdiskussionen skulle utan tvekan ha dragit nytta av att större uppmärksamhet hade fästs vid hur borgarna planerade framtiden, hur de försökte överföra egendom till kommande generationer, hur de förhöll sig till den andliga sfären och om det i dessa avseenden förekom skillnader mellan t. ex. köpmän och hantverkare. Källor som kunde vara till hjälp vid besvarandet av dylika frågor är visserligen både få och fragmentariska, men några kvalitativt beskrivande exempel skulle man väl ha kunnat lyfta fram.¹ Alla dessa aspekter berörs onekligen på flera ställen i avhandlingen, men behandlingen av dem skulle ha kunnat ske på ett mera koncentrerat sätt, gärna i kapitlet om borgarnas rationalitet.

De ovan anförda invändningarna är dock bara förslag till alternativa tolkningar eller betoningar. Vad de egentliga felen beträffar, kan endast några enstaka smärre lapsusar uppdagas. Det lägsta skiktet i borgerskapet kallas "fempennisborgare" (*viiden pennin porvarit*), även om "femöresborgare" (*viiden äyrin porvarit*) torde vara den korrekta formen, eftersom fem öre var det belopp som borgarna förväntades erlagga i compensation för sina rättigheter. I motsats till vad som anges (på s. 69) påstod stockholmsborgaren Jon timmerman inte att han hade fungerat som bödel i Åbo: han beskyllde en stads-tjänare för detta och blev därför dömd till dryga böter.² Om borgaren Rag-vald Torgelsson Suurpää faktiskt bosatte sig permanent i Stockholm såsom det framhålls, är det egendomligt att samma man senare kunde tjänstgöra

¹ Man skulle ha kunnat omvärdera den ovan nämnda arvtsvisten eller koncentrera sig på de tillgängliga upplysningarna om någon bättre dokumenterad borgarfamilj (t. ex. familjen Sakko i *Finlands medeltidsurkunder* III, utg. Reinh. Hausen. Helsingfors 1921, nr 2431, 2629, 2700, 2707, 2766).

² Jfr. *Stockholms stads tänkeböcker* 1514–1520, utg. Joh. Ax. Almquist. Stockholm 1933, s. 49–50.

som rådman i Åbo. Hans son hette i varje fall inte Olof fiskare, utan herr Olof Suurpää. Sonen var sannolikt präst, men i ljuset av de källor som författaren åberopar kan det inte fastställas att han bodde i Stockholm.³ Slutligen verkar den imponerande långa listan över åboborgare (bilaga 1) inte känna till de manliga medlemmarna av borgarfamiljen Sakko, trots att familjen berörs i ett textavsnitt.

Dylika små fel eller brister är dock obetydliga med hänsyn till att de stora linjerna i allmänhet har skisserats på ett balanserat sätt och att helheten vilar på en solid grund. Avhandlingen är väldokumenterad och författaren har lyckats prestera förvånansvärt mycket med hjälp av ett bräckligt och brokigt källmaterial. I synnerhet i avsnittet om borgerskapets strukturer och i kapitlet om de borgerliga näringsformerna och köpmännens problem med sin utrikeshandel är argumenteringen övertygande – det kan inte ifrågasättas att åboborgerskapet och dess näringsutövning var konstruerade på det sätt som författaren gör gällande. Avhandlingen är dessutom trevlig att läsa, eftersom författaren skriver på ett sätt som torde göra budskapet tillgängligt också för en läsare som inte är insatt i den teoretiska referensramen. Mika Kallioinens avhandling kommer säkert – och med fullt skäl – att användas som en kunskapskälla till förståelsen av hur borgarna levde och idkade sin näring i det medeltida Finland. Därför skulle det ha varit önskvärt att verket hade försetts med någon form av register.

Marko Lamberg

Gamla staden i Borgå

Carl Jacob Gardberg, *Gamla staden i Borgå. Bebyggelse och sociala miljöer intill mitten av 1800-talet*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 625, 174 s., Helsingfors 2000.

Den förra statsarkeologen Carl Jacob Gardberg deltog redan 1947 och 1948 i en omfattande, av Arkeologiska kommissionen utförd inventering av bebyggelsen i Borgå. I sin senare forskning har han ofta återkommit till Borgå och hans verk *Stadsplan och byggnadsskick i Borgå intill år 1834* från 1950 har blivit en klassiker. På 1990-talet bidrog Gardberg till det omfattande projektet om Borgå stads historia med avsnitt om medeltiden och 1500-talet. Den nya boken om gamla staden i Borgå är en bearbetad och uppdaterad version av *Stadsplan och byggnadsskick i Borgå*.

³ Jfr. *Stockholms stads jordebok 1420–1474*, utg. Hans Hildebrand. Stockholm 1876, nr 730, 750.

Boken inleds med ett kapitel om stadens ursprung och ålder. Den tidigaste historien behandlas kortfattat och översiktligt emedan det inte har varit författarens avsikt att ge sig in på en ingående diskussion om medeltidsproblematik. Gardberg framhåller att Borgå förmodligen kom till kring år 1380 och att årtalet 1346 i fråga om stadens grundläggning måste lämnas utanför all historisk och vetenskaplig diskussion. Borgå anlades på privat mark och borgarna ägde själva sina tomter, vilket ledde till att bebyggelsen inte kunde kontrolleras av kronan. Stadsprivilegier fick Borgå av Gustav Vasa så sent som 1546 och borgåbornas första jubileum firades den 3 december 1846, på trehundraårsdagen av privilegiebrevet.

Från 1327 finns ett omnämnande om en kyrkoherde i Borgå, vilket innebär att det redan då med säkerhet på orten fanns en kyrkobyggnad. Denna var förmodligen av trä och Gardberg utgår ifrån att byggnaden har funnits under den nuvarande kyrkan. För att undersöka den medeltida stadsbebyggelsen har Gardberg analyserat den uppmätning som 1696 gjordes av lantmätaren Samuel Broterus. Den medeltida staden bestod av två delar, av vilka den ena låg på en högre nivå kring kyrkan och den andra nedanför kring rådhuset. Den övre delen utgjorde "det gamla" Borgå, som korsades av den stora kustvägen från Åbo till Viborg. Gardberg analyserar noggrant gatornas tillkomst och vilka förändringar som skedde i stadsplanen redan under medeltiden. Borgå var under medeltiden en liten stad med omkring 150 invånare; då staden indrogs 1550 fanns där 34 hushåll. Då tvångsförflyttades borgarna till det nygrundade Helsingfors, som skulle bli en allvarlig konkurrent till Reval. År 1579 anhöll emellertid borgarna om tillstånd att återvända till Borgå, vilket beviljades efter vissa administrativa åtgärder.

Merkantilismen koncentrerade utrikeshandeln till några få städer och Borgå förlorade sina stapelrättigheter 1639. Det var meningen att utrikeshandeln skulle koncentreras till Helsingfors eller, fram till 1600-talets slut, till Reval. Riksdagens beslut 1621 att införa den lilla tullen i Borgå, liksom i rikets övriga städer, innebar att staden måste omges med staket och att det vid infarterna skulle finnas en tullbom. Omkring 1670 började man stenlägga stadens gator. Borgarna uppmanades också flera gånger att köra bort de dynghögar som låg intill stadsportarna. Trots handelsrestriktionerna var 1600-talet en framgångsrik period för Borgå. Inga fientliga angrepp eller stora eldsvådor störde utvecklingen. Däremot var Stora nordiska kriget en katastrof för staden: 1708 brände fienden staden och 1713 begav sig stadsborna på flykt undan den ryska ockupationen. Först efter freden i Nystad 1721 inleddes återuppbyggnadsarbetet på allvar.

Genom att jämföra bevarade kartor och planer över Borgå följer Gardberg med stadsplanens utveckling. Materialet berättar bl.a. att man 1708 valde att bygga upp staden enligt den gamla planen, trots att branden skulle ha möjliggjort en modernisering av stadsplanen. År 1726 hade området innanför tullstaketet bebyggt och då hade staden 240 tomter, av vilka fyra var åkrar. Borgå fick ökad betydelse, vilket illustreras av att den tidigare biskopen i Vi-

borg flyttade dit och att staden fick överta det gamla gymnasiet från Viborg.

Staden härjades av en brand år 1760. Efter denna byggdes största delen av det som idag kallas "Gamla Borgå". Invånarantalet ökade och uppgick till drygt 2000 personer år 1805. Efter branden fick staden också en stadsbyggmästare, Gotthard Flensborg, som byggde flera stenhus i Borgå innan han flyttade därifrån 1778. Borgarna började på 1700-talet fästa större vikt vid stadens utseende. Man började måla husen och anlägga trädgårdar på tomterna; det finns t.o.m. uppgifter om lusthus. Ett nytt skede i stadsplanens historia inleddes 1834 då senaten godkände en rutplan för hela staden. Då lades grunden för empirestaden Borgå och den nuvarande "Gamla stan" var färdigbyggd.

Gardbergs noggranna analys av stadsplanens utveckling och de olika hantverkarnas och köpmännens tomter är en intressant socialhistorisk kartläggning av stadens olika delar. Hantverkarna utgjorde omkring 1800 den största yrkesgruppen i Borgå. Köpmännens tomtandel var dock större än hantverkarnas. Handelsmännen bodde i närheten av åstranden, hantverkarna i stadens södra del, tjänstemännen mitt i staden och kring domkyrkan, och småfolket uppe på berget. I de bevarade byggnaderna har de olika sociala grupperna lämnat spår efter sig. Också de viktigaste publika byggnaderna beskrivs och analyseras.

Byggnadsstilar och dekorationselement är föremål för granskning i flera kapitel och författaren beskriver hur hantverkarna i Borgå blev efter sin tid. Som exempel nämner han snickaren (Matts Sexlin?) som tillverkade gustavianska dörrar och fönster intill sin död 1818. Denne hade erhållit sin gesällutbildning i Stockholm och blivit mästare i Borgå 1786. Hans utveckling stagnerade dock efter ankomsten till Borgå. Det var knappast lättare för stadens byggherrar att följa med de nya tidsströmningarna. Gardberg noterar att man i Borgå ännu på 1820-talet lade mansardtak på nya hus. I den mån innovationer anammades gjordes det slumpmässigt och utan att ägna helheten någon större eftertanke.

Tack vare författarens bakgrund som både konsthistoriker och historiker har han lyckats ge analysen av byggnadselement och arkitektur en socialhistorisk dimension samt kontextualisera den arkitektoniska utvecklingen. De rikliga illustrationerna gör det lättare för personer som aldrig besökt staden att tillägna sig bokens innehåll. Gardberg är en skicklig fotograf och har själv tagit många av bilderna. En styrka är också författarens bakgrund som en av landets mest framstående populärvetenskapliga författare. Han skriver vetenskaplig text så att den också öppnar sig för personer utan historisk eller konsthistorisk utbildning. Boken kan därför både tillfredsställa forskningens krav och glädja de personer som idag bor i Borgå samt de som besöker staden.

Boken om gamla staden i Borgå är inte avsedd att vara en Borgå stads historia, eftersom en sådan nyligen utkommit i flera band, utan den kompletterar den officiella historiken. Eftersom Borgå stads historia huvudsakligen bygger på arkivmaterial – domböcker, mantalslängder m.m. – har Gardberg

valt att analysera det som inte finns gömt i arkiven utan som är synligt för var och en, nämligen gator och byggnader. Naturligtvis använder han sig också av historiskt källmaterial, men närmast för att förklara varför betraktaren ser vad han ser. Gardbergs mål är att få läsaren att förstå sin omgivning.

Lena Huldén

Kvinnor, religion och social förändring

Pirjo Markkola (red.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*. Studia Historica 64. SKS, 245 s., Helsinki 2000.

Inom såväl internationell som finländsk forskning har den religiösa mystiken, speciellt kvinnliga mystiker, blivit ett modernt och aktuellt forskningsområde. Utmärkande för denna forskningsinriktning har varit att den har orienterat sig mot forskning kring katolsk mystik och dess kvinnliga företrädare. På det inhemska forskningsfältet har detta inneburit att forskningen kring den finländska mystiken, men också den finländska, lutherska religiositeten samt de finländska kvinnornas religiösa mentalitet fått mindre uppmärksamhet. Irma Sulku n e n s betydelsefulla monografier om kvinnornas religiösa motivation och om finländsk kvinnomystik har utgjort ett undantag från denna linje.

Gender and Vocation består av en banbrytande samling intressanta forskningsartiklar. Boken innehåller fem artiklar, vilka handlar om tematiken kring kön och kallelse i ett nordiskt land. Verkets utgångspunkt är frigörelsen från ett av sekulariseringen inspirerat synsätt, vilket enligt författarna har färgat den historiska tolkningen av de nordiska kvinnornas aktivering.

Då kvinnornas historia granskats i ljuset av sekulariseringen, har man ej lagt märke till förverkligandet av kvinnornas religiöst motiverade kristna kallelsetänkande och ifrågasättandet av konventioner. De lutherska prästernas kritik av kvinnans självständiga aktivering och överlag ringa förståelse för kvinnoemancipationen har för sin del inverkat på detta. Boken strävar efter att påvisa hur den religiösa motivationen det oaktat har utgjort en betydelsefull faktor då kvinnan tagit steget från den privata livssfären till offentlig verksamhet. På basis av artiklarna blir denna uppfattning väl underbyggd och bevisad.

Sverige är banbrytare för kvinnoemancipationen i Norden, och Inger Hammer granskar utvecklingen i detta land åren 1830–1900. Hon beto-

nar speciellt att det är felaktigt att tro att kvinnoemancipationen och sekulariseringen förekommit och utvecklats samtidigt. Enligt henne har forskningen inte enbart varit "gender blind", utan även "religion blind".

Kvinnoemancipationens förkämpe i Sverige var Fredrika Bremer, som alldeles nyss har presenterats för den finländska läsekretsen bl.a. i litteraturtidningen *Parnasso*. Bremer var född i Finland och bodde under sina tre första år i Åbo. Bland senare finländska påverkare som träffade Fredrika Bremer kan nämnas J. V. Snellman som stiftade bekantskap med Bremer i Stockholm 1841. Snellmans radikalism sträckte sig emellertid inte till förståelse för kvinnoemancipationen.

Hammer beskriver Bremers banbrytande och internationellt imponerande verksamhet, som grundade sig på övertygelsen om människan, också kvinnan, som Guds avbild. Från denna utgångspunkt nådde Bremer jämte kvinnoemancipationens övriga pionjärer fram till sina radikala krav på en förbättring av kvinnornas förhållanden och rättigheter. Bremer var, liksom hennes likasinnade efterföljare, tidvis sträng i sin kyrkokritik, men utgick ifrån kvinnornas egna lutherska världsbild, inte från religionsfientlighet.

Förändringen i kvinnoemancipationens linje identifieras av Hammer såsom en småningom förändrad tolkning av sexualiteten. Den nya generationen som betonade kvinnans rätt till sexualitet, uppfattade företrädarna för den gamla kvinnoemancipatoriska linjen såsom konservativa röster från en förgången värld. Ellen Keys utveckling och verksamhet symboliserar enligt Hammer den religiöst motiverade emancipationens förändring till religionskritik.

I Inga Hult Hakonardottirs artikel som behandlar Island, framgår hur det isländska agrarsamhällets urbanisering förändrade kvinnornas kallelse och uppfattningen därom. De växande städerna saknade skolor och sjukhus samt anstalter för föräldralösa, fattiga och gamla. Dylika vårduppgifter hade i agrarsamhället traditionellt ombesörjts av ett konglomerat bestående av kvinnor och bondgårdar. Förverkligandet av kvinnornas kallelse krävde nu, förutom uppnåendet av kvinnornas rättigheter, även organisationen av ett nytt slags vårdarbete. Hakonardottir kallar sålunda dessa aktiva kvinnor för det isländska välfärdssamhällets förmödrar.

Såsom verksamhetens motiv framförs den kristna kärleken till nästan samt vardagens pragmatism. Kvinnorna hade redan tidigare svarat för den sociala omsorgen i samhället, och vem skulle göra detta om kvinnorna inte i den förändrade situationen handhade denna uppgift? Många kvinnopåverkare presenteras och kvinnornas stora insatser t.ex. vid grundandet av sjukhus är häpnadsväckande.

Karin Lützen har beskrivit den danska kvinnans välgörenhetsarbete som en hemmets eller en hemlik kult. Tanken är, såsom Lützen intressant påvisar, att ta över offentligheten genom att utöka kvinnans traditionella verksamhetsfält, det privata hemmets sfär, till att omfatta hela samhället. Då samhället tolkades som ett hem, blev deltagandet i dess verksamheter liksom

avskaffandet av missförhållandena i samhällshemmet inte enbart tillåtna för kvinnorna utan också deras plikt.

Andrea Gehlert (f. 1857) gjorde en storslagen karriär inom sjömansmissionen bland danska sjömän på olika håll i världen. Lützens detaljerade skildring av Gehlerts öden utgör en njutbar läsning och för på ett konkret sätt fram den dubbla naturen i å ena sidan kallelsemedvetenheten och å andra sidan undersökningen av densamma. En religiös kallelse är inte ens på individnivå en klar och entydig motivationsfaktor, där människan ställer sitt liv i någon kallelsets tjänst, utan snarare tvärtom. Den religiösa kallelsen kan vara ett redskap; för individen kan den vara ett formellt godkänt och av allmänheten respekterat sätt att förverkliga vad man själv vill göra.

För Finlands del har tematiken kring kön, religion och samhällsreformen behandlats av Pirjo Markkola. Hennes artikel om kvinnornas olika kallelser är uppfinningsrik och nyskapande. Markkola undersöker tre olika vägar på vilka den religiösa motivationen förändrats till praktisk verksamhet: diakonissor och Diakonissanstalten i Helsingfors, stödhemmet för fallna kvinnor och föräldralösa som grundades av Emma Åhman i Helsingfors 1880 samt den religiösa motivationen för kvinnornas politiska kallelse. Genom dessa undergår kvinnans religiöst motiverade sfär en förändring från hemlik anstaltkristendom till halvoffentlig välgörenhet och slutligen till offentligt politiskt inflytande.

Behandlingen av den lutherska kallelsetanken avslöjar en intressant detalj, nämligen att de frikyrkliga eller däråt lutande aktörerna varit mest "lutherska". Diakonissanstalten som fått kyrkans godkännande företrädde däremot inte något verksamhetsideal. Dräkterna, disciplinen, kravet på lydnad, diakonisslöftet, arbetet inom anstalten och celibatet var sådana kvinnliga fromhetsideal mot vilka den lutherska kallelsetanken ursprungligen riktade sig.

De finländska diakonissanstalerna, såsom den i Uleåborg, skiljde sig i detta avseende från varandra, vilket kommer till synes i Hannu Mustakallios nya bok *Palvelun poluilla*. Det är på sätt och vis mycket intressant att Diakonissanstalten, vilken liksom ett katolskt kloster övervakade kvinnorna och begränsade deras självständighet, fick den lutherska kyrkliga ledningens godkännande, medan åter de kvinnor som entusiasmerade av det lutherska kallelsetänkandet verkade för kvinnans oberoende ställning och samhällsreformer fick emotta kritik från den lutherska kyrkan och speciellt från den blivande ärkebiskopen Gustaf Johansson.

Emma Åhström var en lärarinna som blivit delaktig av sin tids kristligt-sedliga lärarinneutbildning och skildringen av hennes verksamhet, tidvisa misslyckanden och livsskeden är fängslande läsning. Enligt Markkola låg Åhströms betydelse inte i resultaten av hennes arbete, vilka artikelförfattaren anser vara relativt anspråkslösa, utan i hennes strävan att verka själv och ingå nätverk med likasinnade i hemlandet. Markkola påvisar, att det liksom i de svenska emancipationspionjärerens verksamhet också bland de finländska

kvinnosaks pionjärerna fanns en religiös underström. Engelskan i antologin är i huvudsak utmärkt, endast i fråga om den inledande delen av Markkolas artikel tycks korrekturläsningen ha blivit ogjord.

Björg Selands artikel behandlar de norska kvinnornas ställning och verksamhet både som missionsarbetare och lekmän inom den inre missionen åren 1880–1920. Under denna tid erövrade den borgerliga medelklassens uppfattning om kvinnans roll och uppgift allt mera mark i det norska samhället. Artikeln presenterar missionsintresset som ett redskap för kvinnornas demokratiska organisering. Seland framför t.ex. den intressanta tanken att kvinnornas fält för religiös verksamhet inom den agrara religiositeten såsom haugelandismen, var mera omfattande än i senare former av organiserad religionsutövning.

Då Seland gestaltar det lutherska kallelsetänkandets former i Norge utvecklar han tre typkategorier, med vilkas hjälp han undersöker kvinnornas religiösa motivation och de uttrycksformer verksamheten därigenom tar. Den traditionella kvinnliga idealtypen utgörs av den konventionella stora majoriteten som är tillfreds med den roll som kvinnan erhållit, medan å andra sidan de kvinnor som tillhör den s.k. eliten är öppna utmanaren rådande konventioner. Dyliga kvinnor fanns t.ex. bland missionärerna; att utmana den manliga prediko- och undervisningsauktoriteten var lättare på missionsfältet än i hemlandet, och det kunde även motiveras med situationen i missionsområdet.

Seland anser själv att den intressantaste idealtypen utgörs av företrädarna för den s.k. inofficiella eliten, bl.a. kvinnopåverkare i lokalsamfunden, vilka genom att verka i det fördolda och utan öppen konflikt utvidgade området för kvinnans religiösa kallelse. Forskningen kring denna kvinnliga "underklass" är ytterst intressant, om än problematisk i fråga om källorna, ty det existerar endast få källor rörande kvinnliga påverkare bland allmogen. Ändå önskar man att en dylik forskning kunde få efterträdare också här i Finland.

De nordiska länderna utgör under ifrågavarande undersökta period på ett intressant sätt en helhet där utvecklingen i de olika länderna påminner om varandra. De var alla lutherska områden, vilka behärskades av en stor luthersk kyrka och ur dess krets utgångna väckelserörelser. Till sina förmögenhetsskillnader var de emellertid mycket olika och betydelsen av de ekonomiska förhållandena kommer klart till synes i t.ex. den artikel som behandlar de isländska kvinnorna. Ytterligare skiljer sig Finland med sin språkfråga från t.ex. Norges situation; en kvinna som talade finska, folkspråket som helt skiljde sig från svenskan, var den osynligaste bland de osynliga. För Finlands del vore det intressant att i större utsträckning än tidigare dryfta förhållandet mellan kvinnans kallelse och fennomanin samt granska t.ex. de kvinnor som utbildade sig till lärare och deras kallelse.

Artiklarna i boken undersöker sålunda förhållandet mellan kvinnornas religiösa motivation och den lutherska kallelsetanken, vardagens arbete eller

med Max Webers ord, den inre världens askes. Boken utgör en god utgångspunkt för en fortsatt analys av detta förhållande, speciellt emedan forskningen kring religiös motivation och kallelsetänkande inte heller beträffande de nordiska männen ännu sagt sitt sista ord.

Tarja-Liisa Luukkanen

Ungfinnarnas politiska ornitologi

Vesa Vares, Varpuset ja pääskyet. Nuorsuomalaisuus ja Nuorsuomalainen puolue 1870-luvulta vuoteen 1918 [Sparvar och svalor. Ungfinskheten och det ungfinska partiet från 1870-talet till 1918], SKS, Historiallisia tutkimuksia 206, 273 s., Helsinki 2000.

Vesa Vares har skrivit två verk om den gammalfinska/samlingspartistiska politikern och prästmannen Lauri Ingman, presenterat en tolkning som rehabiliterar monarkisterna i kampen om Finlands regeringsform åren 1917–19 och författat samlingspartiets ungdomsförbunds historia, vilken gett upphov till debatt bland berörda parter. Han har sålunda profilerat sig som forskare i finländsk konservatism, eller åtminstone ser det så ut. Men om man tänker närmare på saken, är det svårt att placera de borgerliga partierna på en inbillad höger-vänster skala. Vanligtvis brukar man placera det gammalfinska partiet och samlingspartiet på högerkanten av det borgerliga fältet, och de liberalare grupperingarna ungfinnarna och framstegspartiet på vänsterkanten, men denna indelning av finskhetsrörelsens två arvslinjer är ingalunda konsekvent. Denna iakttagelse har givetvis alla gjort som sysslat med det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets politiska historia i Finland, men Vares gör denna sak speciellt klar.

Vares har med sina tidigare böcker kompletterat brister i den högerborgerliga forskningen, och visst finns det ju i Finland dessutom ett samlingsparti, som låtit skriva det finska partiets och sin egen historia till år 1929. Den ungfinska rörelsen har inte längre arvtagare som kunde finansiera forskningen av sina rötter, och Vares karakteriserar följaktligen forskningsläget angående ungfinskheten och liberalismen som ”tröstlös”. Sin egen bok kallar han för det första översiktsverket om det ungfinska partiet och dess rötter. Han indelar boken i tre kronologiska avsnitt – från 1870-talet till storstrejken år 1905, därifrån till våren 1917, samt brytningen åren 1917–18. Han påpekar helt riktigt, att man lätt skulle ha kunnat skriva en hel bok om varje ifrågakavande period.

Jag förstår nog att man måste ta i beaktande arbetsekonomiska omständigheter då man bedömer vetenskapliga undersökningar och jag är också av den

åsikten, att recensenten måste granska den bok som verkligen har skrivits, och inte den som han anser att borde ha skrivits. Det oaktat vill jag komma med några invändningar mot Vares sätt att begränsa sitt material och hans argument för denna begränsning. Behandlingen av den första kronologiska perioden bygger mest på litteratur, medan det andra och tredje avsnittet stöder sig på arkivkällor, speciellt det ungfinska partiets arkiv som börjar fr.o.m. år 1905. Vares skriver att "det var arbetsekonomiskt omöjligt att inleda en grundlig finkamning av källorna för den föregående, för källornas del betydligt mera splittrade och tidsmässigt långa perioden. Utnyttjande av t.ex. pressmaterial i större utsträckning skulle medföra en betydande ansvällning beträffande 1800-talets sista decennier. Dessutom skulle det ha lämnat större utrymme för tolkning huruvida det längre uttryckligen skulle ha varit fråga om det ungfinska partiets historia."

I bokens underrubrik talas det visserligen inte enbart om partiet, utan också om ungfinskheten, som existerade redan före partiets formella organisering och vars anhängare i olika frågor företrädde ett annorlunda tänkesätt än representanterna för det finska partiets andra flank, gammalfinnarna, och sålunda strävade efter att få sina egna kandidater till lantdagarna. Också om brevsamlingarna skulle ha lämnats ogenomgångna, skulle de lättåtkomliga tidningarna ha utgjort ett utmärkt material för kartläggningen av det finska partiets inre situation. Överraskande nog underlåter Vares t.o.m. att hänvisa till verket *Den finländska pressens historia (Suomen lehdistön historia)*, där pressen uttryckligen granskas utgående från det politiska tidningssystemets ram.

Då Vares sedan för de andra och tredje kronologiska periodernas del har letat fram "alla potentiella arkivkällor som synes lovande", härleds jag till mitt gamla tema: de "egentliga" historieforskarna tycks vara alltför fästa vid arkivkällor, vilka finns i ett exemplar och i de mest aktade fallen har nedtecknats med en svårläst handstil. En trycksak som spritts i tusentals exemplar är "bara" en tidning. Jag hoppas, att 1800-talets tidningspress inte fullständigt mister sitt värde, då den snart kan läsas av envar på Internet. Efter år 1905 – eller åtminstone 1907 – kan forskaren gärna som grund för sin framställning ta partiarkivet och lantdagshandlingar, även om sparvarnas och svalornas problematik på lokal och regional nivå också i detta fall skulle ha blivit betydligt klarare genom användningen av tidningspressen. Men att för 1800-talets del underlåta att använda pressen anser jag försvarligt endast med en pragmatisk hänvisning till arbetsekonomin. Däremot övertygas jag inte av försöket att begränsa "partiet" till enbart ett organiserat parti. Att man på landsbygden under "tidningspartiernas" epok förhöll sig till de ledande partiorganen *Helsingfors Dagblads* och *Uusi Suometars*, sedermera också till *Nya Pressens* och *Päivälehtis* redaktioner som till partiernas högkvarter, kan också betraktas som organisering.

Med hänsyn till omständigheterna godkänner jag ändå Vares bedömning att forskningen kring den finländska liberalismen mest synes ha behov av ett

allmänt översiktsverk för att underlätta senare grundforskning. Bättre att skriva denna bok nu med de resurser som står till förfogande, än att förundra sig över denna lucka i forskningen

Vad undersöker då Vares? Själv formulerar han sina målsättningar så här: "Avsikten är att presentera och analysera den ungfinska mentaliteten och därtill anslutna liberala, radikala, konservativa, sociala och nationalistiska element, inte att skapa en perfekt organisationshistoria eller en allt omfattande historia över händelserna." "Väsentligast är att fråga sig vilka människor som blev anhängare av det ungfinska partiet och varför, att försöka beskriva deras mentalitet och hur de skiljde sig från varandra, samt att utreda hur de finländska särförhållandena påverkade det faktum att partiet på sin höjd blev medelstort."

Som avslutning på den period som utmynnar i 1905-års storstrejk drar Vares upp konturerna till klyftan mellan de två ungfinska mentaliteterna, vilka utvidgats under förtrycksperioden. Den av P. E. Svinhufvud och Jonas Castrén personifierade hetsiga och omutliga idealistiska linjen var för sanningen och rätten, såsom man uppfattade dem, och mot orättvisan. Den kompromissbenägenhet som personifierades av K. J. Ståhlberg fann lättare bundsförvanter. Den förra linjen var en fortsättning på 1870-talets radikala KPT-linje. Dess anhängare Castrén var en "hetsig stridsman", som inte förstod sig på medlingslösningar, Ståhlberg åter en "utmärkt komitémanniska och utarbetare av kompromisser". I den ståhlbergska mentaliteten ingick inte radikalism, men nog ett slags reformistisk liberalism, som gick före nationalismen. Vares har svårt att placera in den svinhufvudska-castrénska linjens anhängare på en sedvanlig politisk skala; Castrén hade t.ex. ett radikalt förflutet, men på gamla dagar var han mycket högersinnad. Vares anmärker visserligen senare att högerinriktningen delvis var relativ och kan ses som en stagnation medan hela omgivningen rörde sig vänsterut.

Beträffande den inom ungfinskheten ända till slutet rådande indelningen mellan högerflygelns "svalor" och vänsterflygelns "sparvar" var det fråga om skillnaden mellan dessa två linjer eller deras grundmentalitet. De ornitologiska beteckningarna härstammar förmodligen från en artikel i *Helsingin Sanomat* i november 1906, där det med hänvisning till högerflygeln sades att "endel i helsingforsknutarna flygande svalor" inte ännu gjorde en sommar; sålunda började man på motsvarande sätt kalla partiets vänster för sparvarna.

Storstrejken hösten 1905 innebar en seger för de konstitutionella, alltså även för ungfinnarna, men Vares skriver att partiet var illa förberett att bevara sin maktposition och det noterade inte den politiska kulturens fullständiga förändring. Ungfinnarnas partiprogram var ganska allmänt hållet och utformat på ett sätt som dåligt överensstämde med tidsandan. Den förändrade politiska situationen begynte åter befrämja partiets inre splittring i mera liberala ståhlbergiska sparvar och konservativa castrénska svalor. Då *Helsingin Sanomat* sommaren 1906 övergick i sparvarnas händer och då sparvarna ock-

så stod i partiets ledning, tvingades högerflygeln i opposition. I lantdagsgruppen och på lokal nivå var dock svalorna anmärkningsvärt starka.

Partiets arkiv innehåller korrespondens med fältet och rapporter från lokalavdelningarna. Vares önskar beakta inte bara ungfinnarnas ledning utan även partifältets känslor. Sitt resultat sammanfattar han åskådligt i rubrikerna på tre underkapitel: "Under trycket från massan – från optimism till oro... ..till en uppskakande verklighet... ..och mot en dvala". Med tanke på temat är det mest intressanta hur partiets inre stridigheter avspeglas i relationerna mellan fältet och ledningen, trots att papperen närmast gäller sparvarnas interna kommunikation. Svagheten i ungfinnarnas organisation kommer åter en gång till synes, men en nedgång i aktiviteten förmärktes också inom partier med en starkare organisation. På gräsrotsnivå var man dessutom smärtsamt medveten om att ungfinnarna hade en imago av ett herrskapsaktigt urbant parti – vilket också alltmera började motsvara verkligheten då anhängarna på landsbygden övergick till agrarförbundet och lantdagsgruppen i allt högre grad bestod enbart av stadsbor. Med det material som Vares har använt sig av har det varit svårt att nå hela det ungfinska partifältets mentalitet/mentaliteter – åter skulle tidningarna ha varit användbara – men för tankarna på ledarnivå finns det många belägg i arkiven.

I rubriken till bokens avslutande avsnitt ikläder Vares partiet "offrets roll" i självständighets- och regeringsformsfrågorna. Partiets tudelning blev bara värre: jägarrörelsen var svalornas projekt, medan de realpolitiskt sinnade sparvarna intog en försiktigt negativ hållning. Sparvarna trodde på ententens seger i världskriget, medan svalorna satte sin lit till Tyskland och dess intresse att hjälpa Finland. Den ryska revolutionen tycktes leda in jägarna på ett sidospår och föra de liberala demokraterna till makten i Ryssland, men på hösten 1917 erövrade bolsjevikerna makten. I Finland kantrade den politiska ställningen på känt sätt, och fastän ungfinnarna i höstens lantdagsval ingick i det borgerliga valförbundet, var partiets tudelning ohjälplig och slutlig.

Vares skriver att den ungfinska riksdagsgruppen hösten 1917 och i början av år 1918 allt tydligare började förlora sin betydelse som enhetlig grupp och kvar blev endast fraktioner som drog åt olika håll. Den redan från tidigare svaga partiorganisationen förmådde överhuvudtaget inte överleva inbördeskriget och kampen om regeringsformen. På hösten 1918 skulle det ungfinska partiet inte längre ha kunnat fortsätta, och det var helt naturligt att svalorna övergick till det nya samlingspartiet och sparvarna till det nya framstegspartiet. En annan sak är att det var svårt att inom samlingspartiet förena svalmentaliteten och dess obenägenhet för kompromisser med den pragmatiska suomettarismen, dvs. gammalfinskheten.

På frågan varför det ungfinska partiet förblev medelstort svarar Vares med att sammanfatta att partiet fallit i de goda intentionernas fälla. En del ansåg att detta liberala centerparti alltför svagt och halvhjärtat understödde demokratin, medan mera konservativa röster såg partiets frisinne som en skymf mot det som tidigare hade varit heligt. Också partiets konstitutionalism kri-

tiserades för att den glömde bort de politiska realiteterna och maskerade klassintressena som legalism. Det finländska samhället var ruralt och agrart, och den bildade liberalismen tilltalade inte de stora massorna. Partiet varken understöddes eller motarbetades särskilt häftigt – visserligen synes det som om man inom partiet hästskt skulle ha motarbetat den andra flygeln – och de finländska liberalerna har fått anledning att ständigt upprepa att övriga partier har övertagit och förverkligat deras goda idéer.

Vesa Vares undersökning om ungfinnarna är en tillfredsställande allmän översikt av den ungfinska elitens tänkesätt och politiska verksamhet, men samtidigt lämnar den mycket utrymme för kompletterande och preciserande forskning. Ju längre bort man avlägsnar sig från eliten i Helsingfors, desto mera oskarp blir bilden. Den största luckan uppstår beträffande offentligheten; Vares kunde åtminstone kortfattat ha visat att han är medveten om pressens stora betydelse som en del av partimaskineriet och som dess förlängning i slutet av autonomins tid, ty det finns tämligen rikligt med litteratur i ämnet. Men även som sådan var boken värd att skrivas och det lönar sig att läsa den.

Raimo Salokangas

Hjältar eller förrädare?

Risto Peltovuori, *Sankarikansa ja kavaltajat. Suomi kolmannen valtakunnan lehdistöissä 1940–1944* [Hjältefolket och förrädarna. Finland i Tredje Rikets press 1940–1944], *Historiallisia tutkimuksia* 208, SKS, 262 s., Helsinki 2000.

Det finns mycket forskning som berör finsk-tyska kontakter under perioden 1940–1944. Risto Peltovuori har emellertid hittat en nisch som eventuellt, på grund av sin arbetsdryghet, i mindre grad har intresserat forskarna. *Sankarikansa ja kavaltajat. Suomi kolmannen valtakunnan lehdistöissä 1940–1944* beskriver Finlandsbilden i tysk tidningspress under början av 1940-talet. Samtidigt försöker Peltovuori utgående från Finlandsfrågan ge en bild av hur massmedia styrdes inom det Tredje Riket.

Peltovuori har i motsats till vad som är vanligt inom presshistorisk forskning inte använt sig av kvantitativa metoder, utan snarare förlitat sig på att tidningspressen inom en diktatur inte uppvisar några större skillnader, och nöjt sig med att plocka några dagstidningar och en tidskrift som exempel. Med tanke på att antalet tyska tidningar kraftigt minskade efter 1933, att nationalsocialistiska partiets tidningskoncern köpte upp övriga tidningar samt att informationsflödet i den tyska pressen under den undersökta perio-

den främst dikterades av skrivdirektiv och censur, är denna metod helt acceptabel. Det förblir emellertid oklart varför enbart den politiska tidskriften *Das Reich*, men inte andra tidskrifter såsom *Signal* eller *Der Adler*, återfinns i käll- och litteraturförteckningen. Av de tidningar som har använts för studien är *Frankfurter Zeitung* och *Völkischer Beobachter* de intressantaste. Den förra utgjorde med sin liberala demokratiska framtoning ett undantag inom den tyska tidningspressen i Tredje Riket, medan den senare representerade NSDAP och kan ses som Tysklands vid den tiden enda verkliga politiska masstidning.

Peltovuori visar tydligt hur den tyska pressens Finlandsbild genomgående speglade de tyska utrikespolitiska kontakterna och händelserna. En av de få gånger som en del av pressen tydligt avvek från den allmänna linjen var i samband med Moskavafreden i mars 1940, då tidningar som *Frankfurter Zeitung* och *Münchener Neueste Nachrichten* trotsade den givna linjen och publicerade artiklar som uppvisade sympati med Finland och gav uttryck för en viss sentimentalitet gentemot det lilla landet som hade kämpat så hårt. Ännu sommaren 1940, i samband med de sovjetiska kraftragen i de baltiska staterna, gavs den tyska pressen stränga order att uttalanden som berörde temat Sovjet-Finland var ytterst ovälkomna. Hösten 1940 fick den tyska pressen emellertid öppnare informera om finsk-tyska kultur- och sporttillställningar så länge dessa inte gavs förstasidesplats. Den stora tyska industriutställningen i Helsingfors vårvintern 1941 uppmärksammades i positiv anda av de tyska tidningarna, men artiklarna fick enligt direktiv från det tyska utrikesministeriet inte vara tvåspaltiga. Uppgifter om att Finland inledde extra reservövningar i början av sommaren 1941 fick inte heller spridas i tysk press, trots att Finlands regering hade utsänt ett pressmeddelande om saken.

Hitlers omnämnande av Finland i det berömda radiotalet i början av operation Barbarossa publicerades av de flesta tyska tidningarna, men det tyska utrikesministeriet uppmanade dessa ännu att vara försiktiga i sina uttalanden om Finland. Den tyska tidningspressens rapporter om Finland genomgick emellertid efter den 25 juni en fullständig förändring. Nyheter om det sovjetiska anfallet på Finland och om de finska allierade prydde plötsligt de tyska tidningarnas paradsidor. Den tyska pressen uppmanades att publicera Rytis tal den 26 juni till det finska folket i sin helhet på första sidan. Finland lyftes fram som ett demokratiskt land som självständigt kämpade vid Tysklands sida. Mannerheims 75-årsdag och Hitlers besök i Finland den 4 juni 1942 utgjorde fantastiska propagandamöjligheter för Tyskland, vilket även syntes i den tyska tidningspressen.

De översvallande beskrivningarna av Finland i den tyska tidningspressen avtog i samband med ställningskriget på den finska fronten. Rapporterna om Finland blev mera sakliga och återhållsamma samtidigt som censuren efterhand blev strängare. Tidningspressen förhöll sig emellertid fortfarande positiv till Finland trots att de finsk-tyska kontakterna tydligt blev kyligare i samband med Finlands fredssträvanden 1943. Först vintern 1944 ansåg propa-

gandaminister Goebbels att det tyska folket borde upplysas om att Finland eftersträvade en separat fred. Samma försiktighet i den tyska pressrapporteringen kunde märkas ännu i samband med evakueringen av de tyska trupperna i södra och mellersta Finland efter vapenstilleståndsavtalet i september 1944. Först i och med Lapplandskriget började den tyska propagandamaskinen angripa Finland och de tidigare hjältarna Mannerheim och Ryti förvandlades till förrädare i den tyska tidningspressen.

Det presshistoriska greppet i boken upplevs vad beträffar det tyska propagandamaskineriet som något ensidigt, eftersom annat arkivmaterial väl kunde ge samma, om inte t.o.m. bättre information. Notapparaturen förefaller onödigt sparsam, speciellt i de fall då skribenten berör tysk-finska kontakter i ett större perspektiv. En större användning av litteratur kring temat tysk utrikespolitik och tysk-sovjetiska relationer skulle ha givit mera substans åt slutsatserna. Citaten levandegör texten, men avsaknaden av den ursprungliga tyska texten väcker irritation. I sin helhet är boken emellertid ett välskrivet och noggrant utfört forskningsarbete som utgör ett värdefullt tillägg för forskningen om de finsk-tyska kontakterna i början av 1940-talet.

Annette Forsén

Rysslands historia – mest om staten

Arto Luukkanen, *Hajoaako Venäjä? Venäjän valtiollisuuden kehitys vuosina 862–2000*. 326 s., Helsinki 2001.

Titeln på Arto Luukkane ns nya, ambitiösa bok är något missvisande. Frågan huruvida Ryssland kommer att splittras och falla sönder diskuteras enbart på några få sidor i slutet av boken, som ingår i en Kleio-serie inom vilken tidigare publicerats mera populärt hållna historiska framställningar. Enligt förlagsreklamen är den här volymen avsedd att kunna användas både som akademisk kursbok och som ett kunskapspaket för en Ryssland-intresserad allmänhet.

Underrubriken säger vad boken i huvudsak handlar om: utvecklingen av den ryska staten, styrelseformer, förhållandet mellan centrum och periferi. Den diskussion boken gav upphov till i Finland när den kom ut rörde framför allt Luukkane ns i slutkapitlet provokatoriskt framkastade tes om att Ryssland under den f.d. KGB-mannen Putins ledning utvecklats till en "sekurokrati" där säkerhetsorganen, fortfarande präglade av en stalinistisk mentalitet, spelar en viktig roll när det gäller att hålla ihop den ryska federationen. Det bör därför framhållas att de här resonemangen i själva verket spelar en

marginell roll i boken, vilken såsom redan antytts är en väldokumenterad, på modern forskning baserad helhetsframställning av Rysslands historia under de senaste dryga tusen åren, låt vara med tyngdpunkt på vissa aspekter.

Luukkanens målsättning är att hjälpa läsaren att förstå den senaste tidens utveckling i Ryssland. Det kan man, framhåller han med rätta, göra enbart genom att granska historiens långa utvecklingslinjer. Boken har tre huvudkapitel, av vilka det första behandlar den ryska statsbildningens framväxt och varjagernas roll, mongolväldet som innebar en "första lektion i centraliserad förvaltning", Moskvas tack vare samarbetet med mongolernas centralmakt allt starkare ställning, *smutnoe vremja* (oredan) kring sekelskiftet 1600, Romanovarnas makttillträde och den ortodoxa kyrkans allt större roll som en sammanhållande kraft. I det andra kapitlet, som behandlar tiden fram till revolutionen, står framför allt Peter den stores och Katarina II:s tid i centrum. Bokens sista 90 sidor ägnas slutligen sovjetperioden.

Arto Luukkanen, som är teolog, är specialist på bolsjevikernas religionspolitik, som han behandlar både i sin doktorsavhandling och i en senare bok. Men han känner väl också Rysslands historia i stort och är informerad om det moderna forskningsläget. Hajoaako Venäjä? är en bok där man känner forskningens puls. Detta gäller dock i huvudsak den anglosachsiska och i någon mån även den ryska forskningen. En käll- och litteraturlista – nyttig information för varje läsare – upptar få t.ex. skandinaviska och tyska arbeten. Notapparaten, omfattande ett femtiotal sidor, innehåller likaså mycket intressant information. Illustrationerna är få, sammanlagt bara fyra sidor, men de är väl valda och är tillsammans med bildtexterna upplysande: en presentation av den statliga heraldiken från 1400-talet till den ryska federationens nya statsvapen. Uppgiften om att den gamla sovjethymnen (visserligen med ny text) ånyo antagits som nationalsång, har författaren hunnit få med.

Ett översiktsarbete av det slag som det här är fråga om vinner mycket på en presentation också av forskningsdiskussionen, av olika motstridiga tolkningar och skolbildningar. Sådana finns med här och det är tacknämligt. Det finns bl.a. ett kort kapitel om den ryska historieskrivningen och dess roll. Likaså ett avsnitt om forskningens syn på sovjetsamhället. Ett problem är emellertid att det begränsade utrymmet ibland tvingar till så komprimerade presentationer att dessa inte alltid framstår som klara för läsaren. I sådana fall kan den omfattande käll- och litteraturförteckningen vara till stor hjälp.

Det är inte entydigt vilka aspekter som kan anses relevanta om man vill behandla den ryska statens och statsmaktens utveckling (*valtiollisuus*). Vad är t.ex. relevant för framväxten av en rysk nationell identitet? Luukkanen behandlar med ett brett grepp den ryska kulturen, inte minst den i sammanhanget så viktiga litteraturen. Likaså analyserar han den kyrkliga utvecklingen, splittringen inom kyrkan och de gammaltroende, viktiga för att förstå den ryska samhällsutvecklingen. Luukkanen hänvisar här till den amerikanske forskaren Richard Hellie och konstaterar: "De gammaltroende och deras negativa förhållande till staten gav upphov till ett oöverstigit

motsatsförhållande mellan den offentliga makten och den enskilda människan", en faktor i bakgrunden till revolutionen 1917.

I ett slags pedagogisk förenkling av sin helhetssyn på den ryska statens utveckling lyfter Luukkanen fram tre begrepp: penningen, korset och kronan (centralmakten). Det var skandinaviska handelsmän som i vinstsyfte utnyttjade de ryska floderna och bidrog till en första rysk statsbildning, mongolerna hämtade med sig ett centraliserat förvaltningssystem och Moskva kunde tack vare de silverskatter det kunde leverera till mongolkanen småningom bli säte för den nya centralmakten och utvidga sitt territorium. Kyrkan (korset) stod för en förenande ideologi. Staten var härskarens egendom och medelklassen kom på grund av den starka staten att spela en obetydlig roll i jämförelse med situationen i Europa.

Sovjetstatens sammanbrott och utvecklingen under 1990-talet då centralmaktens ställning försvagades, ser Luukkanen på sätt och vis som en återgång till tiden för 1300 år sedan då ingen stark centralmakt ännu vuxit fram, eller som en parallell till situationen i början av 1600-talet. "För första gången sedan 1600-talets oreda (*smutnoe vremja*) fick regionerna verklig makt." Han presenterar Putins försök att ånyo stärka centralmaktens grepp om federationen och hoppas på en demokratisk och fredlig utveckling. Samtidigt är han – det lär historien – pessimistisk beträffande de metoder som han fruktar kommer till användning. "Ryssland tycks glida tillbaka till totalitarismen, och utmaningarna från ett sammanfallande imperium kommer man att möta med de tidigare metoderna – våld och övervakning".

Sune Jungar

På pluralismens och nyreligiositetens ocean

Jeffrey Kaplan (ed.), *Beyond the Mainstream. The Emergence of Religious Pluralism in Finland, Estonia and Russia*. Studia Historica 63, 386 s. Helsinki 2000.

Renvall-institutet är en av Helsingfors universitets mest interdisciplinära institutioner. På detta pluralistiska hav inryms företrädare för många vetenskaper. Dess representanter synes kunna arbeta i gott samförstånd och harmoni med varandra. Speciellt inom de humanistiska vetenskaperna har detta interdisciplinära samarbete varit en tillgång; forskarnas "kritiska massa" har ofta kunnat uppnå goda resultat.

Den nu anmälda boken är ett gott exempel på det resultatrika och goda samarbetet. Som antologins gudfar står den amerikanske religionsvetaren Jeffrey Kaplan. Denne arbetade vid Renvall-institutet som gästande

professor åren 1998–1999. Han fungerade under nämnda tid som innehavare av "Bicentennial Fulbright Chair", och var en tillgång för finländska religionsvetare, historiker och teologer. Bidragen i boken baserar sig på en i Helsingfors den 13–15.6.1999 arrangerad kongress kring ämnet nya religioner i Finland och dess närområden (*Oppositional Religions in Finland*). Under Jeffrey Kaplans ledning editrades och sammanställdes de bästa föredragen till en bok i Finska litteratursällskapets prestigefulla serie *Studia Historica*.

Bokens styrka och samtidigt dess svaghet ligger i redigeringsstättet. Å ena sidan står bokens 26 författare inte på samma startstreck. Flera av författarna är nämligen ännu i början av den akademiska karriären och detta avspeglas på många ställen i form av ojämnheter i texten. På samma gång upplöses bokens många teman och dess pluralism i ett stort skum; det tycks ha varit svårt att göra nödvändiga avgränsningar. Läsaren får visserligen på detta sätt en möjlighet att ur denna sillsallad plocka ut just det som intresserar honom, men det överlappande perspektivet har däremot getts mindre uppmärksamhet. Den gemensamma nämnaren nyreligiositet och alternativa religioner är dock väl motiverad. Titeln "Utanför huvudfåran" (*Beyond the Mainstream*) är sålunda lämplig för ett sådant verk.

Finlands exempel är symboliskt sett särskilt träffande med tanke på bokens titel. Finland förblev länge ett luthersk land med en agrar enhetskultur. Det lutherska trosmonopolet började uppluckras under den industrialiseringsperiod som sträckte sig från 1860-talet ända till första världskriget. Industrialiseringen i förening med liberalismens genombrott skapade förutsättningar för spridning av nya religiösa inflytanden. En slutpunkt på denna utveckling var religionsfrihetslagen av år 1922, vilken öppnade dörrarna för alla religioners aktivitet. Den lutherska kyrkans ställning försvagades emellertid inte, vilket en del hoppfulla fritänkare hade drömt om. Religionslagen upphävde inte de speciella relationerna mellan kyrka och stat. Såsom professor J u h a S e p p o i sin undersökning *Uskoviien yhteisö vai valtiokirkko* (De troendes samfund eller statskyrka, 1983) konstaterat, ledde den nya lagen till en situation där den enskilde själv tvingades överväga om han ville utträda ur kyrkan eller ej. Även efter religionsfrihetslagens tillkomst kvarstannade den stora majoriteten av Finlands folk i statskyrkans religiösa huvudfåra. De religiösa minoriteterna och de religionslösas företrädare utanför huvudfåran har på sätt och viss kvarblivit i samhällsmarginalen och sålunda predestinerats till politisk och samhällelig offside. I den av Kaplan redigerade antologin har denna fråga dock fått rätt liten uppmärksamhet.

Å andra sidan påminner bokens innehåll oss hela tiden om det faktum, att fastän 86 % av finländarna fortfarande tillhör den lutherska kyrkan, står en stor mängd alternativ utanför densamma; den finländska fågelholken med sin homogena struktur omfattar även flera andra trossamfund. I framtiden kanske mervärdet, pluralismen även blir huvudströmmen för den finländska majoriteten. Bokens behandling av den religiösa pluralismen leder läsaren in på funderingar om hur religiositeten på sätt eller annat alltid ingår i männi-

skans verksamhetsmönster. Men också religionslöshetens eller fritänkandets alternativ har i viss mån blivit en "religion" och ett medvetet val. Detta kunde bokens författare gärna ha sökt utreda.

Oaktat denna kritik försvarar boken emellertid utmärkt sin plats i sammanhanget. De utanför huvudströmmen stående krafterna som behandlats, t.ex. New Age-rörelsen (Paul Heelas), de buddhistiska nya religionerna (Franca Bellarsi) och den keltiska nyhedendomen (Berck Vaheer) är samtliga intressanta fenomen. Dessa artiklar är skrivna med yrkesskicklighet och på ett medryckande sätt. Bäst underbyggd och mest övertygande är Ringo Ringveens artikel "Religions in Estonia" som behandlar den religiösa situationen i Estland.

Av de bidrag som behandlar religiositeten i Finland höjer sig över mängden framför allt Tore Ahlbäcks uppsats om teosofin samt Ilpo Pursiainens artikel som behandlar den s.k. korpelärörelsen. Den moderna läsaren betjänas också genom att den finländska satanismen, som fått uppmärksamhet genom ritualmorden i Träskända, behandlas (Hermonen, Hjelm, Rikkinen). Även Pauliina Mikkonens övertygande bidrag om New Age i Finland väcker läsarens intresse.

I boken presenteras, förutom den religiösa situationen i Finland och Estland, även det postkommunistiska religiösa fältet i Ryssland. En ny fördomsfri forskargeneration har sedan 1980-talet vuxit fram i Finland, och denna presenterar sig nu för läsarna. Speciellt framträder i detta avsnitt bidragen av Kimmo Kääriäinen och Varpu Myllyniemi.

Antologin *Beyond the Mainstream* är sålunda en utmärkt översikt av den nya religiositetens och dess uttryck i Östersjöområdet. Trots att boken på sina ställen är något osammanhängande, utgör den för alla av ämnet intresserade läsare ett grundläggande verk, som det lönar sig att införskaffa till sitt bibliotek.

Arto Luukkanen

Kring självmordets historia

Arne Jarrick, *Hamlets fråga. En svensk självmordshistoria*, 239 s., Stockholm 2000.

Birgitta Odén, *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia*, 111 s., Lund 1998.

Varje år begår cirka en miljon människor i världen självmord. Det motsvarar en stad av Stockholms storlek. Muslimer och judar har en lägre självmordsfrekvens än buddister och hinduer. Det största antalet självmord förekommer i formellt sett ateistiska eller kommunistiska länder. Självmordet i moderna samhällen äger en uppenbart religiös dimension.

I Sverige tar drygt 160 människor livet av sig varje år. Merparten av dessa, cirka 70 procent, är män. Självmord är den vanligaste dödsorsaken bland svenska män mellan 15 och 44 år. Ett påfallande högt antal självmord utförs i samband med vissa helgdagar, t.ex. nyårsdagen eller första maj. Antalet självmord har dock minskat kraftigt under 1990-talet. Vid en europeisk jämförelse ligger Sverige någonstans i mitten, medan Finland hamnar ovanför medeltalet i fråga om självmordsfrekvens. Statistiken toppas av de baltiska länderna och Ryssland, medan länderna kring Medelhavet har den lägsta självmordsfrekvensen.

Den tyske författaren och filosofen Ernst Jünger påpekade en gång att självmordet är en av människans stora tillgångar. I *Myten om Sisyfos* skriver Albert Camus att frågan om självmordet är den viktigaste filosofiska frågan. Man påminner sig också att det förekommer ett stort antal självmördare i Fjodor Dostojevskijs romaner. I Finland har författaren Arto Paasilinna skrivit en lätt morbid roman med titeln *Kollektivt självmord*. Jag ser ett samband mellan statistik och frågeställningar, men är däremot inte helt övertygad i frågan om orsak och verkan.

I moderna tider har man kunnat klarlägga ett otvetydigt samband mellan självmord och psykisk eller svårartad fysisk sjukdom. Detta samband har dock inte alltid varit synligt. Under medeltiden uppfattades självmordet som ett brott mot Gud, och under senmedeltiden blev det dessutom ett brott mot staten. Självmördaren, eller självspillingen, straffades genom att han eller hon begravdes i ovigd jord eller brändes på bål av rackaren. De enda självspillingar som kunde befrias från en postum skuld eller ett postumt straff var de "vettlösa". I Sverige avkriminaliserades självmordet i rättsligt hänseende år 1864, men kyrkan fortsatte långt därefter att fördöma självmordet.

Självmordet har alltid omgärdats av tabuåtgärder, skam och tystnad. Att det däremot i alla tider har funnits människor som har gått omkring och känt leda vid livet förefaller självklart. Människan är sig trots allt lik genom histo-

rien. Och den relevanta frågan i sammanhanget fokuserar därför inte på vad det är som får en människa att begå självmord, utan snarare på vad det är som kan tänkas hindra henne från att begå självmord.

I två svenska undersökningar penetreras nu självmordet som historiskt och existentiellt fenomen. Det handlar om Birgitta Odéns *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia* (1998) och Arne Jarricks *Hamlets fråga. En svensk självmordshistoria* (2000). Birgitta Odén gör en teoretiserande läsning och spinner en strikt vetenskaplig ram kring sina olika fallstudier. Arne Jarrick däremot presenterar en mer populariserande och högst personligt motiverad läsning och landar i en slutsats som åtminstone på basis av bokens innehåll känns konsekvent; självmordet är att betrakta som ett slags hämndaktion mot en oförstående omgivning.

Arne Jarrick och Birgitta Odén delar, synes det mig, åtminstone ett antagande: människan är sig i sorg och vanmakt lik genom historien, även om detsamma inte gäller för lagstiftningen och moralen. Både Jarrick och Odén styrs av teorin att självmordets historia på ett illustrativt sätt belyser grundläggande förändringar i samhällsliv och kulturer. Varken Odén eller Jarrick kan med någon särskild enkelhet placeras in i de två huvudströmningar som präglar självmordsforskningen av idag; den statistisk-sociologiska eller den medicinsk-psykiatriska. Snarare präglas väl både Jarrick och Odén av mera klassiska och direkt mentalitetshistoriska infallsvinklar.

Idéhistorikern Anders Ekström har i ett sammanhang påpekat att självmordet under 1800-talet blev en symbol för den individuella avvikelsen från kollektiva normsystem. Samtidigt kom självmordet alltmer att betraktas som en sjukdom i stället för ett brott. Får man tro Arne Jarrick så tar heller ingen människa livet av sig på grund av en lära. Han menar i stället att självmordet alltid är en följd av en särskild livssmärta, och att självmordet dels vänder sig inåt mot självet men också utåt mot en omgivning som på olika sätt inte har begripit sig på offret. Skamkänslan hos en människa, menar Jarrick, föder ett hämndbehov som är så stort att den enskilde är beredd att utsetta andra för sin egen självdöd bara för att bli kvitt skammen i sin livssituation. Det handlar helt enkelt om en omfördelning av skam. Det ökande antalet självmord i moderna tider förklarar Jarrick med att möjligheterna att offentligt bli kvitt skamkänslor kraftig har minskat. Tidigare fanns ärofyllda sätt såsom dueller, eller mindre ärofyllda såsom rättsliga processer.

Jarrick är noga med att påpeka att hans teori inte omfattar alla former av självmord, och där har han en poäng. Inget självmord kan ju heller vara det andra likt. Jarricks infallsvinkel är mera (personligt) existentiell än idéhistorisk. Författaren själv tror inte på ett liv efter detta, vilket givetvis avspeglas i de tankar han skisserar. Bortom livet finns ingenting, skriver Jarrick, ett ingenting. En fråga som Jarrick i sin mycket välskrivna och medryckande bok inte utreder desto närmare, trots att han i någon bisats tangerar den, är frågan om självmordets relation till dödsstraffet. På denna punkt kunde hans resonemang sannolikt ytterligare ha fördjupats. I idéhistoriskt perspektiv ligger

nämligen frågan om självmordet på samma breddgrad som frågan om dödsstraffet. Frågorna är nära sammanflätade. För den romantiska tanketraditionen, påverkad av den centrala västerländska föreställningen om skapelsen som en enda stor och sammanhängande kedja, innebar ett brott mot en människa ett brott mot hela mänskligheten, och på samma sätt var självmordet ett brott mot det kollektivt mänskliga vi alla bär inom oss. Dödsstraffet motiverades enligt resonemanget av – och identifierades på ett symboliskt plan med – Jesu död på korset. Här finns en dimension i självmordets historia som är högaktuell också idag, om än kanske inte i de nordiska länderna.

I *Leda vid livet* närmar sig Birgitta Odén frågan om självmordet i äldre tider i fyra mikrohistoriska essäer. Hon tar fart i skalden Egil Skallagrímssons sorgliga öde, analyserar sedan två människoslut sådana de artar sig lästa mot 1600-talets tingsprotokoll och avslutar med en analys av Shakespeares Hamlet. Odén är liksom Jarrick en skicklig skribent och hennes analyser och slutsatser känns i allmänhet plausibla och meningsfulla.

Där Arne Jarrick med ett brett och allmängiltigt grepp söker den stora publiken, vänder sig Birgitta Odén till en smalare och mera källproblematiserande och vetenskapligt inriktad läsekrets. För att illustrera sin vetenskapliga metod myntar Odén begreppet mezzoberättelse, ett slags mellanting mellan mikrohistoria och makrohistoria. Hon utgår alltså från individen och speglar människan och hennes själv i förhållande till yttre omständigheter. I strävan att finna ett teoretiskt anslag skiljer Odén på människans *person* och på hennes *själv*. De båda begreppen är väl, trots deras otymplighet, användbara eftersom det svenska språket inte erbjuder någon tydligare eller bättre distinktion. Med personen avser Odén en människas sociala liv utifrån en strukturell dimension, alltså relationer till familj, grupp, klass och land. Självet däremot är den inre föreställningsvärlden, den andliga sidan och de existentiella frågorna. Om personen inte existerar i ett strukturerat socialt sammanhang, och om självet inte ingår i en meningsfull existentiell förståelsegemenskap, är risken för livsleda och självmord märkbart högre. Sådär ser i korthet självmordets anatomi ut enligt Odén.

Birgitta Odén utgår från tanken att en analys av självmordet är ett sätt att spåra en förfluten och bortglömd kommunikation kring det tillåtna och det otillåtna. Hennes tanke illustreras kanske tydligast i kapitlet om den unga hustrun Marit Ambjörnsson som anklagades för stöld och kanske led av någon slags depression efter en förlossning, och sålunda hängde sig på ett loft hösten 1686. Av häradsrätten hade Ambjörnsson dömts att föras till skogs och i enlighet med 4:e kapitlet i landslagens högmålsbalk brännas på bål. Ambjörnsson hade kränkt Guds lag och rätt måste därför skipas mot en död kropp för att inte Guds straff skulle drabba det kvarlevande kollektivet. I kapitlet om Marit Ambjörnsson lyckas Odén på ett mycket illustrativt och enkelt sätt belysa det sociala spelet mellan kollektiv och individ i en härad i Västergötland i slutet av 1600-talet.

Däremot ställer jag mig betydligt mer skeptisk till Odéns analys av Shakespeares Hamlet, och detta inte minst därför att vi vet ganska litet om själva den historiska gestalten William Shakespeare. Frågan är om den skönlitterära texten som sådan räcker till för att etablera en mikrohistorisk förklaringsmodell, eller för att med Odén tala om Hamlet som "en lysande berättelse om ett mikroöde i en kulturell krisperiod". Man kan också fråga sig om kristendomen verkligen hade en så stor betydelse för denne rätt okände Shakespeare att han i enlighet med en av Odéns centrala teser skulle ha låtit Hamlet spela galen och därmed ta sitt liv på grund av galenskap för att kunna få en kristen begravning? Man kan överhuvudtaget fråga sig om de många självmorden i Shakespeares pjäser egentligen fyller någon annan funktion än den rent dramatiska?

Det mikrohistoriska anslaget synes mig rent generellt förutsätta en ännu större bredd än någonsin det makrohistoriska försöket. Vad den mikrohistoriska infallsvinkeln åtminstone kräver är en etablerad biografisk kännedom och en därmed sammanhängande intentionell tolkningsbas. Försöket att göra Hamlet till tolk för Shakespeares egna åsikter om den förvridna självmordspolitiken i senrenässansens eller 1500-och 1600-talens England är i och för sig relevant, men frågan lyder hur långt teserna kan drivas utan att vår kunskap om gestalten Shakespeare är större än den är idag? Frågan gäller förstås inte bara Birgitta Odéns eleganta studie i mänsklig livsleda, utan i princip också all övrig historieskrivning.

Nils Erik Forsgård

FRÅN FÄLTET

Riksarkivet 2000

I april 2000 stod Krigsarkivets gamla fastighet vid Brobergskajen färdig att tas i bruk av Riksarkivet. Det gamla proviantmagasinet från 1885 hade genomgått en total renovering. I Riksarkivets nya filial, som fick namnet Silta-
vuori–Broberget, finns plats för 33 hyllkilometer handlingar samt utrymmen för andra funktioner såsom digitalisering, mikrofilmning, uppordnande av arkiv, föreläsningar, möten m.m. För att få ledigt magasinutrymme i Riksarkivets byggnad vid Fredsgatan påbörjades under våren flyttningen av ett antal arkiv från Fredsgatan till Broberget. Sammanlagt skall 12 hyllkilometer handlingar flyttas över. På sommaren tog man emot de första arkiven från fältet till Broberget. I byggnaden finns också en liten forskarsal, som tillsvidare inte kommer att öppnas för kunder, utan handlingarna som finns i Broberget beställs på vanligt sätt i Riksarkivets forskarexpedition och expedieras en gång om dagen till Fredsgatan.

Den nya byggnaden har lett till att Riksarkivet igen har kapacitet att motta nya stora arkivleveranser. Sammanlagt mottogs 715 hyllmeter handlingar från myndigheternas arkiv samt ca 730 000 kartor och ritningar.

Följande *myndigheters och inrättnings handlingar* överläts till Riksarkivet:

Barndaghemskommitténs och kommitténs för kvinnors medborgarfostran handlingar; befolkningsregister från Helsingfors frikyrkoförsamlingar 1923–1970; Högsta domstolens akt KKO 2218/112 VD 1954 (sekretessen upphävd); Järnvägsstyrelsens olika avdelningars handlingar 1921–1986 (175 hm); oinventerat material från Lantbruksstyrelsen (13 hm); Lots- och fyrinrättningens resthandlingar (2 hm); Post- och televerket: Helsingfors postdistrikts och Postvagnsdistrikts arkiv 1931–1993 (510 hm); Statens revisionsverks arkiv 1948–1959 (11,5 hm); Undervisningsningsministeriet: Organisationskommitténs för den vetenskapliga forskningen arkiv.

Därtill mottogs *kartor och ritningar* från följande myndigheter:

Handels- och industriministeriets gruvkartor 1800–1965 (2163 st.); Lantmäteri-
verkets renovationsarkiv 1634–1960 (726 000 st. kartor) innehållande

bl.a. renovationer, renovationsförteckningar, kartböcker från 1600-talet och skattläggningskartor 1765–1802; ett restparti av Vägverkets broritningar (30 st.).

Riksarkivet mottog som gåva eller deposition 268 hyllmeter oordnat arkivmaterial av privata personer eller organisationer. Nyttjandet av en stor del av materialet är tillsvidare begränsat p.g.a. pågående förteckningsarbete eller i enlighet med överlåtarens önskemål.

Privatpersoner och släkter:

Tillskott till rektor Pekka Aukias arkiv; handlingar tillhörande överborgmästare Teuvo Aura; tillskott till FM Margit Borg-Sundmans arkiv; Helmi Castren brevväxling från tiden som krigsbarn i Danmark 1942–44; kanslichef Sven Forsmans (1918–1976) arkiv; konstnären Albert Gebhards arkiv; tillskott till Hannes Gebhards arkiv; Hedvig och Maiju Gebhards arkiv; prosten Richard Hjelt-Helaseppäs arkiv; professor Kosti Huuhkas arkiv; pastor Eero Hyvärinens arkiv; minister Jaakko Iloniemis arkiv; teol.dr. Lauri Itkonens familjearkiv och fil.dr. T.I. Itkonens arkiv; familjen Juholas arkiv; tillskott till Olli Kakkos arkiv; tillskott till Eino och Sylvi-Kyllikki Kilpis arkiv; prosten Juhani Kuurnes arkiv; Terttu Kuusjärvi, minnesbok från 1700-talet; akademiledamoten Erkki Laurilas arkiv; tillskott till minister Yrjö Leinos arkiv; tillskott till släkten Lundahls arkiv; tillskott till heraldikern Gustaf von Numers arkiv; minister Jaakko Numminens brevväxling 1997–2000; lantmätteriingenjören Berit Paatsis släktforskningsmaterial och familjen Björkells arkiv; tillskott till professor Kauko Pirinens arkiv; redaktören Paula Porkkas släktbrevväxling från tre generationer; guldsmeden i Viborg Wilhelm Portmans (1844–1924) biografi; lektor Vieno Savikkos brevväxling; Oras och Toini Selinheimos familjebrevväxling; professor Arvo Sipiläs arkiv; tillskott till Väinö Tanners arkiv; professor Bruno Tuukkanens arkiv; tillskott till Johannes Virolainens arkiv; hovrättsrådet Pentti J. Voipios släktforskningsmaterial; stadsdirektör Aarne I. Välikangas arkiv; Akseli Waréns manuskript om torparförhållandena i Finland.

Föreningar, organisationer och samfund:

Tillskott till Akateemisten Naisten Karjalaseuras arkiv; Ethnos r.f.'s arkiv; Evangelisk-lutherska Ungdomscentralen r.f.'s arkiv; Finlands flygledarförenings arkiv; tillskott till Finlands Kristliga Esperantoförbunds arkiv; tillskott till Finlands Turistförbunds arkiv; tillskott till Finska Historiska Samfundets arkiv; tillskott till Finska Vetenskaps-Societetens arkiv; tillskott till Finska Kyrkohistoriska Samfundets arkiv; tillskott till Föreningens för Mental Hälsa

i Finland arkiv; tillskott till FN:s nedrustningsveckas arkiv; tillskott till Fulbright Center: FUSEEC's arkiv; tillskott till Helsingfors Diakonissanstalts arkiv; karelska förenings- och personarkiv från Karjalan Liitto; tillskott till Kvinnoorganisationernas Centralförbund r.f.'s arkiv; Kvinnoorganisationen inom Krigsinvalidernas Brödraförbund, arkivet 1953-; Maanmittaustietieden Seura r.y., arkivet; Skolungdomens Nykterhetsförbund, arkivet; tillskott till Mannerheims Barnskyddsförbunds arkiv; Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura r.y., arkivet; Suomen Työyhteisöseura, arkivet; Suurarpa r.y., arkivet; tillskott till Ungfinnarnas arkiv; tillskott till Unionen – Kvinnoförbund i Finland r.f.'s arkiv; tillskott till Uusi Suomis arkiv; tillskott till Zontas (Helsingfors II) arkiv.

Vårdarkiv:

Det på våren 1997 igångsatta projektet med uppgift att kartlägga och samla in privat arkivmaterial om vårdarbetet avslutades i april 2000. Till följd av projektet mottog Riksarkivet ännu under nämnda år flera nya vårdarkiv samt tillskott till ett antal tidigare överlåtna arkiv. Projektet lyckades över förväntningarna och kommer inom en snar framtid att ge ut en samförteckning över vårdarkiven.

Riksarkivet besöktes år 2000 av 36 500 forskare och kunder (1999 av 35 200). Antalet framtagna arkivenheter uppgick till 27 850 (28 500 år 1999). Riksarkivet svarade under året på ca 2650 utredningar och förfrågningar, som baserade sig på handlingar som förvaras i Riksarkivet (3 700 år 1999). Till andra arkiv och bibliotek utlånades ca 5 100 enheter handlingar och mikrofilmer.

Christina Forssell

Större gåvor och depositioner till Handskriftsavdelningen och bildsamlingarna vid Åbo Akademis bibliotek

Privatpersoner

- Enkvist, Nils Erik, Helsingfors: Tillägg till egen samling
Ericsson, Christoffer H., Helsingfors: Tillägg till egen samling
Hamberg, Lars, Helsingfors: Tillägg till egen samling
Hellens, Carin von, St. Karins: Fotografier
Henriksson, Erna och Dea: Harry Edmans fotosamling
Huldén, Lars, Helsingfors: Tillägg till egen samling
Högnäs, Gunnel, Kristinestad m.fl.: Ragnar Krooks korrespondens
Jansson, Paul, Åbo: Tillägg till egen samling
Johansson, Kurt, Uppsala, Sverige: Foton från fester och evenemang vid Åbo
Akademi
Kalberg, Märta, Åbo: Fotoalbum
Klockars, Berglit, dödsbo, Lovisa: Berglit Klockars samling
Lindholm, Doris, Helsingfors: Tillägg till Otto Bruuns samling
Lundberg, Ingmar, Mariehamn: Fotografier
Martens, Paul von, Jorvas: Paul von Martens' manuskript
Modeen, Tore, Helsingfors: Tillägg till egen samling
Nordling, Arnold, dödsbo, Helsingfors: Arnold Nordlings samling
Rundt, Olav, Åbo: Tillägg till Joel Rundts samling
Rydman, Finn, Floda, Sverige: Tillägg till Rydmanska samlingen
Sederstam, Carola, Ste Gauburge, Frankrike: Tillägg till Vättilä-arkivet
Signell, Saga, Förby: Finby-Utö Marthaförenings arkiv
Skottsberg, Ann-Mari, Axvall, Sverige: Tillägg till Jonatan Reuters samling
Söderhjelms, Inga Brita, Göteborg, Sverige: Kaj Söderhjelms samling

Föreningar, företag, institutioner

- Fastighetsaktiebolaget Svenska Gården, Åbo: Bolagets arkiv
Finlands svenska biblioteksforening: Tillägg till eget arkiv
Hackman Oyj Abp, Helsingfors: Tillägg till Hackmans historiska arkiv, bl.a.
Havis
Historikerforeningen Kleio vid Åbo Akademi, Åbo: Foreningens arkiv
Sparbanksstiftelsen i Åbo: Klippböcker, fotografier

Martin Ellfolk

Medarbetare i detta nummer:

Jutta Ahlbeck-Rehn, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Torsten Edgren*, fil.dr, professor, Helsingfors; *Martin Ellfolk*, biblioteksassistent, Åbo Akademis bibliotek; *Christina Forssell*, fil.mag., arkivarie, Finlands Riksarkiv; *Annette Forsén*, fil.lic., assistent, Helsingfors universitet; *Nils Erik Forsgård*, fil.dr, Helsingfors universitet; *Lena Huldén*, fil.dr, arkivchef, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Johanna Ilmakunnas*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Sune Jungar*, fil.dr, professor emeritus, Åbo; *Marko Lamberg*, fil.dr, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, fil.dr, teol.mag., arkivchef, Brages Pressarkiv; *Arto Luukkanen*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Tarja-Liisa Luukkanen*, teol.dr, pol.mag., amanuens, Helsingfors universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.lic., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Arja Rantanen*, fil.mag., direktör, Vasa landsarkiv; *Raimo Salokangas*, fil.dr, professor, Jyväskylä universitet; *Charlotta Wolff*, fil.mag., Helsingfors universitet

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av Johanna Ilmakunnas uppsats (övers. Torsten Edgren) samt granskningarna av Arto Luukkanen, Tarja-Liisa Luukkanen och Raimo Salokangas (övers. Lars-Folke Landgrén).

Innehåll

Charlotta Wolff: Sveriges representation i Paris. Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden	169
Johanna Ilmakunnas: Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under senare delen av 1700-talet	185
Jessica Parland-von Essen: Adelsdöttrarnas adolescens 1780–1799. Från flicka till fröken och fru	221
Jutta Ahlbeck-Rehn: Brottslingen med den opålitliga kroppen. Skapandet av en psykiatrisk diagnos	238
Översikter och meddelanden	
För svensk kultur i Finland. Av Lars-Folke Landgrén	259
Handbok till arkivets källor. Av Arja Rantanen	263
Granskningar	
Henrik Asplund: Tid, människor och landskap. En bok om arkeologi i Pargas. Av Torsten Edgren	266
Mika Kallioinen: Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvariyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle. Av Marko Lambert	273
Carl Jacob Gardberg: Gamla staden i Borgå. Bebyggelse och sociala miljöer intill mitten av 1800-talet. Av Lena Huldén	277
Pirjo Markkola (ed.): Gender and vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940. Av Tarja-Liisa Luukkanen	280
Vesa Vares: Varpuset ja pääskyet. Nuorsuomalaisuus ja Nuorsuomalainen puolue 1870-luvulta vuoteen 1918. Av Raimo Salokangas	284
Risto Peltovuori: Sankarikansa ja kavaltajat. Suomi kolmannen valtakunnan lehdistössä 1940–1944. Av Annette Forsén	288
Arto Luukkanen: Hajoaako Venäjä? Venäjän valtiollisuuden kehitys vuosina 862–2000. Av Sune Jungar	290
Jeffrey Kaplan (ed.): Beyond the Mainstream. The Emergence of religious Pluralism in Finland, Estonia and Russia. Av Arto Luukkanen	292
Arne Jarrick: Hamlets fråga. En svensk självmordshistoria & Birgitta Odén: Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia. Av Nils Erik Forsgård	295
Från fältet	299

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2001: 160 mk, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 25 mk.

Lösnummerpris: 50 mk. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.